

Förhandlingarna vid
**Det 39:e nordiska
juristmötet**

i Stockholm
18-19 augusti 2011

DEL I I

Redaktion
rådmannen Kavita Bäck Mirchandani
och justitierådet Kristina Ståhl

Innehållsförteckning

Del I

Den svenska lokalstyrelsens berättelse	7
Mötets program	11
Torsdagen den 18 augusti 2011	
Öppningsmöte	29
Norden och internationell konfliktlösning	
Föredrag av f.d. utrikesminister ambassadör Jan Eliasson	34
Krav och förväntningar på den moderna domaren	
Referat av justitiekansler Anna Skarhed	41
Korreferat av højesteretsdommer Vibeke Rønne	49
Korreferat av president Mikko Könkkölä	53
Korreferat av héraðsdómari Ingveldur Einarsdóttir	59
Korreferat av sorenskriver Yngve Svendsen	63
Korreferat av lagman Anders Eka	69
Mötesreferat	73
Lojalitetsprincipen – ett institut med framtid i avtalsrätten?	
Referat av docent Jori Munukka	87
Korreferat av højesteretsdommer Lars Hjortnæs	107
Korreferat av dr. jur. Kyrre Eggen	109
Mötesreferat	115
Brott begångna av personer utan eller med svag anknytning till riket	
Referat av ass. riksadvokat Knut H Kallerud	121
Korreferat av vice riksåklagare Kerstin Skarp	133
Mötesreferat	139
Åldersdiskriminering	
Referat av jur. lic. Jacob Söderman	151
Korreferat av dósent Brynhildur G Flóvenz	161
Mötesreferat	167
Om prövningen i andra instans – överprövning eller omprövning?	
Referat av professor Sigurður Tómas Magnússon	179
Korreferat av lagmann Eirik Akerlie	199
Mötesreferat	205
Skadestånd som medel för ersättning vid kränkningar av mänskliga rättigheter	
Referat av professor Márten Schultz	217
Korreferat av jur. dr. forskare Suviaanna Hakalehto-Wainio	237

Mötesreferat	245
Far och barn	
Referat av advokat Øivind Østberg	257
Korreferat av advokat Sys Roving	275
Mötesreferat	283
Kan aktiebolag sätta miljön framför vinstkravet?	
Föredrag av professor Beate Sjøfjell	295
Mötesreferat	305
Förbundsstaten Norden	
Referat av föredrag av historiker Gunnar Wetterberg	319
Parlamentarisk kontroll i de nordiska länderna	
Referat av föredrag av biträdande kanslichef Peder Nielsen	327
Fredagen den 19 augusti 2011	
<i>Den moderna brottsligheten och den traditionella processrätten</i>	
Referat av generaldirektör Jan Andersson och enhetschef Lars Korsell	333
Referat av riksadvokat Tor-Aksel Busch	343
Mötesreferat	357
Proaktiv eller reaktiv brottsbekämpning	
Referat av lögreglustjórinn á höfuðborgarsvæðinu Stefán Eiríksson	365
Korreferat av advokat Jakob Lund Poulsen	379
Mötesreferat	385
Sanktionsavgift eller straff	
Referat av professor Raimo Lahti	391
Korreferat av professor Lars Bo Langsted	399
Mötesreferat	405
Privata aktörers ansvar	
Referat av riksrevisor Gudrun Antemar	413
Mötesreferat	421
Konsumentskyddets framtid i Norden	
Referat av docent, jur. dr Johan Bärlund	429
Korreferat av vicedirektør Claus Tønnesen	449
Korreferat av talsmaður neytenda Gísli Tryggvason	453
Korreferat av professor Kåre Lilleholt	457
Korreferat av generaldirektör Gunnar Larsson	459
Mötesreferat	463
Advokatyркets kommersialisering	
Referat av professor dr. jur. Mads Bryde Andersen	471
Korreferat av advokat, senior partner Johan Aalto	487
Korreferat av høyesterettsadvokat Else Bugge Fougner	497

Korreferat av advokat Rolf Johansson	501
Mötesreferat	513
Styrelsens och ledningars ansvar för agerande i finanskriser	
Referat av advokat, dr. jur. Thorbjørn Sofsrud	521
Korreferat av høyesterettsdommer Kristin Normann	537
Mötesreferat	549
Grundläggande fri- och rättigheter i Norden i ett Europaperspektiv	
Referat av høyesterettsdommer Hilde Indreberg	557
Korreferat av president Pekka Hallberg	573
Mötesreferat	581
Ersättningsansvar vid kontraktsförhandlingar (culpa in contrahendo)	
Referat av professor, lic. jur. Hans Henrik Edlund	587
Korreferat av hæstaréttardömari Viðar Már Matthiasson	601
Mötesreferat	605
Likheter och skillnader i nordisk förvaltningsrätt	
Referat av professor Ulrik von Essen	609
Korreferat av professor Eivind Smith	621
Mötesreferat	631
Sociala rättigheter – FN-konventionen och de nordiska länderna	
Referat av cheffjurist Jacob Mchangama	637
Korreferat av professor Pentti Arajärvi	653
Mötesreferat	659
Integritetsskydd på Internet – spridning av uppgifter om eget och andras liv	
Referat av førsteamanuensis Ragna Arli	667
Mötesreferat	687
Del II	
Bevis i skiljeförfarande – inspiration för domstolsprocessen?	
Referat av advokat, jur.dr Gisela Knuts	705
Korreferat av advokat Jesper Lett	717
Mötesreferat	723
Statens rättsliga reaktioner i en ekonomisk kris – statsstöd eller nödrätt?	
Referat av professor Ragnhildur Helgadóttir	735
Korreferat av justitieråd Erik Nymansson	757
Mötesreferat	763
Vilken vikt bör i rättstillämpningen läggas vid lagstiftarens synpunkter och signaler i och utanför lagstiftningsärendet? (avslutande plenardiskussion)	
Referat av rigsadvokat Jørgen Steen Sørensen	773
Korreferat av akademiprofessor Kaarlo Tuori	789
Korreferat av professor Róbert R Spanó	797
Korreferat av høyesterettsdommer Magnus Matningsdal	801

Korreferat av justitieråd Stefan Lindskog	805
Mötesreferat	813
Avslutningstal av den norska ordföranden professor, dr. jur. Inge Lorange Backer	819
Bilagor	
Bilaga 1 Ejendomsrettens övergang – Norden kontra Verden Föredrag av universitetslektor Claes Martinson (Köpenhamnsrådet 2008)	823
Bilaga 2 Aktuell europarättslig forskning	847
Bilaga 3 Stadgar för de nordiska juristmötena	873
Bilaga 4 Reglemente för Gunnar Swensons fond	877
Bilaga 5 Förvaltningsberättelse och revisionsberättelse för Gunnar Swensons fond	881
Bilaga 6 Medlemsförteckning	889

Bevis i skiljeförfarande – inspiration för domstolsprocessen?

Referent: Advokat, jur.dr. *Gisela Knuts*, Sverige

Korreferent: Advokat *Jesper Lett*, Danmark

Debattledare: Justitierådet *Gustaf Möller*, Finland

Referatskrivare: Tingsfiskal *Charlotte Backryd*

Bevis i skiljeförfarande – inspiration för domstolsprocessen?

Advokat, jur.dr Gisela Knuts, Sverige

I domstolsprocessen blir bevisupptagningens metodologi sällan föremål för betydande meningsskiljaktigheter. Frågan om vilka bevismedel som får användas och om hur bevisningen tas emot väcker sällan diskussion. I skiljeförfarande är situationen däremot en annan: parterna, deras ombud och skiljemännen har ofta från varandra avvikande förväntningar på och åsikter om bevisupptagningen, både vad gäller tillgängliga bevismedel samt hur bevisningen tas emot. Detta förklaras givetvis av det faktum att parter, ombud och skiljemän ofta kommer från olika rättskulturer.

Detta har medfört att praxis för bevisupptagningen i skiljeförfarande i viss utsträckning avviker avsevärt från vad vi är vana vid från domstolsprocessen i Norden. Till exempel är det legio i skiljeförfarande att använda sig av skriftliga vittnesberättelser, edition av kategorier av handlingar och simultant hörande av vittnen och sakkunniga.

Referatets huvudsakliga teser är att bevisningen i skiljeförfarande uppvisar vissa särdrag i förhållande till domstolsprocessen. Försiktighet bör visserligen iaktas vid import av rättsfigurer och instrument som är främmande för rättskulturen ifråga, men icke desto mindre kunde vissa särdrag implementeras i domstolsprocessen, antingen som sådana eller i modifierad form. Därigenom kan de särdrag som gäller bevisningen i skiljeförfarande fungera som inspiration för domstolsprocessen.

1 Inledning

I processen vid de allmänna domstolarna är de tillgängliga bevismedlen sällan föremål för betydande meningsskiljaktigheter. Lagstiftningen gällande domstolsprocessen innehåller regler om de bevismedel som står till förfogande¹ och spelreglerna är oftast klara för parterna, deras ombud och domarna. Frågan om vilka bevismedel som får användas och om hur bevisningen tas emot väcker därför sällan diskussion i en rättegång vid allmän domstol.

Bilden blir betydligt mera mångfasetterad då vi förflyttar oss från den nationella arenan till den internationella. Det föreligger avsevärda skillnader mellan rättskulturer då det gäller bevisning; såväl vad gäller tillgängliga bevismedel som vad gäller mottagandet av bevisning i praktiken.

Skillnaderna mellan olika rättskulturer framträder särskilt tydligt i internationellt skiljeförfarande. Det ligger ju i det internationella skiljeförfarandets natur att parterna och deras ombud kommer från olika rättskulturer. Detta leder oundvikligen till att aktörerna i ett internationellt skiljeförfarande ofta ser skiljeförfarandet genom linser som färgats av den egna rättskulturen. Eftersom utgångspunkten vid såväl nationellt som internationellt skiljeförfarande oftast är att

¹ Så till exempel för Finlands del 17 kapitlet i rättegångsbalken.

parterna kommer överens om förfarandet,² spelar parternas och deras ombuds bakgrund en stor roll vid utformandet av bevisupptagningen.

Det faktum att skiljemännen som regel bestämmer om förfarandet ifall parterna inte kan enas om det, tillför en ytterligare dimension till problematiken. I internationellt skiljeförfarande är det sedvanligt att skiljemännen kommer från olika länder och delvis också från andra länder än parterna. Det kan förmodas att skiljemännens bakgrund ofta påverkar deras syn och förväntningar på förfarandet.

Det faktum att internationellt skiljeförfarande är en smältdegel för influenser från olika rättskulturer har bidragit till att det särskilt i fråga om bevis i skiljeförfarande (t.ex. bevismedel och metoder för bevisupptagning) uppkommit särdrag som skiljer sig från bevisupptagningen i civilprocessen. Eftersom dessa särdrag framträder allra tydligast i internationellt skiljeförfarande har jag valt att i mitt referat utgå från vad som får anses brukligt i internationella förfaranden. Således bör referatet läsas utgående från den något modifierade rubriken "Bevis i internationellt skiljeförfarande – inspiration för domstolsprocessen?".

Referatet bygger på följande teser: (1) bevisningen i skiljeförfarande uppvisar vissa särdrag i förhållande till domstolsprocessen, (2) försiktighet bör iaktas vid import av rättsfigurer och instrument som är främmande för rättskulturen ifråga, men icke desto mindre kunde vissa särdrag implementeras i domstolsprocessen, antingen som sådana eller i modifierad form, och därigenom fungera som inspiration för domstolsprocessen.

2 Rättskällor gällande bevis i internationellt skiljeförfarande

2.1 Lagstiftningen om skiljeförfarande

I internationellt skiljeförfarande har parterna ofta avtalat om sätet för skiljeförfarandet. Sätet för skiljeförfarandet är en juridisk konstruktion som kan ha föga eller inget att göra med var skiljeförfarandet *de facto* går av stapeln. Det synes numera råda utbredd enighet om att begreppet säte bygger på en juridisk fiktion och inte på faktisk geografisk anknytning. Sätet för skiljeförfarandet bestämmer, om inte parterna avtalat annat, vilken lag som skall tillämnas på själva förfarandet, den s.k. *lex arbitri*. Om således sätet för skiljeförfarandet är Helsingfors blir finsk skiljelagstiftning – dvs. lagen om skiljeförfarande 967/1992 – tillämplig på förfarandet.³

Den nationella skiljelagstiftningen innehåller sällan någon ingående reglering av bevisupptagningen utan överlämnar ansvaret för dess utformning på parterna och skiljemännen. Således är *lex arbitri* ingen särskilt innehållsrik rättskälla när det gäller bevisning i skiljeförfarande.

² Se exempelvis artikel 19 i UNICITRALs modellag. Gällande skiljeförfarande i Finland (såväl nationellt som internationellt) se finska lagen om skiljeförfarande 23 §.

³ *Lex arbitri* skall inte förväxlas med *lex causae*, dvs. den lag som tillämpas på det materiella avtalet. Medan *lex arbitri* reglerar skiljeförfarandet reglerar *lex causae* parternas rättsförhållande.

Bevis i skiljeförfarande – inspiration för domstolsprocessen?

2.2 Skiljedomsregler

I internationellt skiljeförfarande har parterna ofta avtalat om att ett skiljedomsinstitutets regler skall tillämpas på förfarandet. Detta brukar kallas institutionellt skiljeförfarande, till skillnad från så kallat *ad hoc* skiljeförfarande, vilket försiggår utan anknytning till något skiljedomsinstitut, enbart och direkt baserat på *lex arbitri*.

Många skiljedomsregler innehåller stadganden om bevisupptagning. Regleringens omfattning varierar och är sällan väldigt omfattande. I finska centralhandelskammarens skiljedomsregler ingår till exempel två paragrafer om bevisupptagning (27 § om bevisning och 28 § om sakkunniga), medan Stockholms handelskammarens (SCC) skiljedomsregler i sin tur innehåller tre artiklar om bevisupptagning (artikel 26 om bevisning, artikel 28 om vittnen och artikel 29 om sakkunniga utsedda av skiljenämnden).

Skiljedomsreglerna utgör således även en källa till regler om bevisning i skiljeförfarande, även om reglerna sällan är omfattande och inte har skrivits för att vara uttömmande.

2.3 IBA Rules on the Taking of Evidence in International Arbitration

Varken *lex arbitri* eller skiljedomsregler ger alltså någon större vägledning om bevisning i skiljeförfarande. Bristen på reglering har åtgärdats genom *soft law* regler framtagna på privat väg. Det idag kanske viktigaste regelverket är de s.k. *IBA Rules on the Taking of Evidence in International Arbitration* (IBA Rules). Regelverket, som ursprungligen godkändes av International Bar Association (IBA) år 1999 och som reviderades 2010 är ostridigt den främsta normen om bevisupptagning i internationellt skiljeförfarande.⁴ Reglerna var ursprungligen ett försök att överbrygga de skillnader i synen på bevisupptagning som råder mellan *civil law*-länder och *common law*-länder.⁵ På grund av normtorkan på området har reglerna fått mycket stor genomslagskraft i internationellt skiljeförfarande och torde för närvarande utgöra utgångspunkten för bevisupptagningen i de flesta internationella skiljeförfaranden mellan parter från olika rättskulturer.

Till skillnad från skiljedomsregler, som behandlats ovan, hänvisar parterna sällan till IBA Rules i skiljeavtalet. Oftast ingår parterna heller inte senare något explicit avtal om att IBA Rules skall tillämpas på förfarandet. I praktiken brukar skiljenämnden och parterna dock under förfarandets gång avtala om att reglerna får fungera som utgångspunkt eller inspiration i frågor gällande bevisupptagning.⁶ Skälet för detta torde främst vara att kloka parter är försiktiga med att komplicera den processuella grundbulten – skiljeavtalet – med risk att angrepp därpå senare kan ske av missnöjd part under påstående att skiljeavtalet har satts åt sidan.

⁴ IBA Rules ersatte reglerna International Bar Association Supplementary Rules Governing the Presentation and Reception of Evidence in International and Commercial Arbitration från 1983.

⁵ Enligt reglernas förord lämpar sig reglerna särskilt bra just i situationer där parterna kommer från skilda rättskulturer. Se 1999 IBA Working Party & 2010 IBA Rules of Evidence Review Subcommittee: Commentary on the Revised Text of the 2010 IBA Rules on the Taking of Evidence in International Arbitration samt gällande de tidigare reglerna IBA Working Party: Commentary on the new IBA Rules of Evidence in International Commercial Arbitration.

⁶ På engelska brukar ofta uttrycket användas att "*The arbitral tribunal shall be guided by the IBA Rules*".

2.4 Best Practice

Inom internationellt skiljeförfarande brukar man som rättskälla ofta också hänvisa till något som kallas *Best Practice*. Med detta avses den skiljerättsliga sedvänja som successivt utbildats i bevisfrågor. Man kan alltså hävda att ett visst bevismedel eller tillvägagångssätt vid bevisupptagningen utgör *Best Practice* om det är allmänt förekommande inom skiljeförfarande, ett "så gör ju alla" tänkande som inte skiljer sig avsevärt från andra former av sedvänjor eller handelsbruk. I fråga om skiljeförfarande bör dock noteras att det på grund av förfarandets icke-offentliga natur kan vara svårt att fastställa innehållet i denna *Best Practice*. Vidare bör noteras att skiljenämndernas breda processuella mandat ger dem frihet att gestalta processen så som de anser att den individuella tvisten kräver. Betydande avvikelser från grundmodellen sker därför ofta. Sedvänjan blir således förhållandevis svagt utbildad. På bevisområdet torde dock kunna hävdas att *Best Practice* numera anses i stor utsträckning motsvara det som kodifierats i IBA Rules.

I viss mån varierar *Best Practice* från land till land. Även om internationellt skiljeförfarande gärna beskrivs som delokaliserat och denationaliserat är detta en sanning med modifikation: utöver det faktum att ett internationellt skiljeförfarande givetvis alltid styrs av *lex arbitri* och av de krav som följer av anknytningen till de nationella domstolarna vid sätet för skiljeförfarandet, t.ex. i fråga om klander av skiljedom, påverkas internationellt skiljeförfarande också av aktörens bakgrund. Därför är det inte ovanligt att det uppkommer olika typer av nationella *Best Practices*, vilka tillämpas av ombud och skiljemän från en viss rättskultur. Framförallt bevisupptagningen i skiljeförfarande influeras ofta av bevisupptagningen i den nationella domstolsprocessen. Som exempel på detta kan nämnas det sätt på vilket bevisuppgift anges (t.ex. på tyskt manér genom en hänvisning i den löpande texten efter varje påstående, eller i form av bevisteman som i skiljeförfarande i Sverige). Ett annat exempel är det sätt på vilket skiljenämnden sköter förhör av vittnen, främst vilken ordförandens, eller skiljenämndens, roll vid huvudförhöret är. Ofta framhålls att schweiziska ordförande använder en metod där huvudförhöret sköts av ordföranden (och inte partsombudet) och där frågorna kan vara nog så inkvisitoriska. Således bör alltså hänvisningar till *Best Practice* i internationellt skiljeförfarande tas med en nypa salt – dess innehåll är stundom något vagt, varierar mellan olika rättskulturer och influeras inte sällan av den nationella domstolsprocessen.

3 Tes 1: Särdrag gällande bevis i internationellt skiljeförfarande

3.1 Inledning

Som ovan nämnts utgör internationellt skiljeförfarande en smältdegel för tillvägagångssätt från olika rättskulturer. Olikheten mellan dessa tillvägagångssätt samt behovet av standardisering framträder tydligast just i samband med bevis, såväl när det gäller tillåtna bevismedel som när det gäller praktikaliteter gällande bevisupptagningen. Detta torde bero på att frågor om bevis i stor utsträckning anses påverka utgången i målet samt parternas möjligheter att föra sin talan – i högre grad än till exempel frågor gällande inlagornas struktur eller skiljemännens processledning,

Bevis i skiljeförfarande – inspiration för domstolsprocessen?

vilka givetvis också influeras av den rättskultur parterna och skiljemännen kommer ifrån.

Ur ett nordiskt perspektiv innefattar bevisupptagningen i internationellt skiljeförfarande många intressanta särdrag, vilka ofta bär influenser av andra rättskulturer, inte minst *common law*-rättskulturer. Av dessa särdrag har jag valt att nedan granska tre stycken, dvs. (i) skriftliga vittnesberättelser, (ii) edition av en kategori av handlingar och (iii) simultant hörande av vittnen eller sakkunniga.

3.2 Skriftliga vittnesberättelser

I internationellt skiljeförfarande är det numera snarare en regel än ett undantag att skiljenämnden som bevismedel tillåter skriftliga vittnesberättelser, s.k. *Witness Statements*.⁷ Till skillnad från den njudda inställning till skriftlig vittnesbevisning man har i finsk och svensk civilprocessrätt är skriftliga vittnesberättelser legio i internationellt skiljeförfarande. Det är t.o.m. så att skiljenämnder ofta tar egna initiativ till att vittnesberättelser används. Bruket av skriftliga vittnesberättelser regleras i IBA Rules artikel 4.4, och den regleringen läggs ofta till grund när skiljemännen och parterna kommer överens om hur förfarandet skall gestaltas.⁸ Skälen för vittnesberättelsernas växande popularitet står att finna i att det internationella skiljeförfarandet influeras starkt av *common law*-fenomen, som ofta blir normbildande.

Ett *Witness Statement* är en skriftlig vittnesberättelse som förutom identifikationsuppgifter även innehåller en beskrivning av vittnets bakgrund och allmänna kännedom om målet, samt den egentliga utsagan, dvs. en detaljerad beskrivning av fakta med angivande av källan till vittnets kunskap. Handlingar kan vara bilagda till vittnesberättelsen, om vittnet i sin berättelse stöder sig på dessa. Ett *Witness Statement* kan vara flera hundra sidor långt, men kan givetvis även vara betydligt kortare. För det mesta uppgörs och redigeras vittnesberättelserna av partsombuden på basis av intervjuer med vittnet och är således närmast tillrättalagda berättelser som passar väl ihop med den ståndpunkt parten förfäktar. Följaktligen kritiserar vittnesberättelsernas trovärdighet ofta, eftersom de sällan är en spontan redogörelse för vittnets uppfattning om de frågor som skall ledas i bevis. Mer omfattande *Witness Statements* framstår ofta snarare som partsinlagor än som vittnets egen berättelse.

⁷ Ang. skriftliga vittnesberättelser i skiljeförfarande se t.ex. *Gustaf Möller: Todistelusta välimesmenettelyssä*, i Heikki Halila – Mika Hemmo – Lena Sisula-Tulokas, Juhlakirja Esko Hoppu 1935 – 15/1 – 2005 (Helsinki: Suomalainen Lakimiesyhdistys 2005), s. 248–262, *Lars Heuman: Skiljemannarätt* (1999), s. 539–540, *Stefan Lindskog: Skiljeförfarande – en kommentar* (2005), s. 734–735, *Alan Redfern, Martin Hunter, Nigel Blackaby och Constantine Partasides: Law and Practice of International Commercial Arbitration* (2004), para 6-85–6-89 och *Gary Born: International Commercial Arbitration Vol. II* (2009), s. 1828–1830.

⁸ Artikel 4.4: "*The Arbitral Tribunal may order each Party to submit within a specified time to the Arbitral Tribunal and to the other Parties Witness Statements by each witness on whose testimony it intends to rely, except for those witnesses whose testimony is sought pursuant to Articles 4.9 or 4.10. If Evidentiary Hearings are organized into separate issues or phases (such as jurisdiction, preliminary determinations, liability or damages), the Arbitral Tribunal or the Parties by agreement may schedule the submission of Witness Statements separately for each issue or phase.*"

Parterna och skiljenämnden kommer ofta överens om en frist för när parterna skall utbyta *Witness Statements*, dvs. när vardera parten skall lämna in skriftliga vittnesberättelser för de vittnen de åberopar. I fråga om tidpunkten för ingivandet finns två möjligheter. Antingen utbyter parterna *Witness Statements* simultant, dvs. så att kåranden och svaranden lämnar in sina vittnesberättelser på samma gång. Alternativt kommer man överens om att utbyta vittnesberättelser sekvensiellt, dvs. så att kåranden först lämnar in sina *Witness Statements* och svaranden därefter lämnar in sina.

I skiljeförfaranden där man använder sig av skriftliga vittnesberättelser får dessa även en stor betydelse för hur vittnesförhören under den muntliga förhandlingen utformas. Den ursprungliga tanken med *Witness Statements* är att dessa ersätter huvudförhöret med vittnet ("*direct examination*") och därigenom innebär en inbesparing av tid. På denna punkt vacklar dock praxis: man ser allt från regelrätta huvudförhör trots att skriftliga vittnesberättelser avgetts, till att vittnet genast får börja besvara motsidans frågor. Den vanligaste ordningen torde vara att inget egentligt huvudförhör hålls, utan att detta ersätts av ett kort uppvärmningsförhör ("*warm-up*") där det ombud som åberopat vittnet först ställer några frågor till vittnet, varefter motförhöret inleds. I vissa fall händer också att ordföranden – och inte partsombudet – sköter uppvärmningsförhöret.

Bruket med att en skriftlig vittnesberättelse ersätter huvudförhöret leder till att motförhöret ("*cross-examination*") får större betydelse än man är van vid i nordisk civilprocess. Den motförhörsteknik som förekommer i internationellt skiljeförfarande är inte sällan inspirerad av den anglosaxiska förhörstekniken och förhørsretoriken och kan vara en verklig fröjd att beskåda (eller en verklig pina, beroende på vilken sida betraktaren företräder). Eftersom innehållet i vittnets utsaga är känt för motsidan på förhand genom innehållet i vittnesberättelsen påverkar detta hur motförhöret utformas. Inte sällan handlar motförhöret i stor utsträckning om att försöka påvisa att innehållet i vittnesberättelsen är oriktigt, och att vittnet, som ju sällan själv skrivit vittnesberättelsen, egentligen inte besitter den kunskap som vittnesberättelsen gör gällande. Kort sagt ger vittnesberättelserna ofta ett skickligt motpartsombud bättre möjligheter att ställa vittnets trovärdighet i fråga jämfört med ett traditionellt motförhör.

Witness Statements kompletteras ofta av såkallade *Rebuttal Witness Statements*, för vilka en separat tidsfrist brukar sättas ut kort tid efter att *Witness Statements* lämnats in. Ett *Rebuttal Witness Statement* är en skriftlig vittnesberättelse som motparten åberopar som svar på ett *Witness Statement*, antingen i form av ett skriftligt tillägg till ett tidigare avgivet *Witness Statement*, eller i form av en vittnesberättelse från ett vittne som ännu inte åberopats. *Rebuttal Witness Statements* är tillåtna så länge de speglar innehållet i motpartens *Witness Statements*.

Ifall ett vittne som avgivit en skriftlig vittnesberättelse inte infinner sig för ett motförhör beslutar skiljenämnden vanligen att den ifrågavarande vittnesberättelsen skall lämnas utan avseende vid den rättsliga bedömningen. Detta bygger på att en skriftlig vittnesberättelse utan möjlighet till motförhör inte tillmätts något större värde.⁹

⁹ Vissa skiljedomsregler innehåller uttryckliga stadganden om möjligheten för skiljenämnden att beakta frånvaron av möjlighet till motförhör i bevisvärderingen. Se t.ex. LC1As regler 20.4.

Bevis i skiljeförfarande – inspiration för domstolsprocessen?

Detta faktum öppnar även för taktiska överväganden för parterna. Ofta kommer parterna överens om en frist efter utväxlingen av *Witness Statements* och *Rebuttal Witness Statements* vid vilken tidpunkt vardera sidan bör meddela vilka av motsidans vittnen man önskar motförhöra. Om parterna kommit överens om en sådan ordning där vittnesberättelsen ersätter huvudförhöret innebär detta att om motparten inte önskar motförhöra vittnet så kallas vittnet inte till den muntliga förhandlingen. Innehållet i den skriftliga vittnesberättelsen anses därmed dock inte godkänt av motparten. Ett klassiskt trick i denna kontext är därför att som partsombud meddela att man inte ämnar motförhöra vissa av motpartens viktigaste vittnen. Då kallas dessa ofta inte alls till förhandlingen, utan deras vittnesmål utgörs av det *Witness Statement* vittnet avgivit. Eftersom ett *Witness Statement* ofta kan vara både långt och komplicerat kan denna taktiska disposition leda till att motpartens vittnen får mindre genomslagskraft än om partsombudet valt att motförhöra vittnet.

I en nordisk kontext, framförallt i Finland och Sverige, är vi vana vid att arbeta med bevisteman. Sådana förekommer sparsamt i internationellt skiljeförfarande. Ibland förekommer bevisteman i internationellt skiljeförfarande med säte i Sverige som en del av det s.k. *Statement of Evidence*, till många utländska parter och skiljemäns överraskning.

En ytterligare fråga är i vilken utsträckning ett vittne som inte avgivit ett *Witness Statement* kan höras vid förhandlingen. Om parterna kommit överens om att skriftliga vittnesberättelser ersätter huvudförhöret är det givetvis *faux pas* att åberopa ett nytt vittne som inte avgett en skriftlig vittnesberättelse och där innehållet i vittnets utsaga således inte är känt för motparten på förhand. Mycket talar för att ett sådant vittne borde avvisas. Frågeställningen kompliceras dock av det faktum att skiljemännen i ett skiljeförfarande bör ge parterna tillräcklig möjlighet att föra sin talan. Om så inte sker är detta enligt många rättsordningar en grund på vilken skiljedomen kan klandras. Skiljenämnder är därför vanligen relativt ovilliga att avvisa bevisning, vilket i praktiken ofta innebär att skiljenämnden tillåter ny bevisning även om denna lämnas in trots att parterna kommit överens om att ny bevisning inte får åberopas. Det är således inte alls osannolikt att skiljenämnden skulle tillåta att ett vittne hörs trots att något *Witness Statement* inte getts.

Till följd av den kritik som riktats mot *Witness Statements* har även olika variationer på detta tema utarbetats, t.ex. s.k. *Witness Summaries* som, precis som namnet indikerar, är en summering av vittnets berättelse. En *Witness Summary* är således mer än ett bevistema men väsentligt mindre än en skriftlig vittnesberättelse.

3.3 Edition av en kategori av handlingar

I de flesta fall ger *lex arbitri* parterna möjligheten att (ofta med skiljenämndens tillstånd) begära domstolsassistens med edition. Denna möjlighet används dock mycket sparsamt, utan edition i skiljeförfarande sker i det närmaste uteslutande genom editionsansökningar till skiljenämnder (som ju normalt meddelar icke-exigibla beslut). Från ett nordiskt – och över huvudtaget *civil law* – perspektiv är det intressant att notera att edition är betydligt mera allmänt förekommande i internationellt skiljeförfarande än i domstolsprocessen, vilket kan tillskrivas influenser från *common*

law-rättsordningar. Edition, vilket i internationellt skiljeförfarande oftast omtalas som *Production of Documents*, regleras i IBA Rules artikel 3.¹⁰

Precis som i domstolsprocessen kan en part i ett internationellt skiljeförfarande framställa en begäran till motparten och skiljemännen om att motparten skall lägga fram en viss handling, som bör beskrivas på ett sätt som är tillräckligt för att identifiera handlingen.

Av större intresse är dock det faktum att edition i kontexten av internationellt skiljeförfarande och särskilt i kontexten av IBA Rules artikel 3.3¹¹ inte enbart omfattar edition av enskilda handlingar, utan även edition av en kategori av handlingar. Enligt artikeln bör en sådan begäran innehålla en tillräckligt detaljerad beskrivning (som även innehåller ämnet) av den snäva och specifika kategori av handlingar som parten berättigat anser existera. Regeln om begäran om en kategori av handlingar är ett försök till kompromiss mellan de märkbara skillnader som råder mellan olika typer av editions- och *discovery*-rättsinstitut i olika rättskulturer, och särskilt de märkbara skillnaderna mellan *common law*- och *civil law*-rättsordningar.¹²

I *civil law*-länder utgår man från att vardera parten har bevisbördan för de egna påståendena samt att motparten inte bör tvingas lägga fram bevis som strider emot dennes intressen. I många länder, bland dessa Finland, möjliggör editionsreglerna som huvudregel enbart edition av enskilda handlingar. En kategori av handlingar kan som regel vara föremål för edition endast om alla de handlingar som ingår i kategorin kan individualiseras.¹³

I *common law*-länderna är förhållningssättet ett annat. Här utgår man från att vardera parten före processen har rätt till information om alla relevanta handlingar oberoende av vilken av parterna som innehar handlingarna. Genom detta försöker man garantera att all relevant information står till parternas förfogande innan processen inleds och att parterna inte under processen möter överraskningar gällande den skriftliga bevisningen. Intresset av materiellt riktiga avgöranden träder i förgrunden. Det rättsinstitut som möjliggör detta kallas *pre-trial discovery* och

¹⁰ Om edition i internationellt skiljeförfarande se t.ex. Möller, s. 248–262, Heuman (1999), s. 460–462 och Heuman: Editions förelägganden i civilprocesser och skiljetvister, JT 1989–90, s. 233–270.

¹¹ "A Request to Produce shall contain: (a) (i) a description of a requested Document sufficient to identify it, or (ii) a description in sufficient detail (including subject matter) of a narrow and specific requested category of Documents that is reasonably believed to exist; in the case of Documents maintained in electronic form, the requesting party may, or the Arbitral Tribunal may order that it shall be required to, identify specific files, search terms, individuals or other means of searching for such Documents in an efficient and economical matter; (b) a statement that the Documents requested are relevant to the case and material to its outcome; and (c) a statement that the Documents requested are not in the possession, custody or control of the requesting Party or a statement of the reasons why it would be unreasonably burdensome for the requesting Party to produce such Documents, and (ii) a statement of reasons why the requesting Party assumes the Documents requested are in the possession, custody or control of another Party."

¹² Om dessa skillnader se t.ex. Javier H. Rubenstein: International Commercial Arbitration: Reflections at the Cross-roads of the Common Law and Civil Law Traditions, Chicago Journal of International Law 2004, 5(1), s. 303–310 och Klaus Sachs: Use of Documents and Document Discovery: "Fishing Expeditions" versus Transparency and Burden of Proof, SchiedsVZ 2003, 1, s. 193–240. Då det gäller anskaffande av skriftlig bevisning från motparten i internationellt skiljeförfarande från ett finskt perspektiv se Mika Savola: Production of documents in Finnish Arbitral Proceedings, IBA Committee D News, februari 2003.

¹³ Så är dock inte längre fallet i Sverige. Se Lars Heuman: Editions förelägganden i civilprocesser och skiljetvister, JT 1989–90, s. 3–46.

Bevis i skiljeförfarande – inspiration för domstolsprocessen?

förekommer främst i USA. Således är det exempelvis möjligt att kräva att motparten framlägger vida kategorier av handlingar (exempelvis alla handlingar som hänför sig till en viss fråga). *Discovery*-rättsinstitutet kritiseras ofta i den kontinentaleuropeiska rättskulturen för att möjliggöra s.k. *fishing expeditions* där båda parterna framställer krav och påståenden endast i syfte att komma åt en så stor mängd handlingar som möjligt som innehas av motparten i hopp om att däri skulle hittas något som skulle vara till skada för motparten.¹⁴

Regeln i artikel 3 i IBA Rules om en begäran om en kategori av handlingar är alltså en kompromiss mellan å ena sidan det restriktiva editionsinstitutet i Norden och Kontinentaleuropa, och *discovery*-institutet i USA.¹⁵

Gällande såväl en begäran om en enskild handling som en begäran om en kategori av handlingar gäller att den begärande parten bör framställa ett uttalande om varför de begärda handlingarna är relevanta i målet och avgörande för dess utgång. I tillägg till detta bör parten avge en försäkran om att den inte förfogar över de begärda handlingarna, eller alternativt en redogörelse för varför det skulle vara oskäligt betungande för parten att själv framlägga handlingarna. Slutligen bör den part som framställer en begäran om en kategori av handlingar avge en redogörelse för varför motparten antas förfoga över de begärda handlingarna.

När någon av parterna eller båda framställt en begäran om en kategori av handlingar är det skiljenämndens uppgift att ta ställning till om begäran skall bifallas, dvs. om begäran uppfyller de krav som uppställs i IBA Rules. Motparten ges också tillfälle att framställa invändningar mot begäran på basis av artikel 9.2 i IBA Rules. Enligt denna artikel kan nämligen handlingar undantas från bevisningen t.ex. om en part är förhindrad att lägga fram handlingen eftersom den omfattas av ett rättsligt eller etiskt skydd (såsom *privilege*), om det vore oproportionerligt tungt för parten att lägga fram handlingen eller om handlingen omfattas av sekretess.

Om skiljenämnden finner att den omständighet som parten vill styrka med den begärda handlingen är relevant i målet och avgörande för dess utgång, att begäran om en handling är befogad enligt artikel 3.3, och om skiljenämnden finner motpartens invändningar obefogade, skall skiljenämnden besluta att kategorin av handlingar skall läggas fram. Om så sker skall den ålagda parten inom en viss tid överlämna kategorin av handlingar till motparten och, om skiljenämnden så beslutar, till skiljenämnden.

Eftersom skiljeförfarandet saknar ett motsvarande sanktionssystem som domstolsprocessen kan skiljenämndens editionsbeslut inte förstärkas av ett vite. För att skiljenämnden inte skall vara helt tandlös ifall en part vägrar följa skiljenämndens editionsbeslut har man i artikel 9.5 i IBA Rules intagit en bestämmelse om att skiljenämnden har rätt att dra slutsatser, s.k. *adverse inferences*, på basis av en sådan

¹⁴ Vid utformandet av editionsreglerna i IBA Rules togs det som en självklar utgångspunkt att inga regler gällande *pre-trial discovery*, *fishing expeditions* eller *general discovery* skulle tas med. Se *Hilmar Raeschke-Kessler: The Production of Documents in International Arbitration – A Commentary on Article 3 of the New IBA Rules of Evidence*. *Arbitration International* 2002, 18(4), s. 415.

¹⁵ Om detta se t.ex. *Raeschke-Kessler*, s. 416-417. *Raeschke-Kessler* konstaterar att skiljemännen inte borde tolka artikel 3 alltför vitt i synnerhet i situationer där den ena parten kommer från ett *civil law*-land medan den andra kommer från ett *common law*-land. Enligt skribenten skulle skiljemännen överskrida sin behörighet enligt artikel 3 ifall de skulle tillåta den ena parten att gå igenom eller bekanta sig med motpartens handlingar.

vägran.¹⁶ I vilken utsträckning så sker, vilka slutsatser som dras och i vilken mån dessa slutsatser inverkar på utgången i målet har varit föremål för debatt.¹⁷

3.4 Simultant hörande av vittnen eller sakkunniga

Hörandet av vittnen och sakkunniga i internationellt skiljeförfarande genomförs ofta med större flexibilitet än i domstolsprocessen. Hörandet av vittnen har jag delvis behandlat ovan i avsnittet gällande skriftliga vittnesberättelser. Hörandet av sakkunniga regleras i IBA Rules. Regler om partsutsedda sakkunniga finns i artikel 5 och regler om sakkunniga utsedda av skiljenämnden i artikel 6. Hörandet av sakkunniga regleras i artikel 8.

Utgångspunkten i skiljeförfarande, precis som i domstolsprocessen, är att det är parterna som skall lägga fram bevisningen. Detta avspeglas också i det faktum att det som regel är parterna som åberopar och framlägger sakkunnigbevisning, även om skiljenämnden ofta också tillerkänns denna möjlighet under förutsättning att inte båda parter motsätter sig detta. Det förefaller dock vara relativt ovanligt att skiljenämnden utser egna sakkunniga.

Då det gäller partsutsedda sakkunniga är huvudregeln, vilken också understryks av regleringen i IBA Rules, att parten inom en tidsfrist utsatt av skiljenämnden skall uppge vilka sakkunniga den åberopar samt vad den sakkunniga kommer att uttala sig om. Vanligen utbyter parterna också sakkunnigutlåtanden (s.k. *Expert Reports*), på samma sätt som i fråga om skriftliga vittnesberättelser.

Ett särdrag när det gäller hörandet av vittnen och sakkunniga är det som brukar kallas *Witness Conferencing*, eller tidvis något lättsammare *hottubbing* (dvs. varmbad).¹⁸ *Witness Conferencing* innebär en förhørsordning som skiljer sig från den vedertagna med huvudförhör – motförhör – återförhör och där båda parter vittnen eller sakkunniga i stället hörs samtidigt, sida vid sida.¹⁹ Syftet med en sådan förhørsordning är givetvis att underlätta för skiljenämnden att bilda sig en uppfattning om huruvida vittnena eller de sakkunniga är eniga om till exempel det

¹⁶ "If a Party fails without satisfactory explanation to produce any Document requested in a Request to Produce to which it has not objected in due time or fails to produce any Document ordered to be produced by the Arbitral Tribunal, the Arbitral Tribunal may infer that such [D]ocument would be adverse to the interests of that Party."

¹⁷ Se t.ex. *Jeremy K. Sharpe: Drawing Adverse Inferences from the Non-production of Evidence, Arbitration International* (Kluwer Law International 2006 volume 22 issue 4), s. 551 ff., *Vera van Houtte: Adverse Inferences in International Arbitration, Dossier of the ICC Institute of World Business Law: Written Evidence and Discovery in International Arbitration: New Issues and Tendencies 2009*, s. 195 ff. *Bo G.H. Nilsson: Negative Inferences: An Arbitral Tribunal's Powers to Draw Adverse Conclusions from a Party's Failure to Comply with the Tribunal's Orders*, i verket *Kaj Hobér – Anette Magnusson – Marie Öhrström: Between East and West: Essays in honor of Ulf Franke* (New York: Juris Publishing 2010), s. 351 ff.

¹⁸ Ett stadgande om detta ingår även i IBA Rules artikel 8.3(f): "*the Arbitral Tribunal, upon request of a Party or on its own motion, may vary this order of proceeding, including the arrangement of testimony by particular issues or in such a manner that witnesses be questioned at the same time and in confrontation with each other (witness conferencing)*:"

¹⁹ Äng. detta se t.ex. *Redfern et al*, para 6-96–6-97, *Born*, s. 1850–1851, *Wolfgang Peter: Witness 'Conferencing'*, *Arbitration International* (Kluwer Law International 2002 Volume 18 Issue 1), s. 47–58 samt *Laurent Lévy - Lucy Reed: Managing Fact Evidence in International Arbitration*, i verket *Albert Jan van den Berg: International Arbitration 2006: Back to Basics? ICCA Congress Series 2006*, s. 633–644.

Bevis i skiljeförfarande – inspiration för domstolsprocessen?

händelseförlopp som ligger till grund för en tvist, eller om det finns meningsskiljaktigheter. Syftet är givetvis också att utreda hur vittnenas berättelser påverkas av vad motsidans vittnen säger.

Conferencing-tekniken används oftare i fråga om sakkunniga än i fråga om vittnen, och särskilt gällande tekniskt krävande frågor där parterna lämnat in motstridiga sakkunnigutlåtanden. Företeelsen kallas då ofta "*Expert Conferencing*". En sådan genomförs ofta så att skiljenämnden leder förhöret och ställer frågor till de sakkunniga en i taget, ofta så att skiljenämnden efter att ha hört den ena sakkunnigas svar direkt vänder sig till den andra sakkunniga och frågar om denna skulle ha besvarat frågan på samma sätt. Denna förhörsteknik möjliggör för skiljenämnden att bilda sig en uppfattning om på vilka punkter de sakkunniga är eniga och på vilka punkter det finns skillnader, samt vilka dessa skillnader är.

I vissa fall tar skiljenämnden ytterligare ett steg i fråga om *Expert Conferencing* och beordrar de partsutsedda sakkunniga att träffas före den muntliga förhandlingen för att tillsammans uppställa en förteckning över frågor som de sakkunniga är eniga om, för att på detta sätt redan före den muntliga förhandlingen göra skiljenämnden uppmärksam på de punkter där de sakkunniga har divergerande uppfattningar.

4 Tes 2: Inspiration för domstolsprocessen?

De särdrag gällande bevisning i internationellt skiljeförfarande som beskrivits ovan – skriftliga vittnesberättelser, edition av en kategori av handlingar samt simultant hörande av vittnen eller sakkunniga – avviker alla i viss utsträckning från det sätt på vilket bevisningen upptas i den nordiska domstolsprocessen. Frågan är således i vilken utsträckning dessa särdrag har något att tillföra domstolsprocessen och huruvida de alltså kunde fungera som en källa till inspiration.

När det gäller bruket av skriftliga vittnesberättelser som beskrivits ovan går meningarna inom internationellt skiljeförfarande i sär, ofta beroende på de enskilda skiljemännens och ombudens bakgrund. Vissa tycker att skriftliga vittnesberättelser medför en inbesparing av tid då man på förhand vet vad vittnet kommer att berätta och då huvudförhöret följaktligen kan utelämnas. Andra, däremot, tycker att skriftliga vittnesberättelser är av ondo, eftersom de skrivs av ombuden och följaktligen inte alls har samma trovärdighet som ett huvudförhör. Vidare medför det faktum att vittnesberättelserna skrivs av ombuden en avsevärd tidsåtgång och tilläggskostnad, vilken inte kompenseras av den positiva effekten av att huvudförhöret faller bort.

Ur domstolsprocessens synvinkel kan man fråga sig om det verkligen finns något att vinna på att utöka bruket av skriftliga vittnesberättelser. De eventuella olägenheterna vid upptagningen av vittnesbevisning kan knappast åtgärdas genom bruket av skriftliga vittnesberättelser. Tvärtom kan man fråga sig om inte bruket av beviseman i domstolsprocessen kunde fungera som inspiration för skiljeförfarandet. En medelväg mellan omfattande skriftliga vittnesberättelser och korta beviseman kunde givetvis vara att även i domstolsprocessen använda sig av *Witness Summaries*.

Möjligheten till edition av en kategori av handlingar utgör i sin tur ett välkommet verktyg för parterna. Såsom den tidigare analysen har visat lämnar dock artikel 3.3 i IBA Rules mycket rum för tolkning exempelvis gällande vad som utgör en snäv och specifik kategori av handlingar. I praktiken förefaller det klart att

tolkningen av artikeln samt dess tillämpningsområde i praktiken till stora delar styrs av frågan hur relevant och central den begärda handlingskategorin är med tanke på målets utgång. Då spelar särskilt frågan om fördelningen av bevisbördan en central roll.

Ur domstolsprocessens synvinkel kan möjligheten att begära en kategori av handlingar också utgöra ett tacksamt tillskott till parternas "verktygslåda", vilket t.ex. den svenska regleringen visat. Så torde dock endast vara fallet så länge kriteriet att handlingarna skall ha betydelse för målets utgång bibehålls och så länge även fördelningen av bevisbördan beaktas.

När det slutligen gäller simultant hörande av vittnen eller sakkunniga torde denna variation av förhørsordningen ha enbart positiva förtecken i den utsträckning den hjälper skiljemännen att bilda sig en korrekt uppfattning om personbevisningen. När det gäller vittnen är det ifrågasatt om ett simultant hörande tillför stora fördelar, eftersom denna förhørsordning lätt leder till att vittnesförhören blir svåra att hantera. När det i sin tur gäller sakkunnigbevisningen är förhørsordningen ofta mycket välkommen, eftersom den spar såväl tid som kostnader och dessutom ger större sannolikhet för ett materiellt riktigt utfall.

När det gäller sakkunnigbevisning förefaller bruket att höra sakkunniga simultant kunna tillföra domstolsprocessen mycket positivt, och förhørsordningen kunde med lätthet importeras i domstolsprocessen, vilket också tidvis redan sker.²⁰ När det gäller hörandet av vittnen är det mera tveksamt om domstolarna bör låta sig inspireras av *Witness Conferencing*.

5 Avslutning

Bevisningen i internationellt skiljeförfarande avviker inte dramatiskt från bevisningen i domstolsprocessen. I båda typer av förfaranden är grundregeln att det är parterna som skall lägga fram bevisning. De skillnader som icke desto mindre existerar kan ofta tillskrivas det faktum att det internationella skiljeförfarandet, just på grund av sin internationella karaktär, tagit intryck av flera olika rättskulturer och att bevisupptagningen således formats som en syntes av användarnas olika bruk och förväntningar, inte minst för att åstadkomma en kompromiss som understryker förfarandets neutralitet och opartiskhet.

I den nationella domstolsprocessens kontext, där det internationella elementet saknas och där det av denna anledning heller inte finns något uttalat kompromissbehov, har reglerna om bevisning utformats under århundradenas lopp. Att i en sådan kontext importera rättsfigurer och instrument som är mer eller mindre okända i den ifrågavarande rättskulturen kan vara vanskligt.

Icke desto mindre är det givetvis i såväl domstolarnas som parternas intressen att bevisupptagningen i domstolsprocessen kan hanteras så smidigt och ändamålsenligt som möjligt. Mot denna bakgrund torde vissa av de särdrag i bevisningen i internationellt skiljeförfarande som presenterats ovan – främst edition av en kategori av handlingar och simultant hörande av sakkunniga – kunna fungera som inspiration för domstolsprocessen, antingen som sådana eller i modifierad form.

²⁰ Se för Finlands del t.ex. HD:2010:55, punkt 19 varav framgår att sakkunnigvittnena hörts mot varandra.

Bevis i skiljeförfarande – inspiration för domstolsprocessen?

Advokat *Jesper Lett*, Danmark

Når voldgift vinder frem også i store, internationale, kommercielle konflikter, kan en af grundene være, at voldgiftsproceduren, herunder bevisførelsen, i et vist omfang er et kompromis mellem forskellige retskulturer og derfor betrykker parterne i, at voldgiftssagen gennemføres på en måde, de i et vist omfang kan nikke genkendende til fra deres egen retskultur.

Hvis domstolene i Norden ønsker at tiltrække også internationale erhvervstvister, må de regler, der gælder for gennemførelsen af sager for domstolene, tage hensyn til, at vi lever i en mere globaliseret verden og i den forbindelse overveje, om reglerne for bevisførelse ikke med rimelighed kunne adoptere nogle af de måder, bevisoptagelse sker i internationale voldgiftssager.

Med dette udgangspunkt er det min opfattelse, at domstolene skal åbne mulighed for at skriftlige parts-/ vidneerklæringer kan anvendes ved domstolene på samme måde, som de anvendes i voldgiftssager. Man kommer nok tættere på en sandfærdig forklaring på denne måde.

For så vidt angår edition mener jeg, at den nordiske retskultur for så vidt ligger tæt op af det, der anvendes i internationale voldgiftssager. I hvilket omfang der er mulighed for yderligere edition i voldgift end ved domstolene afhænger af den enkelte voldgiftsrets/ domstols afgørelse af, i hvilket omfang samling af dokumenter, der kan kræves fremlagt, fortolkes snævert eller ej. Efter min opfattelse bør man i de regler, der skal gælde for domstolene, lægge op til en relativt snæver forståelse af samling af dokumenter.

Samtidig afhøring af eksperter og brug af egne eksperter vil efter min opfattelse være et betydeligt fremskridt i domstolsprocessen, hvorfor det bør indføres. Det vil åbne mulighed for, at domstolene på en helt anderledes, nuanceret måde kan få indblik i de tekniske problemer, som eksperterne udtaler sig om i modsætning til, hvis man blot har en af retten udpeget ekspert, som udtaler sin mening. Også om tekniske spørgsmål kan der være flere meninger om hvad der er den rigtige løsning/ årsag.

Jo mere grundig og uddybende, bevisførelsen er i første instans ved domstolene, jo større sandsynlighed er der for, at man undgår supplerende bevisførelse ved en eventuel appel, hvilket i sig selv vil være både økonomisk og tidsmæssigt besparende.

Omvendt er der naturligvis også procesøkonomi forbundet med skriftlige vidneerklæringer og partsudpegede eksperter, hvorfor det skal anvendes med omtanke i den konkrete sag, eventuelt således at domstolen efter indstilling fra parterne tager stilling til, hvorledes bevisførelsen skal foregå, hvis parterne ikke selv kan blive enige herom.

1 Indledning

I en globaliseret verden er fuldbyrdelse i udlandet af domme og voldgiftskendelser af stor betydning. I dag er det muligt at få fuldbyrdet f. eks. danske voldgiftskendelser i langt flere lande, end det er muligt at få fuldbyrdet domstolsdomme. Dette er nok en af grundene til den stigende udbredelse af voldgift.

Inden for voldgift er der i FN-regi udarbejdet en modellov om voldgift (UNCITRALs modellov) med en anbefaling til landene rundt om i verden om at udarbejde det enkelte lands voldgiftslov i videst mulig udstrækning i overensstemmelse med modelloven. Danmark gennemførte sin voldgiftslov i overensstemmelse med modelloven i 2005.

Inden for voldgift er der et efterhånden ret finmasket system med voldgiftslove i de enkelte lande, som i større eller mindre udstrækning følger modelloven.

Dernæst findes der en række voldgiftsinstitutter, som ud over loven har regler, der i lidt større detaljeringsgrad fastlægger, hvorledes voldgiftssagen skal forløbe, medmindre parterne aftaler andet.

De betydeligste voldgiftsinstitutter i Norden er Sveriges Handelskammers voldgift (SCC) og Voldgiftsinstituttet i København. Går vi uden for Norden, er der naturligvis andre institutter som ICC i Paris og London Court of International Arbitration, ligesom der er institutter i en lang række andre lande.

De forskellige institutters regler for, hvorledes voldgiftssagen gennemføres, er i vid udstrækning sammenfaldende, idet alle institutter gerne vil tiltrække sagerne til netop deres institut. Dette er ikke kun til glæde for instituttet, men nok så meget for hele den juridiske profession i det pågældende land.

Inden for domstolsbehandlingen synes der ikke at være den samme interesse for at tiltrække sager, selv af kommercielle og internationale sager i høj grad kan være med til at udvikle landets retskultur og landets advokater og dommere.

Efter min opfattelse bør procedureregler for domstolsbehandling inspireres af voldgiftsmiljøet, der bl.a. er kendetegnet ved en mere dynamisk udvikling, der har til formål at opfylde parternes behov.

2 Skriftlige vidneerklæringer

Den nordiske tradition for vidneafhøringer er typisk, at vidnet afhøres direkte under hovedforhandlingen.

Men det er typisk ikke første gang, vidnet fortæller sin historie.

I modsætning til lande, hvor ingen må tale med vidner, før vidnet afgiver sin forklaring for retten, er traditionen i Norden, at advokaten gerne må tale længe og indgående med "egne" vidner. Der er naturligvis forskel på, hvorledes dette gennemføres, hvilket ofte giver sig udslag i den sikkerhed, hvormed vidnet udtaler sig.

Når advokaten er færdig med at afhøre sit vidne, får modparten lejlighed til at stille spørgsmål. Men det tillades typisk ikke den modafhørende advokat at gå særligt "tæt" på vidnet, ligesom man typisk fra dommernes side ikke ønsker, at hele vidneforklaringen skal gennemgås en gang til. Det er ikke nogen ukendt situation, at dommeren afbryder med ordene: "Det har vidnet jo forklaret." En sådan bemærkning

Bevis i skiljeförfarande – inspiration för domstolsprocessen?

hviler på den fejløpfattelse at sandheden kun har en fremtrædelsesform – den vidnet gav i første omgang. Men vidnet vil ofte nuancere sin forklaring ved en ”tæt” modafhøring.

Når det accepteres at advokaten gennemgår vidneforklaringen med ”sit” vidne forud for forklaringen i retten, er en af begrundelserne at man jo nødig skulle spille rettens tid (ikke modpartens). Når en sådan forberedelse af vidnet accepteres er forskellen over til skriftlige vidneerklæringer tyndere end en japansk væg.

Spørgsmålet er, om man ikke kommer sandheden væsentligt nærmere ved en fremgangsmåde, hvor vidnet inden hovedforhandlingen nedfælder hele sin forklaring på tryk, sådan at dommere og advokater har lejlighed til nøje at sætte sig ind i forklaringen inden hovedforhandlingen. Det giver også modparten mulighed for at indhente skriftlige vidneerklæringer fra de vidner, han mener belyser sagen ”mere relevant”.

På den måde er det muligt at forberede beviserne fuldt ud inden hovedforhandlingen.

Et led i skriftlige vidneerklæringer er, at modparten får lejlighed til at foretage en modafhøring væsentligt grundigere end det, der normalt tillades ved domstolene i dag.

Indvendingen mod skriftlige vidneerklæringer er, at disse skrives af advokaterne. Men her glemmer man, at modstykket til, at vidneerklæringen er formuleret af advokaten, jo netop er modafhøringen, hvor det vidne, der har ladet advokaten skrive noget, han ikke kunne stå inde for, meget nemt kommer på ”glat is”, hvorved hele vidneforklaringen styrter i grus. Hvis vidnet ikke fuldt ud kan stå inde for indholdet af vidneerklæringen og de enkelte formuleringer, der er brugt, kan den skriftlige vidneforklaring således ende med at blive meget værre end ingen vidneforklaring for den part der vil støtte sig til vidneforklaringen, og det ved advokaten naturligvis godt.

Også dommeren, der skal dømme i sagen, har naturligvis mulighed for at forberede sig langt bedre, når der foreligger en skriftlig vidneerklæring. Dommeren får derved mulighed for grundigt at overveje vidneerklæringen i lyset af de øvrige vidneerklæringer og de dokumenter, der er fremlagt i sagen, ligesom han nøje kan overveje hvilket spørgsmål, han vil stille til vidnet, hvis andre ikke gør det.

Skriftlige vidneerklæringer vil typisk medføre, at der ikke er behov for supplerende vidneafhøringer i appelinstanten.

Hvis man ikke synes, at dommeren har refereret den traditionelle vidneafhøring under hovedforhandlingen korrekt eller fyldestgørende, giver det ofte anledning til, at dette søges udbedret ved en afhøring i appelsagen. Disse yderligere afhøringer giver ofte anledning til forhaling af appelsagen, ligesom der naturligvis også er et procesøkonomisk spørgsmål i forbindelse med yderligere afhøringer.

Ved anvendelse af skriftlige vidneerklæringer, er der naturligvis også et procesøkonomisk spørgsmål, idet det trods alt ofte vil være dyrere for parten, at vidneforklaringerne gives ved skriftlige vidneforklaringer end ved afhøring i retten under hovedforhandlingen uden skriftlig erklæring i forvejen.

Hvis proceduren for domstolene tillod skriftlige vidneerklæringer i stil med dem, der bruges ved voldgiftsretterne og med samme måde at afvikle dem på, kunne man forestille sig reglerne indrettet således, at domstolen i den enkelte sag træffer

Jesper Lett

afgørelse om, hvorvidt man skulle anvende skriftlige vidneerklæringer, hvis parterne ikke selv kunne nå til enighed herom.

Det er min påstand, at man nok kommer væsentligt tættere på sandheden ved at lade vidnet afgive en skriftlig erklæring, som han derefter grundigt bliver eksamineret i af modparten i forhold til sådan, som det foregår i dag, hvor advokaten "forbereder sit vidne", og hvor modafhøring af intensiv karakter ofte ikke tillades.

3 Edition af et dokument eller kategorier af dokumenter

Edition, hvor en part tvinges til at fremlægge de dokumenter, han selv er i besiddelse af, uagtet de vil belaste ham selv, er vel et kompromis mellem de retssystemer, hvor ingen kan tvinges til at fremlægge dokumenter til skade for sig selv, og hvor en part selv har den fulde bevisbyrde for sine påstande, på den ene side, og på den anden side de retssystemer hvor man anvender discovery, hvor man groft sagt er forpligtet til at fremlægge alt. Discovery medfører ofte uoverskuelige mængder af dokumenter, hvor hovedparten er irrelevante for sagen.

Edition er ikke et ukendt fænomen i de nordiske domstole.

Inden for voldgiftsretten skal der dokumenteres en legitim interesse i at kræve dokumentet eller kategorien af dokumenter udleveret fra modparten. Det skal videre sandsynliggøres, at det har relevans for sagen. Dernæst skal det specificeres, hvad det er for dokumenter, således at de nøje kan afgrænses og fremfindes af den, der skal fremlægge dem. Det må ikke lægge en urimelig byrde på den, der skal fremskaffe dokumenterne, og det skal i øvrigt sandsynliggøres, at den part, der skal fremlægge dokumenterne, også er i besiddelse af de dokumenter, der ønskes udleveret. Der er visse muligheder for at afslå edition, fortrolige informationer (priser, tredjepartskontrakter, forretningshemmeligheder mv.).

I relation til domstolsbehandling er det springende punkt mellem voldgift og domstolsbehandling, i hvilket omfang domstolene skal tillade, at man kan kræve kategorier af dokumenter udleveret fra modparten. Forudsat, at man ikke ender i noget, der bare ligner Discovery, er man ved domstolene i Norden vel ikke så langt fra voldgiftssystemet, idet begæringen om edition vil kunne udformes således, at man præciserer ønsket om udlevering mest muligt samtidig med, at domstolene afskærer egentlige "fiskeekspeditioner", ligesom dette normalt afvises af voldgiftsretten.

4 Samtidig afhøring af sagkyndige

I Danmark kan man i en sag for domstolene ikke fremlægge sagkyndige erklæringer indhentet ensidigt af en part efter sagen er startet ved domstolene. Egentlig en ejendommelig retstilstand. Dommeren kan jo tillægge en sådan erklæring den vægt han finder rigtig, men den kunne måske bibringe sagen nogle relevante betragtninger.

Er der tekniske eller vurderingsmæssige spørgsmål, som domstolen skal tage stilling til, vil afklaringen af disse spørgsmål typisk ske ved en af retten udmeldt sagkyndig person, som så besvarer de spørgsmål, parterne med rettens tilladelse stiller den pågældende.

En indgående afhøring af en af retten udmeldt sagkyndig person medfører kun yderst sjældent, at personen ændrer holdning i forhold til de svar, han har givet. Det er sjældent, at den sagkyndige er uenig med sig selv.

Bevis i skiljeförfarande – inspiration för domstolsprocessen?

Den sagkyndiges svar vil typisk blive lagt uprøvet til grund af dommeren ud fra det synspunkt, at dommeren jo netop ikke er sagkyndig på det pågældende område.

Hvis der blandt dommerne er udpeget sagkyndige personer, er det ikke sjældent, at de sagkyndige personer i større eller mindre grad er uenige med de svar, den sagkyndige har givet.

Hvis man som ved voldgift tillod, at parterne spurgte deres egne sagkyndige, ville man ofte få sagkyndige erklæringer, der ikke nødvendigvis kom til det samme svar.

Hvis de sagkyndige indkaldes til at afgive forklaring om deres erklæring under selve hovedforhandlingen, vil det ofte være særdeles praktisk og givende at afhøre dem samtidig. Fordelen, navnlig for voldgiftsretten, er, at man gennem en sådan samtidig afhøring af de 2 sagkyndige opnår en væsentligt større forståelse for det problem, erklæringerne tager stilling til, ligesom man får en væsentligt bedre opfattelse af, hvor det "rigtige" svar ligger.

I voldgift gør man undertiden det, at man beder de 2 sagkyndige sætte sig sammen et stykke tid inden hovedforhandlingen med henblik på, at de skal gennemgå deres respektive erklæringer med henblik på eventuelt at opnå enighed om besvarelsen af visse spørgsmål, således at afhøring under hovedforhandlingen kan indskrænkes til de punkter, hvor de ikke kan blive enige.

5 Afslutning

Voldgift er i vid udstrækning præget af partsautonomi, herunder parternes aftale om hvorledes beviser skaffes til veje.

I domstolsprocessen er der for så vidt også en udstrakt partsautonomi, idet navnlig parternes påstande og anbringender sætter rammerne for domstolens arbejde i sagen.

Da der i voldgift, navnlig i internationale sager, har udviklet sig noget, der nærmer sig en praksis på de ovennævnte 3 punkter, taler meget for at indføre disse punkter i domstolsprocessen, da de understøtter muligheden for at nå frem til det rigtige resultat, hvilket er et af målepunkterne for domstolsprocessen.

Bevis i skiljeförfarande – inspiration för domstolsprocessen?

Bevis i skiljeförfarande – inspiration för domstolsprocessen?

Sektionsmöte

Referatskrivare: Tingsfiskalen Charlotte Backryd

Referenten, *advokat, jur.dr Gisela Knuts*, Finland: Det är väldigt trevligt att vara här idag av flera olika anledningar. En är naturligtvis att de nordiska juristmötena och det nordiska samarbetet överhuvudtaget ligger mig varmt om hjärtat. En annan är att frågan avseende i vilken mån samverkan och utbyte kan ske mellan skiljeförfarande och domstolsprocess, är en fråga som är väl värd att debattera. Sedan finns det en mer personlig anledning till att jag tycker att det är trevligt att stå här idag. Som en del av er vet är min man domare och på plats här idag. Han har tidvis väldigt mycket synpunkter på hur advokater ska sköta sitt jobb, en åsikt han livligt delar med sig av hemma hos oss. Det är inte alltid så lätt att få en syl i vädret. Nu är det min tur, och jag har Gustav som skyddar mig i tio minuter, att dela med mig av mitt yrke och den utveckling som sker där.

Jag kommer att ägna de närmaste tio minuterna åt att ge en översikt av mitt referat som ligger till grund för den här debatten. Jag vill börja med att säga att i skiljeförfarande, framförallt i internationellt skiljeförfarande, finns det en hel del som avviker från domstolsprocessen när det gäller bevisupptagningen. Det är viktigt att hålla i minnet att skiljeförfarande inte är någon homogen form för tvistelösning utan att det finns stora variationer. Varje skiljenämnd gör på sitt eget sätt och parterna har stora möjligheter att påverka processen. Så det är kanske ett krav som bör ligga till grund för hela den här diskussionen att när man talar om skiljeförfarande och särskilt internationellt skiljeförfarande, så finns det inte nödvändigtvis ett enda rätt svar på hur till exempel bevisupptagningen sker.

Icke desto mindre har det utvecklats Best Practices, en sedvana kanske man skulle kunna säga, som har kodifierats i *the IBA Rules* och det är långt dessa regler som ligger till grund för referatet. Rubriken på referatet är huruvida bevisningen i skiljeförfarande kan utgöra en inspirationskälla för domstolsprocessen. Jag vill också till att börja med (och det kanske är rättsvetenskapskvinnan i mig som vill göra det påpekandet), påpeka att självfallet ska man vara försiktigt med att plocka in främmande element som kanske inte har utvecklats i ens egen rättsordning. Icke desto mindre tycker jag att det är bra att reflektera över i vilken utsträckning man kan låta sig inspireras av det sätt på vilket till exempel bevisupptagningen sker i skiljeförfarande också vid de allmänna domstolarna.

Jag har valt att plocka ut tre typer av bevisupptagning där, åtminstone ur ett svenskt och finskt perspektiv, bevisupptagningen i skiljeförfarande avviker från bevisupptagningen i domstolsprocessen. Det första är det som man brukar kalla för skriftliga vittnesberättelser, d.v.s. *witness statements*. Det är i internationellt skiljeförfarande mer en regel än ett undantag att vittnena på förhand avger skriftliga vittnesberättelser som i stor utsträckning utgör en motsvarighet till huvudförhöret. De är väldigt ofta skrivna av ombuden, dvs. advokaterna. De kan vara allt från några sidor till hundratals sidor långa. De kan ha bilagor och på det hela taget kan det vara

Bevis i skiljeförfarande – inspiration för domstolsprocessen?

en mycket diger lunta som man som skiljeman och motpartsombud får sig tillhanda. Det här medför många intressanta frågeställningar för hur processen förs vidare och det påverkar i väldigt hög grad de taktiska dispositioner som man som ombud eller motpartsombud vidtar. Det är givetvis också så att beroende på vad ens egna vittnen kan berätta i huvudförhöret så har man ett intresse av att påverka hur bevisupptagningen ser ut. Jag har i mitt referat utförligt beskrivit hur dessa *witness statements* kan se ut samt beskrivit processen med denna typ av bevisupptagning.

När det kommer till frågan i vilken mån *witness statements* kan inspirera domstolsprocessen så ställer jag mig något tveksam till detta. Inställningen har att göra med att jag själv inte är odelat förtjust till denna typ av bevisupptagning. Jag tycker att det har många goda sidor men tycker att man bör fråga sig i vilken mån man gör en tidsbesparing i jämförelse med om man istället har ett huvudförhör. Just tidsbesparing är ett ofta framfört argument för skriftliga vittnesberättelser men eftersom det ofta är ombuden som gör dessa *witness statements* så finns det en kostnadsdrivande faktor. Personligen tycker jag att processen i de allmänna domstolarna fungerar alldeles utmärkt på det sätt som vi gör i Finland och i Sverige d.v.s. inte skriftliga vittnesberättelser utan ett fullt huvudförhör med bevisstema. Så därför skulle jag känna mig tveksam i att införa skriftliga vittnesberättelser i allmän domstol. Så ingen inspiration där.

Den andra punkten som jag har valt att beskriva är en editionsfråga d.v.s. frågan huruvida man i tillägg till edition av enstaka dokument också ska tillåta edition av kategorier av handlingar och dokument. I *the IBA Rules* finns det kodifierat en mekanism för hur man i internationellt skiljeförfarande kan tillåta edition av inte bara enskilda dokument utan också av kategorier av handlingar. Knäckfrågorna är givetvis hur en kategori av handlingar ska insnåvas på ett sådant sätt att de kan identifieras och användas på ett vettigt sätt. Själv tycker jag att möjligheten att editera kategorier av dokument är bra och absolut kan tjäna som en inspirationskälla för processen i allmän domstol. Det finns emellertid kanske två poänger som är viktiga att fästa uppmärksamhet vid. Det ena är att man måste ta hänsyn till hur bevisbördan fördelas och att man också bör vara noggrann med att en kategori av handlingar bör kunna identifieras på ett sådant sätt att den också, som kategori betraktad, har relevans för utgången av målet.

Den tredje punkten som jag vill lyfta fram här idag gäller själva vittnesförhöret och något som man brukar kallar *witness conferencing*, d.v.s. simultant hörande av vittnen, såväl sakkunniga som experter. Det är tidvis något man stöter på i internationellt skiljeförfarande och där tycker jag att det finns inspiration att hämta. Kanske inte så mycket när det gäller sakkunniga, för där föredrar jag själv att man hör vittnena separat, sedan är det en annan sak att man kan ändra ordningen på vittnena så att man till exempel hör sakkunniga också per helhet, per tema både från käre- och svarandesidan.

Däremot när det gäller hörande av experter tycker jag själv att det fungerar rätt bra med simultant hörande och det tycker jag att man kan inspireras av också i allmän domstol vilket man också delvis gör i den finska högsta domstolen. En sådan bevisupptagning ställer stora krav på ordföranden, för man måste ha god koll på målet, så att förhandlingen inte utvecklas till en polsk riksdag då man hör experter från två sidor samtidigt. Med det här vill jag avsluta min korta inledning och ser fram emot korreferentens inlägg.

Bevis i skiljeförfarande – inspiration för domstolsprocessen?

Korreferenten, *advokat Jesper Lett*, Danmark: Skiljedomar är på frammarsch även i stora internationella kommersiella konflikter. En anledning är att skiljedomsförfarandet, däribland reglerna för bevisupptagning, i viss mån är en kompromiss mellan olika rättskulturer. Därmed försäkras parterna att skiljeförfarandet genomförs på ett lämpligt sätt eftersom processen känns igen från parternas egna rättskulturer. Om de nordiska domstolarna önskar bli mer attraktiva även för internationella kommersiella tvister måste domstolarnas processregler ta hänsyn till att vi lever i en mer globaliserad värld och därmed bör det i slutändan övervägas om domstolarnas processregler rimligtvis skulle kunna ta till sig och adoptera något av de sätt för hur bevisupptagningen sker i internationella skiljeförfaranden.

Med denna utgångspunkt är det min uppfattning att domstolarna ska öppna upp för möjligheten att införa skriftliga parts- och vittnesberättelser och att denna bevisupptagning ska användas på samma sätt som de används i skiljeförfaranden. Man kommer nog närmare en sanningsenlig berättelse på detta sätt. När det gäller edition anser jag att den nordiska rättskulturen är nära den som används i internationella skiljeförfaranden. I vilken utsträckning det finns utrymme för fler nivåer av edition i skiljeförfarande än i domstol beror på den enskilda skiljedomsstolen, eftersom det i slutändan är den som avgör i vilken utsträckning den samlade dokument som det begärs edition av, ska tolkas restriktivt eller inte.

Jag tror att ni kommer att upptäcka att de processregler som gäller för domstolarna medger endast en relativt snäv tolkning av en samling av dokument. Ett samtidigt hörande av sakkunniga dvs. experter kommer enligt min mening vara ett betydande steg framåt i domstolsprocessen, varför detta borde införas. Det kommer att öppna möjligheter för domstolarna att på ett helt annat sätt få inblick i de tekniska problem experterna uttalar sig om i motsats till om man bara har en domstolsutsedd sakkunnig som uttalar sin mening. Även inom tekniska frågor kan det råda delade meningar om vilken lösning som är den mest lämpliga. Ju mer noggrann och detaljerad bevisupptagningen är i domstolarnas första instans, ju större är sannolikheten att det går att undvika ytterligare bevisupptagning i samband med ett överklagande av domarna. En ordning som blir både ekonomiskt och tidsmässigt besparande för parterna.

Omvänt är det naturligtvis också så att det finns processekonomiska aspekter med skriftliga vittnesberättelser och partsutsedda experter, varför dessa bör användas med omtanke i det enskilda fallet. Eventuellt bör domstolen efter det att parternas inställning avhörts, ta ställning till på vilket sätt bevisupptagningen ska genomföras i målet för det fall som parterna inte själva kan nå en överenskommelse avseende detta.

I en globaliserad värld är verkställighet utomlands av domar och skiljedomar av stor betydelse. Idag är det möjligt att begära verkställighet av t.ex. danska skiljedomar i många fler länder än vad som är möjligt att verkställa domar. Detta är förmodligen en av anledningarna till den ökande utbredelsen för skiljeförfarandet. För skiljedomar finns det i FN utarbetat en modellag om skiljeförfarande (*UNCITRALs modellag*) med en rekommendation till länderna i världen att i största möjliga utsträckning utarbeta de nationella reglerna för skiljeförfaranden i enlighet med modellagen. I Danmark omarbetades landets regler för skiljeförfarande i överensstämmelse med UNCIRAL's modellag under 2005. De ledande skiljedominstitutionerna i de nordiska länderna är Sveriges Handelskammares skiljedomsinstitut (SCC) och Skiljedomsinstitutet i Köpenhamn. Utanför de nordiska

Bevis i skiljeförfarande – inspiration för domstolsprocessen?

länderna finns det naturligtvis en mängd andra institutioner som ICC i Paris och London Court of International Arbitration, liksom det finns institutioner i en rad andra länder. De olika institutionernas regler för hur skiljeförfarandet genomförs sammanfaller i stor utsträckning, eftersom alla institutioner vill locka fall till deras särskilda institution. Att så sker, är inte bara till förmån för institutionen utan också för hela advokatkåren i det aktuella landet.

Den nordiska traditionen av vittnesförhör innebär typiskt sett att vittnet hörs direkt vid huvudförhandlingen. Men det är troligtvis inte första gången som vittnet berättar sin historia. När advokaten avslutat förhöret av det egna vittnet ges motparten möjlighet att ställa frågor till vittnet. Emellertid tillåts oftast inte motpartsombudet att komma för "nära" vittnet eller förhöra sig om alla omständigheter en gång till. Det är en inte alltför ovanlig situation att domaren avbryter förhöret med "Det har ju vittnet förklarat". En sådan anmärkning vilar emellertid på missuppfattningen att sanningen endast har en "version", nämligen den som vittnet gav första gången. Men vittnets berättelse blir oftast mer nyanserad om vittnet tvingas förklara och genomgå sitt vittnesmål ytterligare en gång vid ett s.k. "nära" motförhör.

Frågan är om man inte kommer närmare sanningen om vittnet innan huvudförhandlingen ger in sin skriftliga vittnesberättelse, så att domaren och ombuden har en möjlighet att gå igenom berättelsen innan den muntliga förhandlingen. Ett sådant förfarande ger också motparten en möjlighet att inge skriftliga vittnesberättelser från ett vittnet som han tror illustrerar frågan eller målet på ett mer relevant sätt än motpartens vittne. På så sätt blir det möjligt att förbereda bevisningen helt och hållet innan den muntliga förhandlingen. En del av förfarandet med skriftliga vittnesberättelser är att ge motparten tillfälle att göra motförhöret betydligt mer omfattande än vad som normalt tillåts i domstolarna i dag.

Invändningen mot skriftliga vittnesberättelser är att dessa är skrivna av advokaterna. Men här glöms bort, att ett förfarande som innebär att vittnesberättelsen helt och hållet formulerats av en advokat, d.v.s. att vittnet har låtit sin advokat skriva något han eller hon inte kan gå i god för, gör att vittnet mycket lätt hamnar på "hal is" under motförhöret från motpartsombudet varvid hela vittnesberättelsen faller i ruiner. Vittnet måste naturligtvis kunna stå för innehållet i den skriftliga vittnesberättelsen liksom för de formuleringar och förklaringar som framgår av denna. Om så inte är fallet utvisas detta vid motpartens förhör av vittnet under den muntliga förhandlingen.

Även domaren som ska döma i saken ges ett naturligt tillfälle att förbereda sig mycket bättre när det finns skriftliga vittnesberättelser. Domaren får möjlighet att gå igenom och bedöma vittnesberättelsen i ljuset av övriga vittnesberättelser och dokument som framlagts i målet. Skriftliga vittnesberättelser kommer typiskt sett också att medföra att det inte finns behov av omförhör av vittnen i överinstansen.

Edition, som innebär att en part tvingas framlägga ett visst dokument som han själv besitter oaktat om detta kommer att vara till nackdel för honom själv, är en kompromiss mellan de rättssystem inom vilka ingen ska tvingas framlägga dokument som innebär en skada för honom själv och en part själv har fulla bevisbördan för sina påståenden och de rättssystem inom vilka man använder "Discovery" som innebär att man grovt uttryckt är förpliktad att framlägga allt. *Discovery*s medför ofta att parten som en följd av ett editionsyrkande får ut oöverskådliga mängder av dokument där merparten oftast visar sig vara irrelevanta för saken. Edition är inte ett okänt fenomen i de nordiska domstolarna. Innan domstolen beslutar om edition ska det fastställas att

Bevis i skiljeförfarande – inspiration för domstolsprocessen?

det finns ett legitimt intresse av att kräva att dokumentet eller kategorierna av dokument ska framläggas av motparten. Det ska vara tydligt att utfäendet av dokumenten är av relevans för saken. Parten som begär edition ska ange vilken typ av dokument som det begärs edition av så att dokumenten noggrant kan identifieras, avgränsas och framläggas av den part som ska utge dem.

Det får inte heller vara en orimlig börda för den som ska framskaffa dokumenten och det ska i övrigt synliggöras att den part som ska framlägga dokumenten också har dessa i sin besittning. Det finns också viss möjlighet att vägra edition av konfidentiell information såsom priser, tredjepartsavtal och affärshemligheter. I relation till domstolsbehandling är den avgörande frågan i vilken utsträckning som domstolarna ska tillåta att det kan begäras edition av en kategori av dokument från motparten. Förutsatt att man inte hamnar i någon form av Discoveryförfarande är man i de nordiska domstolarna inte så långt ifrån det editionsförfarande som tillämpas inom skiljeförfaranden eftersom en part inför en skiljenämnd eller i en domstol likfullt måste utforma ett editionsyrkande i överensstämmelse med de krav som redogjorts för ovan eftersom rena ”*fishing expeditions*” oftast avvisas av såväl domstolen som av en skiljenämnd.

I Danmark kan man inte i domstol skicka in expertutlåtanden som erhållits ensidigt av en part efter det att målet startats vid domstolen. Egentligen är det ett märkligt rättsläge. Domaren kan naturligtvis tillerkänna ett sådant uttalande den betydelse och bevisvärde som han själv anser men det finns ändå anledning att framlägga några relevanta överväganden. Om det finns tekniska eller värderingsmässiga frågor som domstolen ska ta ställning till, brukar rätten utse en sakkunnig person som får inge ett yttrande över den aktuella frågeställningen. Den sakkunnige får även till uppgift att besvara de frågor som parterna med rättens tillstånd önskar ställa till den sakkunnige med anledning av hans eller hennes sakkunnigutlåtande. Ett ingående förhör av en rättsutsedd sakkunnig medför ytterst sällan att den sakkunnige ändrar inställning i förhållande till det yttrande som han tidigare ingett till rätten. Det är sällan så att den sakkunnige så att säga blir oenig med sig själv. Den sakkunniges yttrande och svar blir därför typiskt sett inte ifrågasatt och kommer därmed att ligga till grund för rättens bedömning i denna del särskilt med hänsyn till att domaren själv oftast inte är expert på det aktuella området.

Om man istället gör på det sätt som tillåts inom skiljeförfarande, nämligen att parterna själva frågar sina egna sakkunniga, kommer man oftast att erhålla sakkunnigytranden som inte nödvändigtvis innehåller samma svar. Om de sakkunniga ska höras om sina yttranden vid en förhandling är det också praktiskt att de hörs samtidigt. Fördelen är att man genom ett sådant simultant förhör av de båda sakkunniga uppnår en väsentligt större förståelse för det problem som dessa har till uppgift att belysa. Likaså får man en väsentlig bättre uppfattning av vad ”det riktiga svaret” är. Inom skiljeförfarande låter man vidare de båda parternas sakkunniga en tid innan förhandlingen sätta sig samman och gå igenom deras respektive yttranden i syfte att nå enighet inom delar av yttrandena så att den muntliga förhandlingen kan koncentreras på att belysa de områden som de sakkunniga inte kan nå enighet om.

Skiljeförfarandet är i en vid utsträckning präglad av partsautonomi, inkluderat parternas avtal om vilka bevis som ska få läggas fram i processen. Domstolsprocessen kan också betraktas som en omfattande partsautonomi, särskilt eftersom parternas yrkanden och argument bildar ramen för processen. Då det i skiljeförfarande, särskilt i

Bevis i skiljeförfarande – inspiration för domstolsprocessen?

internationellt skiljeförfarande, har utvecklats något som liknar en praxis av de ovan belysta formerna för bevisupptagning, talar mycket för ett införande av dessa i domstolsprocessen eftersom de stödjer möjligheten att nå rätt resultat, vilket är ett av mätpunkterna även för domstolsprocessen.

Advokat Tomas Lindholm, Finland: Jag är enig med både referenten och korreferenten. När det gäller frågan om skriftliga vittnesberättelser eller muntliga vittnesförhör så som är tradition i våra domstolar, så har ju praxis gått mot skriftliga vittnesberättelser i internationella skiljeförfaranden. Det är en klar huvudregel i skiljeförfaranden att man har skriftliga vittnesberättelser. Men jag saknar ofta den spontanitet som kännetecknar upptagande av ett vittnesförhör vid en allmän domstol. Man bildar sig ofta en uppfattning om vittnets pålitlighet som man går miste om vid en skriftlig vittnesberättelse. I många fall är det påkallat med skriftliga vittnesmål men jag tycker inte att det ska vara ett axiom med skriftliga vittnesberättelser.

Højesteretsdommer Jon Stockholm, Danmark: Jag är också enig med det som referenten och korreferenten uttrycker om skriftliga vittnesberättelser. Det handlar inte om frågan om att göra det obligatoriskt i den civila domstolsprocessen utan det handlar om att se om denna bevisupptagning som ett verktyg på ett eller annat sätt kan inspirera domstolsprocessen. Det handlar inte om det ena eller andra utan om bägge delar. I grund och botten handlar det om kommunikation och hur samma budkap eller utsaga kan tolkas helt olika av oss människor. Med skriftliga vittnesberättelser ges en annan möjlighet till att förbereda frågor under genomläsningen av detsamma i jämförelse med det spontanta vittnesförhöret vid en huvudförhandling. Så därför är skriftliga vittnesberättelser ett väldigt bra verktyg som vi absolut kan inspireras av i domstolsprocessen.

Advokat, jur.dr Eva Storskrubb, Sverige: Jag ska bara säga gällande vittnesutsagor att det intressanta i common law processen, särskilt den engelska som jag känner bättre till, så har det ju överförts till skiljeförfarande från en nationell process var det spelar en viss roll att det har utvecklats i samband med andra processuella regler till exempel reglerma om hur pleadings ska skrivas och liksom i ett helt system. Sedan har det plockats in i ett internationellt skiljeförfarande och till exempel pleadings är inte heller med nödvändighet samma sak i den engelska och angloamerikanska processen. Det är intressant med ett rättsinstitut som har plockats in och lever sitt eget liv och sedan ska vi många europeiska jurister försöka förstå hur det fungerar i internationellt skiljeförfarande utan att förstå det kontext i vilket det har utvecklats. Det blir en väldigt intressant kulturell mix. Det finns därför fortfarande många olika åsikter inom internationellt skiljeförfarande om funktionen av dessa skriftliga vittnesberättelser, vem ska skriva det, hur ska det fungera och vilket bevisvärde ska dessa tillmätas. Jag ska också vara enig med Tomas Lindholm i att det omedelbara som det innebär när man hör någon från första gången i ett huvudför är ett viktigt element som faller bort.

Advokat Carita Wallgren-Lindholm, Finland: Jag skulle vilja ta fasta på det som Eva Storskrubb sa om sammanhang. Det här med sammanhang är på det sättet besvärligt. Dels vill man ofta inte när man sitter i norden vara för överdetaljerad och beskriva hur man ska göra det, å andra sidan är förväntningarna just på grund av de olika

Bevis i skiljeförfarande – inspiration för domstolsprocessen?

Sammanhangen väldigt olika. Och när det gäller de här skriftliga vittnesberättelserna så brukar man reglera om det ska ersätta huvudförhöret eller inte. Men det finns ju hemskt många andra frågor som uppstår med dem, som exempelvis hur man gör det s.k. motförhöret. Det finns ju så hemskt många tekniker för ett sådant förhör. Det andra som är mycket utmanande är frågan om korsförhöret måste begränsa sig till det scope som finns i den skriftliga vittnesberättelsen. Jag tycker att utgångspunkten bör vara att har man ingenting sagt, så bör det vara fritt fram de facto för motparten att ställa vilka frågor som helst. Det är vidare väldigt vanligt att genuina bonafide förväntningar av någon är att naturligtvis får motfrågorna bara gälla det som jag har valt att säga i den skriftliga vittnesberättelsen. Därför leder de skriftliga vittnesberättelserna till något som vi ofta ser som oönskat, d.v.s. vi måste reglera och förstå alla de olika förväntningar som kringgår denna typ av bevisupptagning. En sak som nämndes var kontakten med vittnen. I grunden får man ju kontakta den andra partens vittnen efter det att de blivit namngivna. Frågan om vad som reglerar kontakten med vittnet är den advokaträttsliga. Jag tror att det är oerhört viktigt att förstå att om man använder skriftliga vittnesberättelser så finns det så mycket annat som av nödvändighet måste regleras för att sätta skriftliga vittnesberättelser i ett sammanhang som båda parter ska uppfatta likartat.

Debattledaren, *justitieråd Gustaf Möller*, Finland: Många upplever nog det så, att en skriftlig vittnesberättelse förutsätter möjlighet till ett korsförhör och korsförhörets enda uppgift är att visa att vittnet är otillförlitligt. Motförhöret får därefter endast gälla det som korsförhöret gav upphov till. Så här upplevs det nog i allmänhet. Det är inte fritt fram att komma med nya teman för förhöret. Det är en del av en helhet och har man inte helhetsbilden klar för sig kan det bli besvärligt.

Advokat Olof Rågmark, Sverige: Det kunde väl vara värt att tillägga avseende sammanhang att i de internationella förfarandena så saknar man ju det som vi har i domstolsvärlden, nämligen kravet att åberopa bevisman och förhörsteman som placerar in vittnet och experten i processmiljön och som gör att man kan förutse vad som händer i en huvudförhandling. I det typiska internationella skiljeförfarandet så ersätts detta av den skriftliga attesten och i skrifterna står det egentligen bara ett namn och en hänvisning till en bilaga. I de typiska svenska förfarandena så har vi traditionellt inte haft skriftliga attester men däremot har vi haft samma bevisman och förhörsteman som i en domstol och vi har kunnat ha en huvudförhandling i lugn och ro utan några obehagliga överraskningar. Och det är väl där som man ska se kravet på attester i de internationella skiljeförfaranden. Man kan inte kräva att folk i ett skiljeförfarande ska komma resande till en huvudförhandling och att denna ska ställas in på grund av att ingen har förväntat sig att vittnet ska uttala sig på det här sättet.

Højesteretsdommer Niels Grubbe, Danmark: Vid de tillfällen under en rättegång som man har två konkurrerande sakkunnigutlåtanden kan det vara en god idé att ha möjlighet att kunna höra dessa samtidigt. Det kan emellertid bli svårt för oss domare som är generalister att trots att diskussionen mellan de sakkunniga kan vara givande, att göra en bedömning av den aktuella frågan, om en partssakkunnig säger A och motpartens sakkunnige säger B. Den mer väsentliga frågan är om tekniska frågor ska

Bevis i skiljeförfarande – inspiration för domstolsprocessen?

belysas av två konkurrerande förklaringar ingivna av parterna. I Danmark har man en rättsutsedd och oavhängig sakkunnig och personligen är jag uppfattningen att det är bra om rätten utser en sakkunnig som de kan förstå och som kan granska parternas inlagor. Domarpanelen består ju av personer som inte har någon speciell sakkunskap på området.

Gisela Knuts: En av de poänger som jag vill göra är den att när vi talar om sakkunniga handlar det inte uteslutande om ingenjörer och tekniska sakkunniga utan i all större utsträckning om revisorer och andra ekonomiska experter. När det gäller frågan om huruvida man ska ha en ordning där vardera parten har att utse en sakkunnig eller den där domstolen utser en sakkunnig ser jag många fördelar med att ha en rättsutsedd sakkunnig med de skäl som har nämnts här med beaktande av risken som har nämnts här med flera sakkunniga som alla anser sig veta svaret på den aktuella frågeställningen. Personligen är jag mycket kritisk till att som skiljeman vara den som ska utse en sakkunnig. Vad jag tycker är mycket bättre är om parterna kan komma överrens om att utse en sakkunnig eller åtminstone vara överrens om de exakta specifikationerna som ska ligga till grund för utseendet av densamma. Alternativt kan parterna vara överrens om att låta ICC's organ för detta ansvara för utseendet av de sakkunniga. Det är nämligen som skiljeman oftast svårt att vara tillräckligt insatt i målet i det tidiga skede då man måste utse sakkunniga. Oftast är det parterna som i den situationen har bäst förståelse och insikt i vilken typ av expertis som behövs för att belysa den aktuella frågan.

Tomas Lindholm: Jag vill börja med en grundläggande fråga. Det är bättre om man som skiljeman dömer på det som har visats än på det som inte har visat. Därav kan man dra den slutsatsen att den inställning avseende edition som traditionellt råder i Finland är något inskränkt. I Finland är det mycket svårt att få edition. Den stora frågan är var man gör avgränsningen och vad som i slutända är rimligt. Men om man på ett vettigt sätt kan avgränsa relevanta kategorier av dokument som rimligtvis har betydelse för förfarandet tycker jag för egen del att det är en bra linje. Vad den inspirationen kan ha för betydelse och konsekvenser för den finska domstolsprocessen är en annan fråga. Men en något mera vid syn än vad man är van vid i finska domstolar är motiverad.

Tingsdomare Christian Hirn, Finland: Ett problem med edition av en kategori av handlingar, är att det blir svårt med verkställigheten av beslutet om det är för allmänt definierat. Ett sådant beslut kan dessutom vara förenat med vite. Hur ska man veta om beslutet har följts till fullo eller inte. Det blir något annat i internationellt skiljeförfarande eftersom om ett dokument inte läggs fram så tolkas det till den partens nackdel.

Gustaf Möller: I domstolar kan man göra på samma sätt. Man har åtminstone i Sverige och Finland en sådan paragraf, enligt vilken domstolen, om en part vägrar att fullgöra något i rättegången eller svara på en fråga, får dra konklusioner av detta. Jag ställde en gång för länge sedan själv frågan "Hur får man nu verkställt ett åläggande av skiljemännen?" Svaret jag fick var: "Verkställt? Ifrågavarande part ser konsekvenserna i skiljedomen om han inte iakttar åläggandet!".

Bevis i skiljeförfarande – inspiration för domstolsprocessen?

Gisela Knuts: Jag tackar för alla inlägg och synpunkter. Jag tycker att det har varit en väldigt intressant diskussion och tycker inte att det finns något särskilt stort behov av att sammanfatta den. Det hör till att man ska säga att man vidhåller sina teser och det gör jag. Däremot skulle jag gärna vilja framkasta en idé om att vi vid nästa nordiska juristmöte i Oslo debatterar samma ämne men åt andra hållet, d.v.s. hur kan domstolsprocessen inspirera skiljeförfarandet och vad kan vi som skiljemän lära oss av domarnas sätt att arbeta. Det blir min slutkommentar. Tack så mycket.

Jesper Lett: Jag menar att det kan vara till gagn för de enskilda länderna om domstolarna såg till att se över sina processregler och gör större ansträngningar för att attrahera stora kommersiella tvister. Det vore till glädje inte bara för den juridiska utvecklingen utan även för domarna personligen som då skulle få en större inblick och förståelse för vad som pågår i den stora världen. Avslutningsvis vill jag framföra en välkänd slogan; Vi vet vad som är bäst för dig.

**Statens rättsliga reaktioner i en ekonomisk kris –
statsstöd eller nödrätt?**

Referent: Professor *Ragnhildur Helgadóttir*, Island

Korreferent: Justitierådet *Erik Nymansson*, Sverige

Debattledare: Fhv. Høyesteretspræsident *Torben Melchior*, Danmark

Referatskrivare: Hovrättsfiskal *Charlotta Björk*

Staters beføjelser til indgreb under finanskriser: Statsstøtte eller nødret

Professor Ragnhildur Helgadóttir, Island

Her diskuteres staters indgreb under finanskriser ud fra den forudsætning, at en offentlig overtagelse af ejendomme og beføjelser som tilhører private aktører eventuelt kan stride mod grundloven og/eller staters folkeretlige aftaler. Det drøftes derfor, hvilke omstændigheder kan tillade fravigelse fra forfatnings- og folkeretlige regler på grund af nødret. Det første spørgsmål drejer sig om hvorvidt finanskriser i sig selv kan være hovedargument for derogation. Det vises, at det ikke er udelukket at finanskriser kan være tungtvejende nok som argumenter for derogation, om der står andre og mere tungtvejende interesser på spil. Dette krav – at interesserne som skal beskyttes ikke kun er finansielle – er et vigtigt punkt. Det næste spørgsmål drejer sig om hvorvidt der er forskel på hvor meget der behøves for at man kan gribe til nødret eller derogation i national ret og i folkeretten. Det tredje spørgsmål er om der er forskellig tærskel til benyttelse af nødret eller derogation afhængigt af om det drejer sig om menneskerettigheder eller kompetence-regler. Folkeretlige principper har indflydelse i national ret og retstilstanden er måske klarest vedrørende EMRK. I teorien ser der ikke ud for at være stor forskel på tærsklen mellem national ret og EMRK. Eftersom EU-retten indeholder også EMRK er det svært at påstå noget om den som helhed, men den er måske lidt mere overbærende. Proportionalitetsprincippet er en ledestjerne, som man kan støtte sig til i alle disse sammenhæng (vedrørende forfatningsretlige regler, EMRK og EU/EØS-retten). Princippet kan støtte det hensyn at der er en højere tærskel for at man kan fravige regler som beskytter enkeltindviders rettigheder og demokratiske regeringsformer end andre regler.

1 Indledning

Følgende artikel handler om staters beføjelser til at gribe ind i finanskriser. Staters indgreb under sådanne omstændigheder har været forskellige, såvel som de juridiske spørgsmål som de har fremkaldt. I nogle instanser er ejendomme og beføjelser, som tilhører private aktører blevet overtaget af det offentlige. Dette rejser en række principielle spørgsmål, bl.a. om staters muligheder under disse omstændigheder, hvordan disse indgreb kan forenes med grundlæggende principper i vores retsorden og om betingelserne for at anvende (forfatningsretlig) nødret i økonomiske krisesituationer. Mulighederne er legio og hvert enkelt tilfælde unikt. Og netop derfor er det ikke meningen her at omhandle enkelte indgreb, men i stedet at gøre et forsøg på (så abstrakt som muligt) at opridse den lovramme der gælder om staters indgreb under disse omstændigheder. Jeg vil primært fokusere på de nordiske lande: På de folkeretlige forpligtelser og den konstitutionelle tradition som gælder her.

For systematisk at gennemgå emnet er en metode at undersøge *hvilke regler* kan medføre en begrænsning af staters beføjelser på dette område. Meget forenklet

Ragnhildur Helgadóttir

drejer det sig især om tre ting (inddelingen er ellers lidt besværlig, fordi tingene indgår i hinanden, jf. folkeret og dels EU/EØS¹-ret og dels menneskerettighedskonventioner):

- a) stateres indgreb må være i overensstemmelse med vedkommende stats forfatning²;
- b) indgrebene skal være i overensstemmelse med landets folkeretlige aftaler og
- c) indgrebene skal være i overensstemmelse med grundprincipper.

På grund af legalitetsprincippet skal alle indgreb foretaget af myndighederne være baseret på love og være i overensstemmelse med dem. Hvad angår almen lov er dette ikke noget problem: Hvis en stat anser det for nødvendigt, på grund af finanskrisen eller andet, at ændre den generelle lovgivning, så gør den det efter behov og i overensstemmelse med den politiske vilje. Her bliver der ikke kommet nærmere ind på dette punkt; spørgsmålet er om lovændringerne eller indgreb på grundlag af almen lov går imod noget af det førnævnte; forfatningen eller folkeretlige forpligtelser eller grundprincipper.

I mit skrivearbejde funderede jeg selvfølgelig lidt over den islandske regerings indgreb i efteråret 2008 og foråret 2009. Disse indgreb ligger tæt på os alle i tid og mig specielt i rum. De nordiske økonomiske kriser under 1990-tallet fandt sted inden Finland, Sverige og Norge blev medlemmer af EØS og uden at EMRK blev inddraget³. Desuden har EFTA Surveillance Authority (herefter ESA) behandlet en sag om de islandske indgreb og i den sag baserede nogle fordringshavere deres påstand på at de islandske indgreb går, i hvert fald delvis, længere end andre stateres indgreb, som man til sammenligning henviste til, derunder var Danmark og Sverige.⁴ Men her bruges der ikke plads på at drøfte om de udveje, som man for nylig har brugt i den islandske finanskrisen eller i andre lande, i virkeligheden strider mod menneskeretlige eller andre bestemmelser der begrænser stateres beføjelser. I stedet går jeg ud fra at indgreb der indebærer at "egendom och befogenheter som tillkommit privata aktörer tagits över av det offentliga" (som det fremgår af beskrivelsen af symposiets tema) kan (under visse omstændigheder) stride mod grundloven og/eller stateres folkeretlige aftaler, og af den grund undersøges her hvilke omstændigheder tillader at man fraviger dem på grundlag af nødret.

Alment er nødret i grove træk idéen om at nød bryder alle love eller at loven må vige til side og konstitutionel nødret er en beskrivelse af når man på det grundlag

¹ Forskellen mellem EU-ret og EØS-ret på en række punkter er et metodisk problem som vi ikke behøver drøfte her, dersom det som diskuteres her er primært "de fire friheder" og princippet om forbud mod forskelsbehandling. Jeg benytter derfor begrebet "EU/EØS-ret" selv om disse ikke er identiske i alle sammenhænge og begrebet derfor ikke er helt præcist.

² Her henvises der ikke kun til den formelle forfatning (grundloven) men til alle regler og principper som har grundlovsstatus.

³ Se dog *Bäck v. Finland*, EMD 20. Juli 2004 (app. Nr. 37598/97) som drejede sig om gældsanerung.

⁴ Der blev bygget på at „there were other solutions available for the Icelandic authorities [...] referring to what other states have done (Sweden, Denmark, Germany, Ireland, the UK, Latvia and Asian central banks during the financial crisis in the 1990s.“ EFTA Surveillance Authority Decision of 15 December 2010 to close seven cases against Iceland commenced following the receipt of complaints against that State in the field of capital movements and financial services. §100.

Statens rettslige reaktioner i en økonomisk kris – statsstød eller nödrätt?

fraviger forfatningens regler.⁵ Idéen i sig selv indebærer en modsigelse eftersom en forfatning eksisterer for at sikre alles rettigheder og en bestemt magtfordeling, både når alt er i bedste velgående såvel som når det går ned ad bakke! Der tales nemlig tit om at forfatninger bliver udformet for at holde os alle på rette vej i en situation når der er fare for at vi ellers lod vores temperament/angst eller andet løbe af med os. Argumenterne for en konstitutionel nødret er derimod, at staten har en værdi i sig selv og værner om bestemte værdier og at den ikke skal være underkastet egne formler og de begrænsninger som den selv har fastlagt, til sidste blodsdråbe – bogstaveligt talt.

I det følgende beskrives de regler i landenes love, i folkeretten og i EU/EØS-retten⁶, som helst afprøves under disse forhold. Siden sammenlignes reglerne og der bliver gjort forsøg på at besvare følgende spørgsmål:

- a) Er det overhovedet behørigt at vige fra disse regler for at gribe ind under finanskriser (kan finanskriser i sig selv være hovedargument for derogation)?
- b) Er der forskel på hvor meget der behøves for at man kan gribe til nødret eller derogation i national ret og i folkeretten?
- c) Er der forskel på hvor meget der skal til for at konstitutionel nødret er relevant, alt afhængigt af om det drejer sig om menneskerettigheder eller kompetence-regler? Hvis dette er tilfældet, er der så en lavere tærskel i EU/EØS-retten end i folkeretlige regler angående menneskerettigheder?

2 Begrænsninger i forfatningen

2.1 Om begrænsninger i forfatningen og fortolkning af grundlovsparagraffer

Staters indgreb på grundlag af finanskriser skal, ligesom andre af statens handlinger, være i overensstemmelse med forfatningen. Her drejer det sig hovedsagelig om bestemmelser om ejendomsret, men det kan også angå arbejdsfrihed, lighedsprincip og forbud mod loves tilbagevirkende kraft.

Grundlove, ligesom menneskerettighedskonventioner som jeg kommer ind på senere, kan indebære hjemmel til begrænsninger⁷ og grundlovsparagraffer er tit

⁵ Hjemmel til sådanne undtagelser kan være lovfæstet, men tit er den det ikke, som der nærmere kommer ind på i kapitel 2.

⁶ På grund bl. a. af begrænset plads, har jeg valgt ikke inddrage en selvstændig analyse af udviklingen af de begrænsninger af staters beføjelser som findes i EU/EØS retten, men at begrænse min drøftelse heraf til det som fulgte ESAs beslutning om de islandske indgreb i 2008. EU/EØS-retten på dette punkt er et meget interessant emne men det må (desværre) drøftes ved en anden lejlighed.

⁷ Her beskrives kort det som angår ejendomsret og lighedsprincip. Den islandske forfatnings §72 er usædvanlig ukvalificeret på dette område. Den er sålydende: "Ejendomsretten er ukrænkelig. Ingen må forpligtes til at afhænde sin ejendom undtagen almenvellet kræver dette. Dertil behøves en forskrift i loven og der skal betales fuld pris ..." Det samme kan iøvrigt siges om §105 i den norske grundlov "Fordrer Statens Tarv at Nogen maa afgive sin rørlige eller urørlige Eiendom til offentlig Brug, saa bør han have fuld Erstatning af Statskassen." Til trods for at der ikke foreligger hjemmel til begrænsninger, er det dog langt fra at ejendomsretten er enegyldig: Det er ikke alene tilladt at pålægge skatter, men også almene begrænsninger på ejendomsretten og ifølge nyere teorier, der bl.a. bygger på udførelsen af

Ragnhildur Helgadóttir

enten standarder eller indebærer krav om proportionalitet. Dette medfører at grunden til vedtagelse af love eller til begrænsninger har indflydelse på hvordan paragraffen fortolkes og anvendes. Derfor må man slet ikke antage at billedet er sort-hvidt: Enten kommer et nødssynspunkt ind som en forfatningsretlig nødret (eller undtagelsestilstand ifølge EMRK) eller ej. Tværtimod har de årsager, der ligger til grund for et indgreb oftest først indflydelse på fortolkning og anvendelse af vedkommende grundlovsparagraf. Den "store" nødret bliver ikke afprøvet før det er klart at de indgreb som blev anvendt ikke rummes inden for paragraffens ramme jf. traditionel fortolkning. Norske forskere har til tider beskrevet dette således at "nødretslignende betragtninger" har haft indflydelse på domspraksis omkring forfatningen.⁸ Der har man fremsat spørgsmålet om det her drejer sig om en reel forskel eller ej – og om det er af afgørende betydning. Konklusionen er såmænd den samme! Det er ikke desto mindre en forklaring (og til anerkendelse af vigtigheden af domstolenes begrundelse) at skelne mellem

- a) indgreb som rummes indenfor grundlovsparagraffernes tekst, muligvis med den "mest gunstige" fortolkning og – hvis der bydes op til den dans i paragraffen – med henblik på hvilke begrundelser der er for indgrebene og
- b) indgreb som ikke rummes indenfor teksten således at man må vige fra den på grundlag af nødret.

Men i praksis kan linjen være uklar.

2.2 Forfatningsretlig nødret i Norden

Hvis vi fokuserer på det sidstnævnte – den "store" nødret, hvor man må vige fra forfatningen – så er den finske forfatning den eneste nordiske forfatning som har en almen undtagelsesbestemmelse. Bestemmelsen i dens §23 er sålydende:

"De grundläggande fri- och rättigheterna under undantagsförhållanden
Genom lag kan införas sådana tillfälliga undantag från de grundläggande fri- och rättigheterna som är förenliga med Finlands internationella förpliktelser i fråga om de mänskliga rättigheterna och som är nödvändiga om Finland blir utsatt för ett väpnat angrepp eller om det råder undantagsförhållanden som hotar nationen och som är så allvarliga att de enligt lag kan jämföras med ett sådant angrepp."

Den svenske forfatning behandler også bestemte nødstilfælde. I §10 i kapitel 2 i Regeringsformen står.

"Straff eller annan brottspåföljd får icke åläggas för gärning som icke var belagd med brottspåföljd, när den förövades. Ej heller får svårare

EMRK, afhænger det hvilke interesser står på spil hvor langt det er tilladt at gå i sådanne begrænsninger. Se om det sidstnævnte, Guðrún Gauksdóttir, *The Right to Property and the European Convention on Human Rights – A Nordic Approach*, Lund 2004.

⁸ F.eks. i guldafdommen (Rt. 1962.369). Se genfortælling og kommentar i Heide s. 89 og 150.

Statens rettslige reaktioner i en økonomisk kris – statsstöd eller nödrätt?

brottspåföljd åläggas för gärningen än den som var föreskriven då. Vad nu sagts om brottspåföljd gäller även förverkande och annan särskild rättsverkan av brott.

Skatt eller statlig avgift får ej uttagas i vidare mån än som följer av föreskrift, som gällde när den omständighet inträffade som utlöste skatt- eller avgiftsskyldigheten. Finner riksdagen särskilda skäl påkalla det, får dock lag innebära att skatt eller statlig avgift uttages trots att lagen inte hade trätt i kraft när nyssnämnda omständighet inträffade, om regeringen eller riksdagsutskott då hade lämnat förslag härom till riksdagen. Med förslag jämställs ett meddelande i skrivelse från regeringen till riksdagen om att sådant förslag är att vänta. *Vidare får riksdagen föreskriva undantag från första meningen, om riksdagen finner att det är påkallat av särskilda skäl i samband med krig, krigsfara eller svår ekonomisk kris.* Lag (1979:933).“ [Min kursivering].

I regeringsformens kapitel 13 omhandlas endvidare hvordan statsmagten skal behandles i krigstider. Der findes ingen beføjelse til begrænsning af enkeltpersoners rettigheder, selv i krigstider.

I Vestnorden er den forfatningsretlige nødret på den anden side ulovfæstet.

I Island⁹ henvises der til to eksempler om anerkendelse af forfatningsretlig nødret: Dengang det islandske parlament/Altinget overtog statsoverhovedets magt i 1940 og da valget blev udsat i sommeren 1941. Begge disse eksempler fandt sted under den anden verdenskrig.

Det første var forholdsvis uomstridt, da det også forelå at eftersom Danmark var besat kunne man ikke gå til kongen f.eks. for underskrivelse af love. For at statsoverhovedets myndighed skulle fungere, tog Altinget det i sine hænder. Her drejede det sig om krigstilstande, fuldkommen umulighed og sagen angik kompetenceregler – forfatningens “struktur”. Det sidste eksempel – udsættelsen af valget i 1941 – var mere omstridt. Det blev på sin tid retfærdiggjort med at krigen var på sit højeste, landet var besat og der herskede fuldkommen usikkerhed om fremtiden.¹⁰ Desuden var der gnidninger mellem myndighederne og den britiske besættelsesmagt, som i høj grad blandede sig i det politiske liv og bl.a. havde arresteret Socialistpartiets formand og forbudt udgivelsen af partiets dagblad. Ingen af tilfældene blev afprøvet for domstolene men alle love udstedt i disse perioder blev anerkendt.

I Norge er den forfatningsretlige nødret også ulovfæstet. Der er blevet skrevet noget om den¹¹ og den har i nogle tilfælde fundet anvendelse, sidste gang under anden verdenskrig. Kun en enkelt gang – i 1926 – er den konstitutionelle nødret blevet anvendt uden for krigstid. Det var i en (uklar) argumentation i Landsdommen

⁹ Se også Gunnar G. Schram, *Stjórnskipunarréttur*. Háskólaútgáfan 1999, s. 646; Ólafur Jóhannesson, *Stjórnskipun Íslands*. Hlaðbúð 1960 og Bjarni Benediktsson, „Stjórnskipulegur neyðarréttur“, *Timarit lögfræðinga* 1959, s. 4-22.

¹⁰ Undtagelse fra at afholde valg under disse forhold findes nu i den svenske forfatning.

¹¹ Se Johs. Andenæs, *Statsforfatningen i Norge*, Tano Aschehoug 1998 (8. utg.), s. 455 ff.; Helset & Stordrange, *Norsk statsforfatningsrett*, adNotam Gyldendal 1998 og Ola Rambjør Heide, *Konstitusjonell nødrett – sett i lys av Den europeiske menneskerettighetskonvensjon artikkel 15*, Tano Aschehoug 1998.

[riksretten] for at ministrene i Berges regering skulle frifindes, men de blev sagsøgt for at have, uden Stortingets samtykke, tilført Handelsbanken 25 millioner norske kroner for at afværge dens konkurs, men bevillingsmyndigheden ligger ifølge forfatningen hos Stortinget. Dommen tog direkte op til behandling, om der havde hersket undtagelsestilstand og anså at "det her dreiet seg om så omfattende og betydelige interesser for hele det samfund, at betingelsene for anvendelse av konstitusjonell nødrett ... må antas å ha vært til stede."¹²

I opgøret efter krigen var mange ting baseret på nødret, først og fremmest hvad angik gyldigheden af de beslutninger der blev taget af den norske regering, men som ifølge forfatningen hørte under parlamentet. Domstolene byggede på det, at regeringen havde haft vide beføjelser på grundlag af nødretten, men der havde dog været begrænsninger på dens jurisdiktion. Om de var blevet taget i betragtning måtte man undersøge i hvert tilfælde.¹³ Der blev endvidere henvist til nødret i domme der angik tilbagevirkning af straffebestemmelser, men der kunne man ikke anerkende det argument, selv om tilbagevirkning blev tilladt i enkelte tilfælde.¹⁴ Til slut skal det nævnes at i 1950 blev der vedtaget en almen lov om kongens beføjelse når krig er overhængende og når statens selvstændighed og sikkerhed er truet, men de berører ikke menneskerettigheder.¹⁵ I Norge er det aldrig blevet afprøvet direkte, at man er vejet fra menneskerettighedsprincipper på grundlag af nødret.¹⁶

I Danmark er forfatningsretlig nødret heller ikke blevet anvendt siden anden verdenskrig. Da fraveg man derimod såvel bestemmelser om ihændevareren af statsmyndigheden som menneskerettighedsprincipper.

Det korte af det lange er at samtlige tilfælde i Vestnorden, Tyskland og Frankrig,¹⁷ på nær Berge-sagen i Norge fra 1926, har fundet sted i krigstider. De eksempler som er blevet nævnt er derfor gamle.

Af dem kan man derimod konkludere at i national ret kommer konstitutionel nødret helst på tale i krigstider; hvad angår statsmagtens ihændevarers arbejds- og magtfordeling (her skal man dog se på den finske forfatnings §23) og endelig at proportionalitetsprincippet gælder.

Om kravene, som gøres til hvorvidt det drejer sig om nødstilstand ifølge islandsk, dansk og norsk ret, omhandles nærmere i næste kapitel.

¹² Rrt. 1926-27, s. 2047. Her hentet hos Heide (1998), s. 104.

¹³ Heide (1998) s. 29.

¹⁴ Her kan f.eks. nævnes Klinge-dommen, hvor Klinge blev dømt til døden for mord og tortur på modstandsfolk, men der var ikke beføjelser for dødsstraf i loven på det tidspunkt da forbrydelserne fandt sted. Nødret kom i betragtning som beføjelse for straffen, men flertallet (som dømte Klinge til døde) baserede sin dom først og fremmest på at folkeretten havde hjemlet dødsstraf for overtrædelserne da de blev begået og anså ikke at de anvendte nødretssynspunkter. Se Heide (1998) s. 29.

¹⁵ Lov om særlige rådgerder under krig, krigsfare og liknende forhold av 15. desember 1950, nr. 7, s.k. beredskapslov. Som det redegøres for i teksten handler loven på den anden side kun om kompetence (flytte andre myndigheders beføjelser over til kongen) men ikke om en afvigelse fra andre af forfatningens regler, f.eks. menneskerettighedsregler.

¹⁶ Heide (1998) s. 20.

¹⁷ Selv i Frankrig, hvor præsidenten tildeles omfattende nødret i forfatningen, har man kun en enkelt gang anvendt den paragraf – midt i Alger-krigen i 1961. I den tyske forfatning er der heller ingen almen nødhjælp, og en uskreven konstitutionel nødret er ej heller blevet anvendt i dens tid.

Statens rettslige reaktioner i en økonomisk kris – statsstød eller nödrätt?

2.3 Hvad skal der til for at forfatningsretlig nødret kan anvendes – hvor ligger tærsklen?

Det er svært at besvare hvor tærsklen ligger – hvor meget skal der til for at man anser en situation for at være undtagelsestilstand, der hjemler fravigelse fra forfatningen. Den vigtigste grund for dette er, at det dels må afhænge hvilke derogationer fra forfatningen det drejer sig om, hvor alvorlig undtagelsestilstanden skal være.¹⁸ Der findes med andre ord ingen universel tærskel. Ikke desto mindre må man finde svar på spørgsmålet for at komme videre med de forskningsspørgsmål beskrevet i kapitel 1.

Som allerede beskrevet her foroven, er der fældet meget få domme i Island, Danmark og Norge, om konstitutionel nødret, og de omhandler ikke direkte om der er opstået undtagelsestilstand, der hjemler konstitutionel nødret.

Norske forskere har ikke været enige om hvor store krav man skal stille til en situation for at den kan defineres som undtagelsestilstand. Alment er man dog enig om at den retslige stilling i folkeretten er af betydning og har indflydelse på vurderingen af den konstitutionelle nødret.

Andenæs skriver at „Forutsetningen ... er at det foreligger en virkelig nødssituation, og at væsentlige interesser vil bli skadelidende hvis de vanlige regler skal bli fulgt.“¹⁹ Han beskriver det siden, at det hvor alvorlig situationen skal være afhænger af de interesser som står på spil og de ulemper, der følger med at vige fra forfatningens regler. Det sidstnævnte afhænger både af hvilke regler det drejer sig om – det er nemmere at vige fra kompetenceregler end regler om enkeltpersoners grundlæggende rettigheder – og hvor omfattende fravigelsen er.²⁰ Helset & Stordrange er enige i dette, men til trods for det anser de „Det er klart at det må foreligge en reell nødssituation for at statsorganene eller andre skal være berettiget til å fravike forfatningens regler. Det må fremstå som tvingende nødvendig å fravike forfatningen for å redde væsentlige samfunnsverdier, f.eks. statens eksistens eller de demokratiske institusjoner.“²¹ De henviser til proportionalitetsprincippet og understreger forskellen som Andenæs gør på den ene side på „en saksbehandlingsregel i Grunnloven“ og på den anden side „bestemmelsene om borgernes friheter og rettigheter eller reglene som sikrer demokratiet.“²² Til trods for det har man i norsk faglitteratur anerkendt, at forfatningsretlig nødret kan opstå af finansielle grunde.²³ Da henviser man først og fremmest til rigsrettens dom i den førnævnte sag om Berge.

Dansk generel forfatningsretlig teori siger mindre om konstitutionel nødret. Zahle beskriver ganske vist almene love der gælder om forskellige nødtilfælde, men om konstitutionel nødret udtaler han bare „Kun under ganske særlige omstændigheder kan [nødretssynspunktet] begrunde en fravigelse fra grundloven. Der må foreligge en

¹⁸ Sjå t.d. Andenæs (458) s. 458. Heide vikur einnig að þessu.

¹⁹ Andenæs (1998) s. 458.

²⁰ Samme kilde.

²¹ Helset & Stordrange (1998) s. 88.

²² Samme kilde.

²³ Heide (1998) s. 150. Det bemærkes at her behandler Heide hvorvidt der er hjemmel for at vige fra den norske forfatnings § 97 (om forbud mod tilbagevirkende kraft) i nødtilfælde, men ikke hvorvidt undtagelsestilstanden kan være finansiell, selv om man ser ud til at gå fra det.

Ragnhildur Helgadóttir

„virkelig alvorlig fare for staten og dens institutioner“ [citerer Max Sørensen 1973, s. 39]. Fravigelsen fra grundloven må være strengt nødvendig.²⁴

Bjarni Benediktsson henviser til, at på grundlag af islandske og udenlandske eksempler må “det dreje[...] sig om tilfælde, som ikke kan undgås.”²⁵ Han trække derimod ingen grænser derom, hvornår der er beføjelse for forfatningsretlig nødret, på nær at det er “en vanskelig situation, som man må være rede til at løse og kan dog aldrig forudsige i hvilken form vil fremstå. [/] Da må man altid huske at lade det mindre vige for det større. Lade ånden bestemme, men ikke bogstaven. Men styrke derimod retsbevidstheden således, at løsningen aldrig medvirker til at nedbryde det som hun skal styrke, forfatningens ukrænkelighed og lovens og rettens gyldighed.”²⁶

Som fremgår af dette drejer det sig i national ret om:

- a) (heldigvis) få eksempler, som først og fremmest er forekommet i krigstider
- b) teori om fortolkning med henblik på §15 i EMRK
- c) teori om en proportionalitetsregel
- d) teori om videre beføjelser til fravigelser fra kompetenceregler end regler om individers rettigheder.

3 Begrænsninger på grundlag af folkeretlige forpligtelser

Her behandles ikke den almene folkeret og de forpligtelser den kunne medføre.²⁷ Her drejer det sig derfor hovedsagelig om to kategorier af forpligtelser, som dog ligger meget tæt og delvis er sammenfaldende.

- a) Dels forpligtelser som stammer fra EU/EØS-retten, der angår bl.a. dens regler om retten til fri bevægelighed, om finansiel virksomhed og om forbud mod forskelsbehandling på grund af nationalitet.
- b) Dels folkeretlige forpligtelser, der angår beskyttelse af menneskerettigheder. Her nævnes Den Europæiske Menneskerettighedskonvention (herefter EMRK eller menneskerettighedskonventionen), men det kan også dreje sig om andet. I det følgende vil der dog først og fremmest blive set på denne konvention.

²⁴ Henrik Zahle, *Dansk forfatningsret 3 – Menneskerettigheder*. Christian Ejlers' Forlag 2003, s. 286.

²⁵ Bjarni Benediktsson (1959) s. 19.

²⁶ Bjarni Benediktsson (1959) s. 21-22. Det kan nævnes at Bjarni henviser til at medlemmerne af Altinget havde, da de vedtog at udsætte valget i 1941, drøftet om princippet „at nød bryder alle love. Det kommer derfor til betragtning om sådan en nødvendighed foreligger.“ Samme kilde, s. 15.

²⁷ Der kunne først og fremmest dreje sig om regler om ekspropriation i udenlandske statsborgeres besiddelser. Se f.eks. M.N. Shaw, *International Law*, Cambridge University Press (3rd ed.) 1991, s. 516-529. Der er det bl.a. af betydning om man bliver forskelsbehandlet på grund af nationalitet, om der betales erstatning og i hvilket øjemed ekspropriationen bliver foretaget. I den almene folkeret har man desuden anerkendt bestemte regler om derogation, ikke kun på grundlag af *force majeure* men også nødvendighed. Se f.eks. Henkin & fl., *International Law – Cases and Materials*. West Group (3rd.ed) 1993, s. 564-566.

Statens rettsliga reaktioner i en økonomisk kris – statsstød eller nödrätt?

Og nu kan man se hvorfor sagen ikke er så enkel: I Charter om grundlæggende rettigheder sikrer Den Europæiske Union bestemte rettigheder (hvad sig selv angår og når stater anvender EU/EØS-retten) og unionen kommer til at blive medlem af EMRK. Det er dog måske ikke så indviklet i vores tilfælde – da vi ikke taler om EU's eller EØS' institutioners ret til at reagere på finanskriser – men påstår kun at de rettigheder som fremkommer i EMRK er en del af unionens grundprincipper og i hvert fald fortolkningsmateriale i EØS (ifølge ESA og de domme som citeres²⁸). EMRK's regler gælder derfor ikke kun om stater i kraft af deres medlemskab af menneskerettighedskonventionen, men *også* igennem EU/EØS-retten.

Men selv om disse to typer regler delvis er sammenfaldende, så vil jeg her omhandle dem adskilt. Først Den Europæiske Menneskerettighedskonvention og siden (ganske kort) de regler der har sin oprindelse i EU/EØS.

3.1 Begrænsninger i Den Europæiske Menneskerettighedskonvention

3.1.1 Grænser for fortolkning og derogation

De principper, som helst kommer på tale på grund af finansielle kriser er bestemmelsen om ejendomsret §1 Protocol 1 og muligvis §14 til understøttelse af dette. Det er sværere at forestille sig at andre rettigheder der beskyttes af menneskerettighedskonventionen skulle afprøves. Ligesom grundlovparagrafferne, har grunden til lovgivningen og indgreb indflydelse på fortolkning af menneskerettighedskonventionens bestemmelser. Der henvises for størstedelen til det som blev sagt i kapitel 3.1., men det tilføjes dog at proportionalitetsprincippet er en meget vigtig bestanddel i udførelsen af ejendomsretsparagraffen. I en grundlæggende dom om ejendomsretten, *James and others (A-98)* kom domstolen til den konklusion at den begrænsning af ejendomsretten som sagen drejede sig om havde været i almenvellets interesse, men tilføjede siden:

“Not only must a measure depriving a person of his property pursue, on the facts as well as in principle, a legitimate aim “in the public interest”, but there must also be a reasonable relationship of proportionality between the means employed and the aim sought to be realised (...). This latter requirement was expressed ... in the *Sporrong and Lönnroth* judgment by the notion of the “fair balance” that must be struck between the demands of the general interest of the community and the requirements of the protection of the individual’s fundamental rights ...”²⁹

²⁸ Se ESAs beslutning, §112 og note 62 dertil og de citerede domme.

²⁹ *James & others*, A98, §50. I *Sporrong & Lönnroth* dommen sagde EMD: “... combined this way, the two series of measures created a situation which upset the fair balance...[they] bore an individual and excessive burden”, *Sporrong & Lönnroth*, A52, §73.

Ragnhildur Helgadóttir

Alment ville en begrænsning af ejendomsretten uden erstatning anses for at stride mod proportionalitet, men grunden til at en ejendom bliver begrænset kan have indflydelse på hvor høj en erstatning der skal betales.³⁰

3.1.2 Bestemmelser i EMRK's §15

I §15 i EMRK findes der en bestemmelse om beføjelser til i nødstilfælde at fravige visse af konventionens bestemmelser. Bestemmelsen er sålydende:

Fravigelse af forpligtelser under offentlige faretilstande. Art. 15

Stk. 1. Under krig eller anden offentlig faretilstand, der truer nationens eksistens, kan en høj kontraherende part træffe forholdsregler, der fraviger dens forpligtelser ifølge denne konvention, i det omfang det er strengt påkrævet af situationen, og forudsat at sådanne forholdsregler ikke er uforenelige med dens andre forpligtelser ifølge folkeretten.

Stk. 2. Der kan ikke med beføjelse i denne bestemmelse gøres afvigelse fra artikel 2, undtagen ved død som følge af lovlige krigshandlinger, eller fra artiklerne 3, 4, stk. 1, og 7.

Stk. 3. Enhver stat, som benytter sig af denne ret til fravigelse, skal holde Europarådets generalsekretær fuldt underrettet om de forholdsregler, som den har taget, og om grundene dertil. Den skal også underrette Europarådets generalsekretær, når sådanne forholdsregler er ophørt at virke, og konventionens bestemmelser igen er fuldt ud i kraft.

3.1.3 Hvor ligger tærsklen?

Her bliver der set nærmere på, hvor domstolen (og forskere der har omhandlet domstolens afgørelser på dette område) anser at tærsklen ligger for at en situation bliver defineret som værende undtagelsestilstand.

I *A & others* (§176) henviste domstolen til to ting: Til sin egen dom i *Lawless* om det at ordene "other public emergency threatening the life of the nation" henviste til "an exceptional situation of crisis or emergency which affects the whole population and constitutes a threat to the organised life of the community of which the state is composed" og til de forudsætninger som EMRK-kommissionen nævnte i *Grækenland-sagen*, som var at faren var "actual or imminent; that it should affect the whole nation to the extent that the continuance of the organised life of the community was threatened; and that the crisis or danger should be exceptional, in that the normal measures or restrictions, permitted by the Convention for the maintenance of public safety, health and order, were plainly inadequate."³¹

³⁰ Guðrún Gauksdóttir, "Friðhelgi eignarréttar" i *Mannréttindasáttmáli Evrópu – meginreglur, framkvæmd og áhrif á íslenskan rétt*, (Björg Thorarensen et al. red.), Mannréttindastofnun HI og Lagadeild Háskólans í Reykjavík 2005, s. 474-509, se s. 496.

³¹ *A & others v. The United Kingdom*, EMD 19. Februar 2009 (app. nr. 3455/05) §176.

Statens rettslige reaktioner i en økonomisk kris – statsstød eller nödrätt?

Alle sager, som er blevet henvist til Den Europæiske Menneskerettighedsdomstol på grundlag af §15, har drejet sig om tilstande som bedst beskrives som bevæbnede indenlands konfrontationer eller trussel om terrorhandlinger. Dette er tilfældet i Tyrkiet (tilstandene i de kurdiske områder); Storbritannien (situationen i Nord-Irland mens „the troubles“ stod på); Irland (af samme årsag), Grækenland (efter militærkuppet) og Storbritannien (efter den 11. september 2001³²). EMD har derfor aldrig dømt om retmæssigheden af henvisningen til undtagelsestilstand af andre grunde end faren for eller overhængende bevæbnede angreb eller konfrontationer.

EMD har således aldrig omstødt medlemslandenes vurdering af om det drejede sig om undtagelsestilstand.³³ Domstolen har derfor en klar tendens til at acceptere staternes egen vurdering af det (også med hensyn til læren om statenes skønsmargin). På den anden side har EMD mange gange anset at staters indgreb ikke lever op til kravet om at være ”strengt påkrævet af situationen”.³⁴

En ekspertgruppe inden for folkeretten trak sammen hovedprincipperne for hvormår der var hjemmel for at fravige FN’s konvention om civile og politiske rettigheder. Hovedprincipperne (*the Siracusa principles*) gør krav om “a situation of exceptional and actual or imminent danger which threatens the life of the nation. A threat to the life of the nation is one that: (a) affects the whole of the population and either the whole or part of the territory of the state, and (b) threatens the physical integrity of the population, the political independence or the territorial integrity of the state or the existence or basic functioning of institutions indispensable to ensure and protect the rights recognised in the covenant.”³⁵ Fra vores synspunkt er det interessant, at der blev tilføjet: “Economic difficulties per se cannot justify derogation measures.”³⁶

Jens Elo Rytter beskrev, i sin artikel i *Juristen* 2009 i anledning af EMD’s dom i *A & others* sag, at forudsætningerne i §15 om at være ”strengt påkrævet af situationen” indebærer i virkeligheden to ting. Delvis et forholdsvis objektivi krav om nødvendighed og delvis et krav om proportionalitet, der i højere grad bygger på vurdering. Det førstnævnte indebærer at det må ikke have været muligt at reagere på undtagelsestilstanden uden at fravige menneskerettigheder eller med en mindre derogation end det blev til i realiteten. I proportionalitetsvurderingen ser man bl.a. på ”karakteren af den rettighed som fraviges, indgrebets varighed og tilstedeværelsen af retsgarantier mod misbrug.”³⁷

³² Se „Declaration contained in a Note Verbale from the Permanent Representation of the United Kingdom, dated 18 December 2001, registered by the Secretariat General on 18 December 2001 - Or. Engl.” Hentet fra websiden.

<http://graduateinstitute.ch/faculty/clapham/hrdoc/docs/UKderogechr18dec2001.html> . Selv synes jeg at man kan betvivle undtagelsestilstanden i Grækenland og om truslen i Storbritannien efter 2001 har været „overhængende”(imminent) nok.

³³ EMRK-Kommissionen fandt derimod, i *Grækenland-sagen*, at der ikke forelå sådan en tilstand.

³⁴ Se Jens Elo Rytter, „Undtagelsestilstanden og dens judicielle efterprøvelse – Suspension af menneskerettigheder i kampen mod terrorisme”, *Juristen*, 4/2009, s. 103-116, se s. 112.

³⁵ UN Commission on Human Rights, *The Siracusa Principles on the Limitation and Derogation Provisions in the International Covenant on Civil and Political Rights*, 28 September 1984, E/CN.4/1985/4, available at: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/4672bc122.html> [accessed 1 February 2011], bls. 9.

³⁶ Samme kilde.

³⁷ Se Jens Elo Rytter „Undtagelsestilstanden og dens judicielle efterprøvelse...”, s. 108.

Ragnhildur Helgadóttir

For at sammenfatte det vigtigste angående finansielle kriser: Alle de tilfælde som man har dømt i på grundlag af EMRK's §15 drejer sig om konfrontationer eller angreb indenlands – intet som ligner en finansiell krise er blevet behandlet der. For at undtagelsestilstand bliver anerkendt må det være i overensstemmelse med det sammenligningsgrundlag, der blev fremsat i sagen *A and others*, og måske vil man tage hensyn til Siracusa-princippet. Sammenfattet betyder dette at der her må dreje sig om „an exceptional situation of crisis or emergency which affects the whole population and constitutes a threat to the organised life of the community of which the state is composed.” Her er (sbr. Siracusa-princippet) økonomiske vanskeligheder per se ikke tilstrækkelige, men andre værdier og interesser må stå på spil. Endelig er det klart at den overhængende fare ”must be actual or imminent... [,] involve the whole nation... [,]exceptional, in that the normal measures or restrictions, permitted by the Convention for the maintenance of public safety, health and order, are plainly inadequate” og at “The continuance of the organised life of the community must be threatened.” For at kunne vurdere om finanskriser – eller rettere sagt deres følger – er en tilstrækkelig grund, må man undersøge om disse forudsætninger bliver opfyldt.

3.1.4 En melding til Europarådet

I §15 i EMRK kræves det, at en stat skal ”holde Europarådets generalsekretær fuldt underrettet om de forholdsregler, som den har taget, og om grundene dertil”, jf. Storbritanniens melding fra den 18. december 2001, som der før er blevet henvist til. Dette har ingen af de nordiske lande gjort, hverken i finanskriserne efter 1990 eller nu efter 2008. Dette kan have en betydning, fordi i sagen *Cypern vs Tyrkiet* kom EMRK-kommissionen til den konklusion at §15 ikke kunne anvendes fordi der ikke var blevet udgivet nogen formel melding om undtagelsestilstand.³⁸ Der var også uenighed i *Grækenland-sagen* om hvorvidt den græske militærjunta havde givet tilpas nøjagtige oplysninger om derogation.³⁹

3.1.5 Forudsætningen om at være i overensstemmelse med folkeretten

Til slut vil jeg nævne at i EMRK's §15 er det en forudsætning at forholdsregler ikke er uforenelige med dens andre forpligtelser ifølge folkeretten. I tilfælde af finanskriser kommer dette helst til betragtning angående beskyttelsen af ejendomsretten. Her nøjes jeg med at henvise til fodnote 27.

3.2 Pligter jf. EU's og EØS' regler

3.2.1 Regler som kan komme i betragtning

Staters indgreb som reaktion på finanskriser kan til slut stride mod deres pligter ifølge EU's eller EØS' regler. Det ville være at tærskle langhalm at remse op alle de Europaregler som staters tænkelige indgreb på grund af finanskriser kunne stride mod. Her nøjes jeg med at nævne at staters indgreb muligvis kan berøre regler som findes i

³⁸ Se EMRK-kommissionens betragtning, E.H.R.R. 1982, s. 528.

³⁹ Se EMRK-kommissionens betragtning fra 5. nov. 1969 i sagerne 3321/67, 3322/67, 3323/67 og 3344/67, s. 18-27.

Statens rettslige reaktioner i en økonomisk kris – statsstød eller nødrätt?

EU's traktater (for eksempel de fire friheder og forbud mod forskelsbehandling); muligvis kan indgreb berøre regler som stemmer fra afledt lovgivning i EU (i EØS-retten eksisterer denne forskel ikke) og endelig må staters indgreb være i overensstemmelse med EU/EØS-retten grundprincipper.

Som beskrevet i kapitlerne 2.1. og 3.1.1. afprøves fortolkning af bestemmelserne såvel som spørgsmålet om der har været beføjelse for fravigelse fra dem på grundlag af nogle undtagelseshjemler eller grunde til retfærdiggørelse. I EU/EØS-retten er der for det første undtagelsesbeføjelser, som teksten foreskriver – se som eksempel art. 36 TFEU (var art. 30) om restriktioner på frie varebevægelser på grund af „hensynet til den offentlige sædelighed, den offentlige orden, den offentlige sikkerhed, beskyttelse af menneskers og dyrs liv og sundhed, beskyttelse af planter, beskyttelse af nationale skatte af kunstnerisk, historisk eller arkæologisk værdi eller beskyttelse af industriel og kommerciel ejendomsret.“⁴⁰ – og på den anden side retfærdiggørelsesgrunde der er blevet udviklet gennem domspraksis; mandatory requirements. I alle tilfælde er proportionalitetsprincippet nøglen ved vurdering af hvorvidt staters indgreb kan bestå.⁴¹ Nogen generel nødret, som kunne hjemle fravigelser i andre tilfælde end når der findes hjemmel i traktaterne eller i mandatory requirements, ser dog ikke ud til at findes.

3.2.2 Indgreb på grund af finanskriser der kan stride mod de fire friheder (fundamental freedoms) og forbud mod forskelsbehandling – ESA beslutning fra december 2010

Efter finanskrisen i 2008 henvendte de islandske bankers (dem der gik fallit) fordringshavere sig til ESA, fordi de formodede at den islandske stat havde overtrådt reglen om forbud mod forskelsbehandling i §4 og §40 i EØS- aftalen⁴² og forhindret den frie bevægelighed af kapital og service i modstrid med EØS-aftalens §40 og §36. ESA's afgørelse drejede sig selvfølgelig kun om bestemte af den islandske stats indgreb – ikke om disse indgrebs legitimitet i helhed.⁴³ ESA undersøgte om

- a) “the legislative amendments of 6 October 2008 granting depositors priority ranking in insolvency proceedings over that of other unsecured creditors...”⁴⁴ og
- b) “the various decisions of the Icelandic Financial Supervisory Authority ... to transfer assets and liabilities from the failed banks to newly established entities”⁴⁵

⁴⁰ Om anvendelse af denne beføjelse og andre beføjelser til fravigelse fra fri varetransport, se Steiner&Woods, *EU Law*, Oxford University Press (10th ed.) 2009, s. 442-454.

⁴¹ Se om disse spørgsmål f.eks. Catharine Barnard, *The Substantive Law of the EU – The Four Freedoms*, Oxford University Press (3rd ed.) 2010, s. 149-192. Det beror på staters reaktioner (f.eks. om der er tale om direkte eller indirekte indgreb) hvilke retfærdighedsgrunde er på tale.

⁴² På engelsk er §4 sålydende: “Within the scope of application of this Agreement, and without prejudice to any special provisions contained therein, any discrimination on grounds of nationality shall be prohibited”

⁴³ Således tog den ikke hensyn til hvorvidt Island havde udfyldt sine pligter jf. “the Winding-up Directive” 2001/24/EC, eller om mulig forskelsbehandling mellem islandske og udenlandske kontohavere, men sager angående disse punkter er til behandling hos ESA.

⁴⁴ § 47.

var i overensstemmelse med EØS-retten. ESA kom til den konklusion at den islandske stats indgreb ikke havde indebåret forskelsbehandling og at hverken statens indgreb eller det islandske finanstilsyns indgreb på grundlag af den såkaldte "nødlov" (punkt b) havde indeholdt begrænsninger af fri bevægelighed af kapital.⁴⁶ ESA nævnte at "the conclusion of this case would be the same irrespective of which Article of the EEA Agreement it would be examined under, Article 4, 36 or 40 EEA."⁴⁷ På grundlag af, at det ikke blev anset for at dreje sig om en overtrædelse af aftalens substantive regler, kunne man have konkluderet om finanskrisen i Island ikke skulle have retfærdiggjort afvigelse fra almene regler. Men ESA (ligesom den norske højesteret evt. ville have gjort i dens sted – men så sandelig ikke den islandske!) tog ikke desto mindre op til betragtning hvorvidt de islandske myndigheders indgreb havde været tilladt *hvis* de blev anset for at falde under forskelsbehandling.⁴⁸

Hvad angår EØS-aftalens §40 henviste ESA til, at regler om kapitalens frie bevægelighed jf. EØS-aftalen i hovedtræk var de samme som i EU og at undtagelse kunne bestå i bl.a. "considerations of overriding public interest" men skulle være i overensstemmelse med proportionalitetsprincippet ved at være "suitable for securing the objective that they pursue" og "not exceed what is necessary in order to achieve it."⁴⁹

Med henvisning til EFTA-domstolens domspraksis anså ESA at afvigelser fra fundamentale principper og friheder i EØS-aftalen måtte fortolkes stramt og at retfærdighedsgrunde kun kom i betragtning hvis der var tale om „a genuine and sufficiently serious threat affecting one of the fundamental interests of society.“⁵⁰ ESA henviste endvidere til en bestemt domspraksis hos Europadomstolen og EFTA-domstolen at „mere economic grounds cannot serve as justification for restrictions to the fundamental freedoms.“⁵¹ Med henvisning til *Kohll*, hvor risikoen for i høj grad at fordreje det sociale forsikringsystems finansielle grundpiller blev anset for at kunne være „overriding reason in the general interest capable of justifying an obstacle to the freedom to provide services.“⁵² kom ESA til den konklusion at

“the Authority considers that the objective of the emergency measures was not merely economic but rather to safeguard the functioning of the domestic banking system and the real overall economy in Iceland. The functioning of a country’s banking system is of systemic significance for the proper functioning of the state’s real overall economy and that of society. The existence of a banking system is of vital importance not only for the

⁴⁵ §47.

⁴⁶ §86.

⁴⁷ §55.

⁴⁸ Se §87: „Nevertheless the Authority has, for the sake of completeness, examined, on the assumption that the measures were regarded as restrictions, whether they would be justified.“

⁴⁹ ESA decision of 15. Dec. 2010, citing Case E-10/04 *Piazza* [2005] Efta Ct. Rep. 76, §39, with reference to Case C-174/04 *Commission v. Italy* [2005] ECR I-4933, §35. Der blev endvidere henvist til de synspunkter der nævnes i §65 i TFEU.

⁵⁰ Se §87 og kilder som der henvises til i fodnote 50.

⁵¹ Der blev bl.a. henvist til Case C-367/98 *Commission v. Portugal* [2002] ECR I-4731, para 52. og de domme som der henvises til foruden Case E-1/04 *Fokus Bank* [2004] EFTA Ct. Rep. 11, §23.

⁵² Case C-158/96 *Kohll* [1998] ECR I-1831, §41.

Statens rettslige reaktioner i en økonomisk kris – statsstød eller nödrätt?

economy of the state but also for society as a whole, since payment systems of the country depend thereon.”⁵³

Der hersker en vis tvivl om præjudikatsværdien af ESA's afgørelse. Men i det citerede kapitel fremkommer der interessante punkter angående hvilket spillerum stater har til at reagere på finanskriser. Det anmodes at hvis hele bank- og dermed betalingssystemet er i fare så er interesseerne som man beskytter ikke længere „merely economic.“⁵⁴

ESA henviste til *Campus Oil*, hvor EU-domstolen påstod at vigtigheden af at sikre minimumsbeholdning af olieprodukter ikke kun var økonomisk⁵⁵ og til *Commission v. Italy* fra 2009, hvor EU-domstolen udtalte at „the criteria at issue apply to common interests concerning, in particular, the minimum supply of energy resources and goods essential to the public as a whole, the continuity of public service, national defence, the protection of public policy and public security and health emergencies. The pursuit of such interests may, subject to observance of the principle of proportionality warrant certain restriction of the exercise of the fundamental freedoms.“⁵⁶ Med hensyn til den beskrevne domspraksis og situationen i Island da loven blev vedtaget („extreme circumstances“ og meget vigtigt at der ikke skete et angreb på bankerne)⁵⁷ anså ESA at det samme gjaldt „the functioning of a country's banking system and the systemic significance of the banking system for the proper functioning of the state's real overall economy as well as the security of the general public and the functioning of society.“⁵⁸ Retfærdighedsgrunden for derogation var derfor foreliggende.

Tilbage var at vurdere om proportionalitetsprincippet var blevet respekteret. Man henviste til IMF's vurdering af situationen i Island i september/oktober 2008: „... the onshore foreign exchange market dried up, the ISK depreciated by more than 70% in the offshore market, and the equity market in Iceland tumbled by over 80%... The external payment systems were severely disrupted, hampering repatriation of export proceeds. The real economy was threatened with severe disruptions.“ The IMF characterised this as “a crisis of huge proportions.“ In a publication of November 2008, the IMF characterized the banking crisis in Iceland as one of „extraordinary proportions“ and viewed “The virtual collapse of the on-shore foreign exchange market [as] a serious and immediate risk to the economy considering its very high import dependence.“ The situation in which Iceland suddenly found itself was thus an “unprecedented calamity for a developed country.“⁵⁹

På grund af dette anså ESA at de islandske myndigheders indgreb var motiveret med at man ville afværge en reel overhængende fare for bankkollaps. Indgrebene sigtede ligeledes mod at sikre at det økonomiske system [e: real

⁵³ §89.

⁵⁴ Det er interessant at bemærke at her tales der om „a country's banking system“ – ikke nødvendigvis kun en enkelt bank.

⁵⁵ Dette byggede på at olieprodukter var „of fundamental importance for a country's existence since not only its economy but above all its institutions, its essential public services and even the survival of its inhabitants, depend upon them.“ Case 72/83 *Campus Oil and Others* [1984] ECR 2727, §§34-35.

⁵⁶ Case C-326/07 *Commission v. Italy* [2009] ECR I-2291, §45.

⁵⁷ §§ 90-91.

⁵⁸ §93.

⁵⁹ §96, citing information from IMF, relayed in §§ 22-30.

economy]virkede. Med henblik på at de tre "store" banker som staten måtte overtage, havde 85% markedsandel i bankvirksomheden i Island, anså ESA at landets betalingssystem mere eller mindre byggede på dem. Angreb på bankerne ville have betydet en alvorlig fare for den almene sikkerhed: man ville ikke have kunnet betale løn; det ville ikke have været muligt at importere fødevarer og medicin; forskellige slags bevaringskonti var lukket og det ville ikke have været muligt for almene borgere at få fat i penge til at betale gæld eller andet.⁶⁰

På grundlag af dette var det ESA's konklusion at hvis de islandske myndigheders indgreb havde været i modstrid med §40 i EØS-aftalen så kunne de ikke desto mindre retfærdiggøres da de forsvarede det islandske banksystems virksomhed. Desuden anså ESA at indgrebene var i overensstemmelse med proportionalitetsprincippet.⁶¹

Af dette kan man konkludere at det er vigtigt at det ikke drejer sig om „alene økonomiske“ („merely economic“) følger: ESA understreger, som en retfærdiggørelse af indgrebene, truslen om borgernes sikkerhed og faren for varemangel og nævner bl.a. fødevarer og medicin specielt. Citaterne til *Campus Oil* og *Commission vs Italien* viser også tankegangen – en stat har hjemmel til at forhindre at der opstår omstændigheder som sem skaber fare for „its institutions, its essential public services and even the survival of its inhabitants“ eller som formindsker dens muligheder for at vedligeholde „the minimum supply of energy resources and goods essential to the public as a whole, the continuity of public service, national defence, the protection of public policy and public security and health emergencies“.

3.2.3 General principles of EEA law –ESA's afgørelse fra december 2010

Blandt de regler, som anses som grundlæggende principper for EU-ret er regler om beskyttelse af menneskerettigheder, egalitetsprincippet, proportionalitetsprincippet og retssikkerhedsprincippet samt forbud mod loves tilbagevirkende kraft.⁶²

ESA hævder at EFTA-domstolen har anset, at man skal fortolke EØS-aftalens bestemmelser i lyset af grundlæggende menneskerettigheder, selv om der i EØS-aftalen ikke findes en bestemmelse der svarer til §6 i TEF. Af EU-domstolens domspraksis er det klart, at indgreb der indebærer fravigelser fra EU-retten, som f.eks. begrænsninger af de fire friheder, kun retfærdiggøres såvidt at de er i overensstemmelse med rettigheder som EMRK sikrer, da de er EU-rettens grundprincipper.⁶³ Men fordi her bliver der vurderet om staters indgreb er i overensstemmelse med EMRK som *et princip i EU/EØS-retten* – som en del af vurdering af hvorvidt undtagelser er hjemlede – så kommer spørgsmålet om indgrebene er i overensstemmelse med EMRK ikke i betragtning medmindre de hører under EU/EØS-retten.⁶⁴ Dette er i virkeligheden et resultat af en naturlig

⁶⁰ Se §99.

⁶¹ §105.

⁶² Se om EU-rettens grundprincipper, Takis Tridimas, *The General Principles of EU Law*, Oxford University Press (2nd ed.) 2006 og Steiner & Woods, *EU Law*, Oxford University Press (10th ed.) 2009, s. 133-166. Om EØS-rettens grundprincipper, se bl.a. §112 i ESA afgørelse og de hjemler som dér henvises til.

⁶³ Se §112.

⁶⁴ Se §§115-116.

Statens rättsliga reaktioner i en ekonomisk kris – statsstöd eller nödrätt?

arbejdsfordeling mellem Europadomstolen og EMD: Europadomstolen (og, hævder ESA: EFTA-domstolen) vurderer ikke om staters indgreb er i overensstemmelse med EMRK medmindre det er nødvendigt for at vurdere om indgrebene er i overensstemmelse med EU-retten – som EMRK er en del af.⁶⁵

På grund af ESA's konklusion om at de islandske myndigheders indgreb ikke var en overtrædelse af §40 i EØS-aftalen anså ESA at den ikke var kompetent til at vurdere om indgrebene var i modstrid mod EMRK. Ikke desto mindre besluttede den at undersøge dette punkt nærmere, baseret på den (hypotetiske) forudsætning at de islandske myndigheders indgreb ansås for at være brud på EØS-aftalen og skulle af den grund undersøges på grund af EMRK. Undersøgelsen skete på grundlag af følgende to punkter: Retten til at nyde sin ejendom i fred if. §1, PI EMRK og grundprincippet om retssikkerhed og retmæssige forventninger.⁶⁶

Hvad angår beskyttelse af ejendomsretten if. EMRK anså ESA det uklart om en plads i rækken af fordringshavere ved konkurs kunne anses som ejendom, men at i hvert fald var forudsætningerne for indgreb i ejendomsretten if. §1 PI opfyldt; begrænsningen var i loven, den byggede på et legitimt formål, hensyn blev taget til proportionalitetsprincippet og EMD generelt overlod staterne en vid skønsmargin på dette felt. ESA tilføjede, at vurdering efter proportionalitetsprincippet if. EØS-aftalen kunne sammenlignes med proportionalitetsprincippets vurdering if. §1. gr. 1. supplement. I så fald, da pegede EMD's domspraksis i højere grad imod at tærsklen var lavere ifølge menneskerettighedskonventionen end EU/EØS-retten.⁶⁷ Konklusionen blev derfor den, med hensyn til den situation som de islandske myndigheder stod overfor, at menneskers ret at nyde sin ejendom i fred ikke var blevet overtrådt.⁶⁸

Hvad angik princippet om retssikkerhed kom ESA til den konklusion at den islandske stat ikke havde gjort inden vedtagelsen af nødloven, som kunne have skabt almene forventninger hos fordringshavere om at det islandske myndigheder ikke ville ændre fordringernes rækkefølge ved konkurs.⁶⁹ ESA henviste til at nødloven ikke havde haft tilbagevirkende kraft selv om det umiddelbart var trådt i kraft og havde haft indflydelse på ældre transaktioner. Man henviste til at Europadomstolen alment havde antaget at EU-ret, som på denne måde umiddelbart trådte i kraft, forudsatte en begrundelse der byggede på tungtvejende grunde i almenhedens interesse. En forudsætning der iøvrigt var opfyldt i dette tilfælde.⁷⁰

3.2.4 Sammenfatning

Som før nævnt må man undersøge to punkter i forbindelse med ESA's afgørelse, som man her har bygget på. For det første er afgørelsen ikke endelig og for det andet omfatter den forholdsvis afgrænsede indgreb foretaget af de islandske myndigheder på grund af finanskrisen i 2008. Dette ændrer det ikke at her kan vi se hvordan myndighedernes indgreb på grund af krisen bliver analyseret ud fra EØS-retten og

⁶⁵ Se §112.

⁶⁶ Se §113.

⁶⁷ Se §117.

⁶⁸ Se §118.

⁶⁹ Se §119.

⁷⁰ Efter min opfattelse er dette afsnit i afgørelsen diskutabel, noget som ikke drøftes nærmere her.

EMRK, og vi ser hvilket sammenligningsgrundlag anvendes ved vurdering af hvornår det er forsvarligt at fravige både reglerne om de fire friheder og generelle principper i EU/EØS-ret. Vurdering af tungtvejende grunde i almenhedens interesse og dog især proportionalitetsprincippet er nøglen i denne vurdering.

4 Sammenfatning og konklusioner

Her foroven blev der stillet tre spørgsmål: Er det overhovedet muligt at fravige forfatningsretlige og folkeretlige principper for at gribe ind i finanskriser? Er der en forskel på hvor meget der skal til for at kunne anvende nødret i national ret og til at kunne fravige folkeretlige forpligtelser? Er det forskelligt hvor meget der skal til for at nødret kan være relevant, afhængigt af om det drejer sig om menneskerettigheder eller kompetence-regler? I så fald, er tærsklen så lavere i EU/EØS-retten end i de folkeretlige regler, der omhandler menneskerettigheder? I forlængelse af dette vil jeg kort drøfte domstolens rolle og vigtigheden af teorier på dette felt.

Angående om finanskriser kan retfærdiggøre derogation fra almene regler: Den svenske forfatning regner med en undtagelse (fra forbuddet mod skattelovens tilbagevirkende kraft) på grund af alvorlige finanskriser. Den norske riksret vedtog en fravigelse (ganske vist fra en kompetence-regel) på grund af en overhængende risiko for en banks konkurs, i 1926. Spørgsmålet er aldrig blevet afprøvet for EMD, men Siracusa-princippet nævner at „Economic difficulties per se cannot justify derogation measures.“ ESA ser også ud til at bygge på dette; retfærdiggørelse for den islandske stats indgreb (hvis den var nødvendig) byggede på at her drejede det sig ikke alene om økonomiske interesser, men desuden var grundlæggende goder truet (ifølge ESA's vurdering).

Finanskriser kan derfor være tungtvejende nok som argumenter for derogation. De kan være en retfærdiggørelsesgrund i sig selv. Men på den anden side er det uklart hvor man skal trække linjen: Der er få nederlag i statsfinanserne som ikke har indflydelse på offentlig service, sågar elementær service. Vi ved kun at ifølge ESA var situationen i Island i oktober 2008 alvorlig nok til at opfylde EU/EØS-rettens krav som retfærdiggjorde for de indgreb som man tog stilling til, men det var ikke dem alle sammen.

Lad os nu sammenligne de regler om hvor meget der skal til for at man kan anvende nødret eller derogation i den nationale ret⁷¹ og folkeret. Her må man huske på at folkeretlige principper om dette emne har indflydelse i den nationale ret.

I alle tilfælde (national ret, EU/EØS-ret og if. EMRK) er sammenhængen mellem derogation og grunden til den det afgørende punkt. I den nationale ret fremstår den i ideer om at der skal mindre til at man viger kompetenceregler til side end menneskerettighedsprincipper såvel som i idéen om at man skal tage hensyn til proportionalitetsprincippet. En lignende tanke fremstår i EMRK med at nogle rettigheder er, if. §15, fuldkommen ufravigelige. Siden må man, også der, respektere proportionalitetsprincippet. I EU/EØS-retten skal der beføjelse i traktaternes tekst for at skaffe beføjelse til direkte forskelsbehandling, men i mange tilfælde kan regler udviklet af EU-domstolen (mandatory requirements) hjemle fravigelse. Det afgørende punkt i vurderingen om derogation hjemles er siden proportionalitet.

⁷¹ Den nationale ret, som der henvises til her, er først og fremmest den i Vestnorden.

Statens rettslige reaktioner i en økonomisk kris – statsstød eller nödrätt?

Dette er dog ikke til stor hjælp ved afgørelsen af hvor tærsklerne ligger! Vi ved dog at i Island, Norge og Danmark er forfatningsretlig nödrätt ikke blevet anvendt siden anden verdenskrig. Det er interessant at bemærke, at i diskussionen omkring den såkaldte nødlov, nr. 125/2008, nævnte Altings-medlemmerne forfatningens fortolkning og det at loven rummedes indenfor forfatningen som den burde fortolkes under disse forhold. På nær lovens populære betegnelse – nödloven (den samme betegnelse blev brugt om de love der blev vedtaget som reaktion på krisen i Irland og flere steder i ugerne inden⁷²) – talte ingen om konstitutionel nödrätt. Jeg er af den mening at den islandske stat kunne have styrket sin stilling ved tydeligt at proklamere at for så vidt nödloven var forfatningsstridig var den omfattet af forfatningsretlig nödrätt. En meddelelse til Europarådet om mulig derogation fra §1 P1 ville heller ikke have skadet. Men diskussionen handlede ikke om dette, men derimod om loven rummedes indenfor forfatningen. Det er iøvrigt i fuldkommen overensstemmelse med det faktum, at i efterkrigstiden er forfatningen blevet fortolket med hensyn til den herskende situation, også økonomisk.⁷³ Således har (vest)nordiske domstole været generøse med at inddrage den herskende situation da loven blev vedtaget ind i anvendelser af grundlovsparagrafferne, selv om konstitutionel nödrätt er ikke blevet anvendt siden umiddelbart efter anden verdenskrig. Det giver et fingerpeg om hvilke forudsætninger, både myndighederne og domstole, har ment at krævedes.

Det foreligger klarere oplysninger om hvad der skal til ifølge EMRK: I betingelsen for "offentlig faretilstand, der truer statens eksistens" indgår kravet om "an exceptional situation of crisis or emergency which affects the whole population and constitutes a threat to the organised life of the community of which the state is composed"; faren skal være overhængende, "it should affect the whole nation to the extent that the continuance of the organised life of the community was threatened" og anvendelse af §15 kommer ikke på tale undtagen andre undtagelseshjemler (f.eks §8-11) ikke rækker. Men her må vi huske på, at alle de eksempler som vi har om derogation på grundlag af §15 angår faren for bevæbnede angreb eller konfrontationer. Desuden skal derogationen være strengt nødvendig.

Af praxis kan man ikke afgøre, om der er stor forskel på tærsklen mellem national ret og EMRK. Eftersom EU-retten indeholder også EMRK, er det svært at påstå noget om tærsklen i EU/EØS-retten som helhed. Her vil jeg minde om det synspunkt fra den nationale ret, at der skal mere til for at man kan fravige regler som beskytter enkeltindividets rettigheder og demokratiske regeringsformer end andre regler. I virkeligheden anser jeg dette for at være resultat af kravet om proportionalitet: Det er naturligt at der skal mere til for at man fraviger §5 i EMRK om forudsætning for lovmæssig arrest end bestemmelserne i §34 og §35 TFEU om fri varetransport. Det eneste som kan pege i en anden retning er ESA's udtalelse i §117 i bestemmelsen fra i december: "The principle of proportionality is similar under Article 40 EEA on the one hand and Article 1 of Protocol 1 ECHR on the other." Hvis dette er rigtigt, så kan det være afgørende om det drejer sig om ejendomsret, men ikke andre rettigheder if. EMRK.

⁷² Her kan der henvises til *Morgunblaðið* 2.10.2008 („Det irske parlament vedtager en nødlov om bank-systemet“) og siden 7.10.2008 „Nödlov i Island“.

⁷³ Se om dette Hrd. 1951,268 og førnævnt *Guldfodsdom*. Der er mange flere eksempler og mange af de klareste drejer sig om opbygningen efter anden verdenskrig.

Sammenfattet betyder dette, at den nationale ret i praksis har været stringent på den "store" nødret selv om årsagen til lovgivningen har indflydelse på fortolkningen af enkelte paragraffer, men dette gælder for alle disse retslige systemer. EMD har ligeledes været stringent i praksis, men oplysninger om hvorvidt man har forsøgt at melde undtagelsestilstand af andre årsager end fare for konfrontationer eller angreb er ikke tilgængelige. EU/EØS-retten har af flere grunde anerkendt derogation. Med hensyn til ESA's argumentation i afgørelsen fra december 2010, er det ikke urimeligt at formode at stater kan (hvis de havner i alvorlige finanskriser) argumentere for derogation fra EMRK. Nøglen til det – både if. EU/EØS-retten (som ESA fremstiller den) og EMRK – at finanskriser giver stater mere omfattende beføjelser til at sidestille rettigheder end de ellers ville have beror dog på at de rettigheder man vil beskytte ikke kun er finansielle.

Dette krav – at interesserne ikke kun er finansielle – og proportionalitetsprincippet er derfor de ledestjerner som man kan støtte sig til.

Inden vi forlader emnet må vi se på to ting: For det første så er "reglen" om hvilke beføjelser stater har og "reglen" som domstole er rede til at anvende ikke nødvendigvis sammenfaldende. Forståeligt nok kan domstole i den nationale ret tøve med at tage op til revision om lovgiveren er kommet til den konklusion at der hersker undtagelsestilstand.⁷⁴ Dertil kommer at EMD bygger på teorien om statens skønsmargin.⁷⁵ Det er derfor ikke sikkert om teorier om tærskler m.m. (i virkeligheden den juridiske konklusion ud fra tekster og lovforklaringer, uafhængigt af idéer om domstolens kompetence) og domme om samme emne er sammenfaldende.

Det sidste punkt som man her må se nærmere på er nødrettens natur og formålet med at opridsse dens begrænsninger. „Somme tider må man bare gøre det som der skal gøres“ sagde en islandsk embedsmand om nødloven. Jeg anser at diskussionen om (konstitutionel) nødret spiller en vigtig rolle i styring og begrænsning. Myndighederne skal overveje nøje inden de bestemmer indgreb (af hvilken årsag som helst) som strækker grundlovparagrafferne. De skal tænke sig bedre om, søge alle andre udveje og indgå et omfattende politisk samråd inden de bestemmer sig for indgreb der afviger den ramme som forfatningen tillader. Derfor må de (i princippet) være rede til at melde det når de fraviger forfatningen og hvorfor. Hvis man tillige vil fravige EMRK – så drejer det sig tydeligvis om menneskerettighedsprincipper – skal myndighederne gøre alt dette og være rede til at proklamere offentligt i international sammenhæng at det drejer sig om undtagelsestilstand. Dette gjorde englænderne i 2001. A's utidsbegrænsede arrest (i *A & others*), uden at han blev dømt for noget, byggede på (nød)loven som blev diskuteret i det britiske parlament og undtagelsestilstanden blev diskuteret såvel indenlands som meddelt til Europarådet. Loven – og behandlingen af A – blev revideret både i Overhuset og hos menneskerettighedsdomstolen og anses for at holde for den sidstnævnte. Det er min opfattelse – selv om jeg er uenig med EMD i sagen – at denne sagsbehandling og konklusion mere er i overensstemmelse med retsstaten end hvis A var blevet pågrebet

⁷⁴ Her kan man igen henvise til islandske parlamentsmedlemmers indstilling som den fremgår af deres folketingsstaler og udvalgsbetænkninger i efteråret 2008.

⁷⁵ Om domstolens tilbageholdenhed kan der henvises til mange domme (fra Island og flere lande, samt EMD), men jeg henviser her kun til Jens Elo Rytter's artikel i *Juristen* 4/2009.

Statens rettslige reaktioner i en økonomisk kris – statsstöd eller nödrätt?

på gaden og bragt i fængsel på grundlag af regeringens hemmelige afgørelse. Det at tage “det som der skal gøres” op på bordet er en hindring i sig selv.

Ligesom der sandsynligvis altid må eksistere en nødret (i modsat fald ville stater f.eks. tøve med at indføre strenge regler i menneskerettighedskonventioner) er det derfor vigtigt at diskutere den og tegne linjerne for hvad den hjemler.

Statens rättsliga reaktioner i en ekonomisk kris – statsstöd eller nödrätt?

Korreferat av justitierådet *Erik Nymansson*, Sverige

Kära nordiska kollegor.

För snart 80 år sedan i Gustaf Vasa kyrka, ett stenkast härifrån, begravdes dåtidens store finansmagnat – Ivar Kreuger. Han hade avlidit i Paris en lördagsmorgon i mars 1932. Under kvällen nådde nyheten Stockholm. Det berättas att under mellanakten på operan spred sig ryktet om Kreugers självmord och parketten gapade nästan tom när andra akten började. Redan kl. nio samma lördagskväll sammankallade statsminister Ekman till presskonferens. Han manade till lugn och tillkännagav att regeringen inom en timme skulle överlämna en proposition till riksdagen med förslag till en ny moratorielag. Lagen skulle träda i kraft innan bankerna öppnade på måndagsmorgonen. Riksdagens bägge kamrar kallades till sammanträde på måndagen kl 00.15, varvid lagen antogs. Kl. 01.30 hölls konselj på slottet, den nya lagen utfärdades och under morgontimmarna beviljades moratorium för Kreuger & Toll m.fl. bolag. Allt detta skedde inom mindre än 30 timmar efter nyheten om Kreugers död.

Varför berättar jag detta? Jo, det tydliggör vissa utmärkande drag för finanskriser. Till att börja med, att det ofta är bråttom, närmast panikartat bråttom. Det har väckt frågor om en regering borde få rätt att meddela föreskrifter som under normala förhållanden kräver beslut av parlamentet. Finanskriser kräver ibland drastiska åtgärder – moratorium, tvångsförvaltning eller tvångsinlösen av aktierna i en bank – åtgärder vilka kan komma i konflikt med rättigheter som är skyddade av konstitutionen och Europakonventionen, t.ex. äganderätten. Men Kreugerexemplet visar också att det ofta i konstitutionen finns särskilda regler för att åstadkomma ett mycket forcerat beslutsfattande när situationen så kräver.

Många av dessa utmärkande drag känner vi igen från hösten 2008. Inom loppet av ett dygn utarbetades i Sverige en proposition om utökning av insättningsgarantin, för att undvika att människor i panik skulle ta ut sina besparingar. Statliga lånegarantier utfärdades för att underlätta bankernas finansiering. Program sjösattes för att tillföra statligt kapital till banker. I Sverige beslutades även en lag som gör det möjligt att tvångsinlösa aktier i en bank.

Man kanske också ska lägga till – som ett utmärkande drag för finanskriser – att de oftast är oerhört kostsamma för ett lands statsbudget. I USA inkluderade åtgärderna köp och garantier av bankers s.k. dåliga tillgångar. Under och efter finanskrisen 2008 har så mycket som hälften av den nu så omtalade amerikanska statsskulden uppkommit – översatt till dollar så blir det 7 000 miljarder.

Ragnhildur tar i sitt utmärkta föredrag upp till diskussion om det är möjligt att genomföra åtgärder i strid med ett lands konstitution eller folkrätten för att avvärja eller mildra en finanskrise och ändå göra anspråk på att handla rättsenligt. Jag kommer tillbaka till hennes spännande teser, jag vill bara först säga något om konstitutionell nödrätt och kanske framför allt alternativet till sådan nödrätt.

1 Konstitutionell nödrätt

1.1 Inledning

En kris kan medföra att vanliga konstitutionella regler inte kan följas. Det finns olika syn på hur man då bör gå tillväga. Ett alternativ är den konstitutionella nödrätten. Ett annat alternativ, som brukar kallas konstitutionell krisberedskap, går ut på att i förväg förse en konstitution med nödvändiga undantagsbestämmelser och att anpassa övrig reglering till krisförhållanden.

Våra nordiska statskick är ganska lika men vi har i detta avseende valt olika vägar. För Finlands och Sveriges del gäller nya grundlagar. Norge, Danmark och Island har äldre grundlagar, den norska från 1814 är till och med världens näst äldsta författning. Endast den amerikanska konstitutionen är äldre.

En konsekvens av en gammal författning är att praxis får en väsentligt större betydelse, men nog även att utrymmet för konstitutionell nödrätt vidgas jämfört med länder med nyare författningar som innehåller särskilda bestämmelser för t.ex. krig, krigsfara eller undantagstillstånd. I Norge finns en livaktig diskussion i doktrinen om konstitutionell nödrätt. I Sverige finns denna diskussion knappast alls. Som jag förstår det liknar Danmark och Island i detta avseende Norge medan situationen i Finland påminner om den i Sverige. Man kan säga att Norge och Sverige befinner sig i var sin motpol. Det kan därför vara på sin plats att något fördjupa sig i den svenska synen på dessa frågor.

1.2 Den svenska traditionen och de svenska erfarenheterna

I Sverige har vi sedan lång tid tillbaka ansett att man inte bör förlita sig på konstitutionell nödrätt. I stället bör det finnas en författningsberedskap som ger regeringen och myndigheterna befogenheter att vidta nödvändiga åtgärder under kriser. Det har framhållits, att det är just i krissituationer som behovet av stadga och klarhet i fråga om statsorganens handlande är som störst.

Det som dock brukar nämnas som exempel på konstitutionell nödrätt även i Sverige är vissa förvaltningsbeslut – av begränsad räckvidd – då regeringen under 1970-talet överskred sina befogenheter enligt regeringsformen.

En av dessa händelser ägde rum på Bulltofta 1972 då ett svenskt flygplan kapades och regeringen bl.a. beslutade att sex interner fick lämna svenska fängelser och följa kaparna ut ur landet. Under det s.k. Norrmalmstorgsdramat året därpå släpptes den dömda Clark Olofsson in i banklokalen. Efter attentatet mot den västtyska ambassaden 1975 beslutade regeringen att utvisa en terrorist, trots att det enligt lagen egentligen ålåg en myndighet att fatta beslutet. Riksdagens konstitutionsutskott fann inte anledning att rikta kritik mot handlandet.

Det är osäkert om detta var ett erkännande av konstitutionell nödrätt i den mening som kommer till uttryck i norsk doktrin, och som således skulle innebära att åtgärderna var rättsenliga. Så mycket kan dock sägas, att åtgärderna har befunnits godtagbara vid en sådan konstitutionell prövning i efterhand som ankommer på konstitutionsutskottet, dvs. utskottet har inte kritiserat något statsråd, än mindre beslutat om åtal för brott i utövningen av statsrådstjänsten.

Statens rättsliga reaktioner i en ekonomisk kris – statsstöd eller nödrätt?

Vi har i Sverige särskilda regler i grundlagen om hur landet ska styras under krig och vid krigsfara. Dessa regler innebär bl.a. att regeringens beslutande makt utökas. Några motsvarande regler finns däremot inte för civila kriser. Detta är kanske förvånande, bl.a. mot bakgrund av det ökade intresset under senare år för samhällets beredskap under just civila kriser.

1.3 Grundlagsutredningens förslag

Grundlagsutredningen, som 2008 lämnade förslag till ändringar i den svenska regeringsformen, behandlade frågan om behovet av snabbt beslutsfattande och möjligheter till normgivning i en civil kris. Bakgrunden var att utredningen starkt ifrågasatte om det är möjligt att endast med hänvisning till konstitutionell nödrätt frångå regeringsformens regler om normgivningsmakten, dvs. kompetensreglerna. Möjligheterna till delegation inom det civilrättsliga området är mycket begränsade. Grundlagsutredningen ansåg att det vid en allvarlig civil kris kunde uppstå behov av att med kort varsel ändra föreskrifter inom detta område. Utredningen nämner just regleringen av de finansiella marknaderna som exempel på detta.

Grundlagsutredningen föreslog att föreskrifter som enligt grundlag annars ska meddelas genom lag i en nödsituation skulle få meddelas av regeringen genom förordning. Dessa föreskrifter skulle dock upphöra att gälla senast 12 dagar efter utfärdandet och skulle så snart som möjligt underställas riksdagens prövning. Detta är i stort sett det enda förslag av Grundlagsutredningen som inte tagits in i regeringsformen. Regeringen ansåg att förslaget inte borde genomföras utan ytterligare utredning.

1.4 Sammanfattande bedömning

I länder med en ny författning, som innehåller särskilda bestämmelser för krig, krigsfara eller undantagstillstånd, t.ex. Sverige och Finland, är utrymmet för konstitutionell nödrätt mycket begränsat. Än mindre är det i fredstid.

Vad gäller Finland måste man hålla i minnet att landets grundlag är ett resultat av en annan modern nationell historia. En republikansk regeringsform antogs 1919. Den skapade förutsättningar för krigstidens och den närmaste efterkrigstidens starka presidentmakt. Möjligheterna att införa undantagstillstånd har förts vidare in i den nya grundlagen från år 2000. Denna möjlighet måste nog – förmodar jag – kraftigt reducera möjligheten att åberopa nöd för att rättfärdiga avsteg från rättsregler under kriser.

Stöd för uppfattningen att det i Sverige knappast finns utrymme för konstitutionell nödrätt i samband med en finanskris, finner man i de betänkanden i vilka konstitutionsutskottet efter hösten 2008 har granskat iakttagandet av regeringsformens föreskrifter vid beredningen av regeringsärenden under ekonomiska krisförhållanden. Något annat än att föreskrifterna ska efterlevas har inte uttalats. Det torde således vara så, att en civil kris inte berättigar till avsteg från den svenska grundlagens regler om normgivningsmakten. Detta är allvarligt eftersom normgivning kan vara en mycket central del av åtgärderna vid en finanskris. Så var det i Sverige under hösten 2008. Samtidigt ger den svenska grundlagen utrymme för snabba åtgärder i akuta situationer. Lagstiftning kan tas fram med ett par dagars varsel.

Erik Nymansson

Man ska inte heller alltid överdriva betydelsen av skyndsamhet i själva lagstiftningsarbetet. Vid finanskriser gäller det i mångt och mycket att återställa förtroendet. Realiteten är den – och det kanske tar emot att höra i ett sammanhang som detta – att det många gånger är regeringens pressmeddelande som har den helt avgörande betydelsen för beteendeförändringar. Inte ikraftträdandet av en ny lag. Detta hindrar inte att jag verkligen kan se behovet av den lagstiftning som Grundlagsutredningen föreslog.

Vi ska vara medvetna om, att under de kritiska månaderna september och oktober 2008 saknades i Sverige en krislagstiftning för finansmarknaden. Även om det nu finns en sådan lagstiftning, finns det all anledning att vara ödmjuk.

Alltsedan tulpanpekulationerna i Holland på 1600-talet, ja tidigare än så, har världen med jämna mellanrum drabbats av finanskriser. Det hävdas ofta på goda grunder att, ingen finanskris är den andra lik. Det är därför svårt att känna en trygg förvisning om att lagstiftningen vid varje givet tillfälle är tillfyllest för att möta nästa kris.

I Sverige får vi dock hoppas på att trängande behov, där riksdagens beslutsfattande inte hinner inväntas, inte uppstår. För det fall att regeringen, för att snabbt åtgärda en uppkommen kris, frestas att tänja på gränserna för sin normgivningskompetens förtjänar det att betänka att de svenska domstolarna sedan årsskiftet ska företa lagprövning utan krav på uppenbarhet.

Jag tänker nu säga något kort Europakonventionen och EU-rätten innan jag mer uttryckligt går in på Ragnhildurs teser.

2 Europakonventionen och EU-rätten

Är en finanskris ett tillräckligt starkt allmänt intresse? Tony Blair uttryckte vid ett tillfälle, att den globala ömsesidigheten är det mest utmärkande för den nya värld vi lever i. I dag leder en skälkning på en finansmarknad till upprepade sådana över hela världen. I dag är tilliten global – såväl närvaron som frånvaron av den.

En finanskris av modern och global karaktär är något annat och mer än en ekonomisk kris. När förtroendet brister, bankerna får finansieringssvårigheter, kreditgivningen stryps och det finansiella systemet hotas av kollaps – ja – då är det inte enbart fråga om ekonomiska problem. Då är grundläggande intressen och värden i samhället hotade.

Instabilitet i det finansiella systemet tror jag – i synnerhet efter 2008 års erfarenheter – kommer att betraktas som ett tillräckligt starkt allmänt intresse eller nödläge för att motivera olika undantag. Detta torde gälla oavsett om det blir fråga om tillämpning av t.ex. det svenska grundlagsfästa egendomsskyddet eller egendomsskyddet enligt Europakonventionen. Det gäller möjligen även vid tillämpningen av artikel 15 om derogation. Man ska därvid hålla i minnet att bedömningen av om det finns ett tillräckligt starkt allmänt intresse eller nödläge i mångt och mycket ligger i statens egen hand.

En av de frågor som rönt störst uppmärksamhet vad gäller den isländska hanteringen av bankkrisen är efterlevnaden av det s.k. insättningsgarantidirektivet – särskilt tvisten som rör fordringarna mot Landsbankis filialer i Storbritannien och Nederländerna. Det pågår en process vid EFTA:s tillsynsmyndighet, ESA. Island har åberopat exceptionella omständigheter för att inte behöva leva upp till direktivet –

Statens rättsliga reaktioner i en ekonomisk kris – statsstöd eller nödrätt?

närmare bestämt, att direktivet inte gäller vid en finansiell kris av den omfattning som varit på Island.

ESA har dock hänvisat till EU-domstolens praxis och underkänt denna invändning. Som Ragnhildur redan pekat på, gäller för såväl fördraget som sekundärrätten att det måste finnas en öppning i själva fördraget, förordningen eller direktivet för att exceptionella omständigheter ska utgöra en grund för att inte efterleva rättsakten. I insättningsgarantidirektivet anges att exceptionella omständigheter endast kan göra det tillåtet att senarelägga utbetalningen av minimibeloppet, inte att låta bli att betala alls. Vad gäller fördragets undantagsregler har EU-domstolen – under normala förhållanden – valt att tolka dessa mycket strikt.

3 Uppställda teser

Tes 1: Ragnhildur har jakande besvarat frågan om det överhuvudtaget är möjligt att avvika från konstitutionella och folkrättsliga regler för att ingripa i finansiella kriser, i vart fall om även andra intressen än ekonomiska står på spel.

Det är som sagt mycket tveksamt om det i Sverige finns utrymme för konstitutionell nödrätt under en finanskris. Och behovet är kanske inte heller så stort. Enligt grundlagen finns möjlighet att frågå bestämmelser om t.ex. skydd för äganderätten och förbud mot retroaktiv skattelagstiftning vid en finanskris. Det finns vidare särskilda regler för en snabb riksdagsbehandling. Man får sedan – som jag har varit inne på tidigare – hoppas att en situation inte uppstår som kräver en ännu skyndsammare normgivning.

Vad gäller Europakonventionen så tror jag, i likhet med Ragnhildur, att Europadomstolen skulle kunna godta en stats bedömning av att ett allmänt nödläge föreligger vid en allvarlig finanskris.

Vad gäller EU-rätten så krävs som sagt att det finns en uttrycklig öppning för att ett medlemsland ska slippa ifrån en förpliktelse under återopande av exceptionella förhållanden.

Tes 2: Ragnhildur har även ställt frågan om det finns en skillnad mellan hur mycket som krävs för att tillämpa nödrätt i nationell lagstiftning och för att kunna frågå folkrättsliga förpliktelser. Det är en mycket svår fråga att besvara.

Jag tror att jag tills vidare nöjer mig med att säga följande. En skillnad kan vara att prövningen kan komma att ske utifrån delvis olika perspektiv och erfarenheter. Det kan hävdas, att möjligheterna att frågå ett folkrättsligt åtagande bör bedömas utifrån de anslutande staternas gemensamma erfarenheter. Det ligger nog i sakens natur att utrymmet för nödrätt i förhållande till nationell lagstiftning kommer att bedömas utifrån ett snävare nationellt perspektiv.

Tes 3: Slutligen anser Ragnhildur att det finns en skillnad i hur mycket som krävs för nödrätt beroende på om det rör sig om mänskliga rättigheter eller kompetensregler. Jag lutar åt att rent allmänt instämma i den bedömning som hon gör, att det nog krävs mer för att frågå regler som skyddar mänskliga rättigheter och demokratiska styrelseformer än många andra regler. Ett exempel som Ragnhildur nämner är artikel 15 enligt vilken möjligheten till derogation inte gäller vissa särskilt utpekade artiklar,

Erik Nymansson

t.ex. de om rätt till liv, förbud mot tortyr osv. Svaret på frågan beror nog således även på vilka mänskliga rättigheter det är fråga om.

Vad gäller specifikt svenska förhållanden, så är det nog som Grundlagsutredningen konstaterat, ytterst tveksamt om det är möjligt att endast med hänvisning till konstitutionell nödrätt frånga regeringsformens regler om normgivningsmakten.

4 Avslutande synpunkter

Avslutningsvis skulle jag vilja knyta an till där jag började, med Kreuger-kraschen. Regeringen överlämnade en proposition samma dag som Kreuger avled. Den propositionen låg självfallet redan färdigskriven och klar i skrivbordslådan. Man hade inom Regeringskansliet sedan en tid tillbaka känt oro och agerat. Om man ska upprätthålla traditionen om konstitutionell krisberedskap krävs ett stort mått av framförhållning och fantasi eftersom det gäller att förutse behoven. Inte nog med detta, det krävs även resurser, politisk prioritering och ett systematiskt arbete. Det är nog dessvärre inte fråga *om* utan snarast om *när* nästa finanskris bryter ut – om den nu inte redan står för dörren. Utifrån egen erfarenhet kan jag säga att nyckelpersoner kommer att vara djupt involverade i ett akut operativt krisarbete. Därför är det så viktigt att i god tid överväga de frågor som Ragnhildur har tagit upp och som är föremål för dagens debatt.

Jag vill därför avslutningsvis tacka henne för hennes viktiga och inspirerande arbete som jag hoppas kommer att kunna utgöra en god grund för en intressant debatt denna eftermiddag.

Statens rättsliga reaktioner i en ekonomisk kris – statsstöd eller nödrätt?

Sektionsmöte

Referatskrivare: Hovrättsfiskalen *Charlotta Björk*

Debattledaren, *fhv. höjesteretspresidenten Torben Melchior*, Danmark, öppnade mötet genom att hälsa alla välkomna, redogjorde för debattens ramar och gav ordet till referenten.

Referenten, *professorn Ragnhildur Helgadóttir*, Island: Kära kollegor, det är en ära för mig att få möjlighet att diskutera detta ämne med er. I vår diskussion ska vi helt enkelt utgå ifrån att staters ingrepp under finanskriser som innebär att egendom och maktbefogenheter som tillhör privata aktörer övertas av det offentliga i vissa fall kan strida mot grundlag eller staters folkrättsliga avtal. Mot denna bakgrund ska vi närmare undersöka vilka omständigheter som tillåter att man avviker från dessa regler på grundval av nödrätt eller derogation. Däremot kommer vi inte att närmare att diskutera olika ingrepps innebörd.

Nödrätt är, i grova drag, tanken om att nöd bryter alla lagar eller att lagen i vissa fall måste ge vika. Konstitutionell, eller författningsrättslig, nödrätt beskriver när man utifrån denna tanke avviker från författningens regler. Den första punkten som vi måste undersöka är:

a) finns det lagstöd för derogation i grundlag eller i traktater eller i europarättslig lagstiftning? Finns det en erkänd generell konstitutionell nödrätt?

aa) Om man konstaterar förekomsten av författningsrättslig nödrätt så leder det till nästa frågeställning: Kan finanskriser i sig vara ett huvudargument för nödrätt eller derogation? Finanskriser är säkerligen allvarliga och påverkar oss alla men de kan i allmänhet inte liknas vid andra kriser såsom krig eller en epidemi. Vi har därmed ytterligare två punkter att undersöka:

i. Kan finanskriser vara ett sådant huvudargument eller är det kategoriskt uteslutet?

ii. Hur mycket ska det till för att konstitutionell nödrätt eller derogation ska få tillämpas?

När det gäller förekomsten av konstitutionell nödrätt så kan man – för att uttrycka det på ett sammanfattande vis – notera att det i de finska och svenska grundlagarna finns lagstöd för att avvika från enstaka bestämmelser på grund av nödsituationer. Paragrafen om undantagstillstånd i den finska grundlagen är mer omfattande än den svenska. I västnorden har författningsrättslig nödrätt däremot använts utan uttrycklig bestämmelse därom.

När vi ser till vilka exempel som finns på tillämpningen av konstitutionell nödrätt i västnorden och tillämpningen av derogationsbestämmelsen i EMRK så kan det noteras att det i samtliga fall, med undantag för Norge år 1926 och möjligen Island år 2008, har rört sig om krigssituationer samt att samtliga avgöranden från

Statens rättsliga reaktioner i en ekonomisk kris – statsstöd eller nödrätt?

Europadomstolen har rört väpnade konflikter och fara för terroraktioner. Det finns således många exempel på tillämpningen av nödrätt och derogation men endast ett, eller möjligen två, där finansiell kris har gett upphov till en sådan tillämpning.

När vi diskuterar huruvida finanskriser kan rättfärdiga tillämpningen av nödrätt och derogation så är det lämpligt att bedöma hur mycket som krävs för att stater ska kunna basera sina åtgärder på nödrätt eller derogation. I isländsk, norsk och dansk författningsrätt är det svårt att besvara detta spörsmål, dels eftersom de exempel som finns är få och äldre, dels eftersom varje tillfälle är unikt.

I västnordisk doktrin har betonats att folkrättens ställning är av betydelse för och har inflytande på tolkningen av den nationella rätten. Utifrån en granskning av doktrinen kan även sägas att konstitutionell nödrätt i nationell rätt framför allt kommer på tal i krigstider och i fråga om arbets- och maktfördelningen inom statsmakten. Det krävs mer för att man ska kunna avvika från bestämmelser om mänskliga rättigheter och bestämmelser som har till syfte att stärka det demokratiska styret än t.ex. kompetensregler. Man kan även konstatera att proportionalitetsprincipen gäller. Samtliga författare är vidare eniga om att omständigheterna måste vara exceptionella för att det ska vara tillåtet att avvika från grundlag. Det måste således föreligga en reell nödsituation och avvikelserna måste framstå som tvingande nödvändig för att ge skydd åt grundläggande värden.

Som sagt är folkrättsliga förpliktelser mycket viktiga – även i nationell rätt – och därför ska vi närmare undersöka vilket utrymme som finns för derogation avseende EMRK och FN-konventionen. För tillämpningen av artikel 15 i EMRK förutsätts att det rör sig om krig eller annat allmänt nödläge som hotar nationens existens, att derogation är oundgängligen nödvändig med hänsyn till situationens krav och att åtgärderna inte strider mot statens övriga förpliktelser enligt folkrätten. Derogation är vidare endast tillåtet avseende vissa artiklar. Inskränkningar får inte göras avseende rätten till liv, förbud mot tortyr, slaveri och principen om *nulla poena sine lege*. Det krävs vidare att staten håller Europarådets generalsekreterare underättad.

Europadomstolen har dömt i fråga om staters tillämpning av artikel 15. Domstolens tolkning av de centrala begreppen i artikeln beskrev jag i min skriftliga inlägg. För vår diskussion i dag är det viktigt att hålla i åtanke att det i samtliga avgöranden har varit fråga om väpnade angrepp, krigsliknande situationer eller fara för terrorhandlingar. Europadomstolen har varit relativt sträng när det gäller de formella kraven men har aldrig upphävt medlemsländernas förklaringar om att det rör sig om undantagstillstånd. Jag har inte funnit några exempel på stater som åberopat artikel 15 på grund av finanskriser eller ekonomiska omständigheter i övrigt.

År 1984 upprättade en expertgrupp i folkrätt de s.k. *Siracusa principles*, principerna om begränsning och undantagsbestämmelser i den internationella konventionen om medborgerliga och politiska rättigheter. Förutsättningarna för derogation angavs vara "*exceptional and actual or imminent danger*" som "*threatens the life of the nation*". Av särskilt intresse är att det uttryckligen angavs att ekonomiska svårigheter som sådana inte kan rättfärdiga derogation. Det krävs därmed att det är andra värden och intressen som står på spel.

Om vi ser till EU- och EES-rätten så står det klart att staters ingrepp under finanskriser möjligtvis kan inverka på regler som återfinns i EU:s traktater och regler som härstammar från lagstiftning i EU samt att ingreppen måste vara i

Statens rättsliga reaktioner i en ekonomisk kris – statsstöd eller nödrätt?

överensstämmelse med EU- och EES-rättens grundprinciper. Det finns uttryckligt föreskrivna undantagsbestämmelser, t.ex. avseende fri rörlighet för varor i artikel 36 i EG-fördraget. Det finns vidare undantagsgrunder som utvecklats i praxis, s.k. *mandatory requirements*. Dessa gäller endast när det inte finns någon sekundär lagstiftning men där generell nödrätt saknas förutom möjligen som en grundläggande princip. Undantagsbestämmelser tolkas i allmänhet snävt och proportionalitetsprincipen är oerhört viktig vid bedömningen av huruvida en avvikelse har varit berättigad.

I mitt skriftliga inlägg avhandlade jag ESA:s beslut från december 2010 i vilket ESA kom fram till att vissa förhållandevis begränsade ingrepp av den isländska staten under oktober 2008 inte var i strid mot EES-avtalen eller EU- och EES-rättens grundprinciper. Det som är intressant i detta sammanhang är att ESA anförde att om hela bank- och därmed betalningssystemet var i fara så var de intressen som staten ville beskydda inte längre enbart ekonomiska. ESA underströk att detta kunde utgöra ett hot mot den allmänna säkerheten och nämnde särskilt faran för brist på bl.a. mat och medicin. ESA har nu beslutat att andra ingrepp av den isländska staten emellertid inte var berättigade.

Vi kan alltså konstatera att det i många grundlagar finns derogations- och avvikelsebestämmelser för de fall undantags- eller nödsituationer uppkommer. I tre av de nordiska länderna erkänns konstitutionell nödrätt utan uttrycklig bestämmelse därom i grundlagen. Det finns derogationsbestämmelser i många internationella konventioner och även avvikelsebestämmelser, om än inte generell nödrätt, i EU-rätten.

Men fråga här var om och under vilka omständigheter stater kan tillämpa nödrätt i finanskriser som grund för ingrepp som annars skulle vara i strid mot grundlagen eller mot folkrättsliga förpliktelser. Jag anser att det finns tre intressanta huvudsakliga frågeställningar som måste diskuteras. För det första: kan finanskriser i sig vara huvudargument för nödrätt eller derogation?

I den svenska grundlagen finns en begränsad undantagsbestämmelse för sådana situationer. Den norska riksretten besvarade frågan jakande år 1926. Siracusa-principerna säger att ekonomiska intressen ensamt inte är nog och ESA har instämt i detta. ESA:s rättfärdigande av den isländska statens ingrepp grundade sig på att det där inte ensamt rörde sig om ekonomiska intressen utan dessutom grundläggande värden. Sammanfattningsvis kan, enligt min mening, finanskriser under vissa omständigheter vara tillräckligt tungt vägande argument för derogation.

Nästa frågeställning är om det är skillnad på hur mycket som krävs för att man ska kunna använda sig av nödrätt eller derogation i den nationella rätten respektive i folkrätten. Jag anser att detta är en intressant frågeställning eftersom grundlagsparagraferna relativt ofta har en mer kategorisk ordalydelse än t.ex. artiklarna i EMRK. Det är dock, ärligt talat, omöjligt att besvara frågeställningen. EMRK är tydligare än nationell rätt men såvitt man vet så är det ingen större skillnad mellan EMRK och den nationella rätten. Här bör man dock komma ihåg den ömsesidiga påverkan av tolkningen mellan EMRK och nationell rätt i Europa.

Den sista frågeställningen är om det är skillnad mellan hur mycket som krävs för att man ska använda nödrätt eller derogation beroende av om man vill avvika från regler som skyddar individens rättigheter och demokratiska styrelseformer eller regler om myndigheternas arbetsfördelning och ärendehantering. Detta följer av kravet på

Statens rättsliga reaktioner i en ekonomisk kris – statsstöd eller nödrätt?

proportionalitet men även av västnordisk doktrin och i vissa fall explicita avvikelsebestämmelser. Det är mycket svårt att redogöra för hur mycket som krävs för att nödrätt ska rättfärdiga ingrepp som annars skulle vara rättsstridiga. Men sammanfattningsvis så har den nationella praxisen varit stringent på denna punkt. Europadomstolens praxis har likaledes varit stringent, men information om huruvida man har försökt att hävda undantagstillstånd av andra orsaker än fara för konflikter eller väpnade angrepp saknas. EU- och EES-rätten har av flera skäl erkänt derogation. Med hänsyn till ESA:s argumentation i avgörandet från december 2010 är det inte orimligt att förmoda att stater, under förutsättning att de hamnar i allvarliga finanskriser, kan argumentera för derogation utifrån EMRK. Detta är dock beroende av att de värden man vill skydda inte endast är finansiella. Detta krav på att intressena inte endast ska vara finansiella och proportionalitetsprincipen är därför ledstjärnor som man kan följa.

Korreferenten, *justitierådet Erik Nymansson*, Sverige redogjorde för innehållet i sitt korreferat och tackade referenten för hennes viktiga och inspirerande arbete som han hoppades skulle utgöra en god grund för en intressant debatt denna eftermiddag.

Debattledaren öppnade debatten.

Forbrugertalsmand Gisli Tryggvason, Island: Inom den isländska grundlagsförsamlingen, i vilken jag ingick, övervägde man införandet av en nödrättsbestämmelse i en eventuellt ny isländsk grundlag. Något sådant förslag lämnades emellertid inte. Jag har en fråga till referenterna: Såväl den isländska regeringen som många andra europeiska regeringar har utställt deklarationer under finanskrisen som utvidgade statens garanti och som gav en mer omfattande garanti än vad som återfanns i lag respektive EG-direktiv. Kan man i det sammanhanget acceptera sådana deklarationer givna utan lagstöd och i sådant fall hur länge?

Advokaten Olav Willadsen, Danmark: Jag vill inleda med en provocerande mening som dessvärre hör till verkligheten: regler är till för att brytas. Man ska vara därför vara extremt försiktig med att skapa nödrättsbestämmelser. Genom nödrättsbestämmelser ödelägger man även lojaliteten till andra bestämmelser. Även nödrättsbestämmelser kan på nödrättsmässig grund bli brutna mot. Enligt min mening är därmed nödrätt inte tillåtet i finanskris, utan endast i händelse av totala kriser, såsom terror, tsunami eller katastrofer.

Professorn, Eivind Smith, Norge: Jag vill först få lov att säga till Erik Nymansson att två tredjedelar av den norska grundlagstexten är betydligt yngre än 1814. För det andra ger, enligt min mening, en äldre grundlag inte i sig mer utrymme för praxis än en yngre sådan bortsett från att tiden går naturligtvis. Om en grundlag är detaljfattig, såsom den norska grundlagen är i många avseenden, så finns det emellertid ett större utrymme för politisk praxis inom konstitutionens ramar. Och så till ämnet: Precis som Ragnhildur Helgadóttir helt riktigt har hävdad saknar några av våra nordiska länder regler om nödrätt i konstitutionen. Jag beklagar för egen del att Norge efter år 1945 inte utverkade regler om nödrätt trots att man av erfarenhet visste att behov av sådana kunde uppstå. Detta var dock hänförligt till att man vid tiden runt år 1950 befarade att

Statens rättsliga reaktioner i en ekonomisk kris – statsstöd eller nödrätt?

man genom att införa regler som innebar en möjlighet att avvika från vissa centrala konstitutionella regler skulle öka risken för missbruk och inte det motsatta. Egypten har haft undantagstillstånd i 30 år eller liknande, vilket illustrerar de faror som finns på området. I Norge och i andra länder har man försökt att förutse kommande kriser, i form av t.ex. naturkatastrofer, finanskriser och vansinnesdåd, genom ordinär lagstiftning. Jag tror att anledningen till att vi i alla de nordiska länderna diskuterar konstitutionell nödrätt i sådan begränsad omfattning är att vi har ett relativt finmaskigt system. Vi har regler under konstitutionsnivå, som inte strider mot konstitutionen, men som ändå möter behoven av att vidta åtgärder som man normalt vill undvika. Vidare är utvecklingen i praxis viktig. Jag anser, i likhet med referenten och korreferenten, att vi säkerligen kommer att uppleva nya sorters kriser av finansiell karaktär som ingen av oss kunnat förutse och som kommer att kräva ny lagstiftning. Det kommer vidare bli fråga om den nya lagstiftningen kan antas utan att den står i strid mot konstitutionella och folkrättsliga regler. Jag vill vidare poängtera något som Ragnhildur Helgadóttir visserligen har tangerat men inte uttryckt explicit: Man behöver inte tillämpa konstitutionell nödrätt förrän det står klart att de åtgärder man önskar vidta står i strid mot konstitutionen. För att veta om åtgärderna står i strid mot konstitutionen krävs tolkning av densamma och tolkningsutrymmet är ofta stort. Moderna konstitutioner, såsom den svenska, har ofta undantagsbestämmelser och dessutom ganska vittgående sådana inte minst i rättighetsdelen. Jag vill vidare ge två exempel från norsk praxis där man inte uttryckligen sagt att man har tillämpat konstitutionell nödrätt men ändå gjort det: Under bankkrisen omkring år 1990 skapades lagstiftning som innebar att den norska staten övertog de tre centrala förrätningsbankerna i Norge utan kompensation till aktieägarna. För det fall aktierna hade haft något värde och om aktieägarna skulle ha förlorat på agerandet så hade detta varit grundlagsstridigt. Man påstod emellertid att aktierna hade förlorat sitt värde eftersom bankerna inte hade kunnat drivas vidare utan att staten övertog verksamheten. I samband med en granskning tio år senare godtogs att aktierna inte hade något värde och agerandet var därmed inte grundlagsstridigt. Det andra exemplet inträffade under 1920-talet i samband med västvärldens ekonomiska kris. I Norge, liksom i många andra länder, fanns vid denna tid s.k. guldklausuler som innebar att de som hade ett ekonomiskt krav kunde kräva in värdet i guld. För norsk del var det en omöjlighet att uppfylla dessa klausuler och man suspenderade därför kraven med kort varsel. Högsta domstolen prövade under 1960-talet om detta alltjämt skulle gälla. Domstolen godtog då att obligationsägarna alltjämt inte hade något krav på inlösen i guld. Man återopade emellertid inte nödrätt utan hänvisade till att den generella klausulen mot retroaktivitet i § 97 i den norska grundlagen och angav att denna inte var tillämplig i så speciella situationer som den förevarande. Det kan dock ifrågasättas varför ett vid denna tid betydligt rikare Norge inte skulle behöva betala enligt klausulen.

Justitierådet Mats Melin, Sverige: Jag har två korta synpunkter. Den första är att det rent allmänt måste anses vara en fördel att, även i krissituationer, agera i enlighet med grundlag snarare än mot den. Jag är därmed anhängare av derogationsregler. Man kan i sådant fall följa Grundlagsutredningens förslag om, s.k. *Sun down clauses*, det vill säga undantagsregler med begränsad tidsmässig räckvidd. Den andra synpunkten är följande. Det låter sig ju väl sägas att gränsen för att åsidosätta kompetensregler eller

Statens rättsliga reaktioner i en ekonomisk kris – statsstöd eller nödrätt?

behörighetsregler skulle vara lägre än för att åsidosätta individuella rättighetsregler. Problemet är väl bara att de internationella konventionerna sällan säger något om kompetensregler utan endast innehåller individuella rättighetsregler förutom vissa absoluta rättigheter med betydande undantagsmöjligheter. Likadant ser det ut i våra nationella grundlagskataloger. Det finns ett större spelrum och utrymme för hänsynstagande till allmänna samhällliga motintressen i förhållande till de enskilda rättigheter, medan kompetensregler ofta är mer absoluta och endast kan sättas åt sidan åtminstone i Sverige, under vissa särskilda omständigheter som referenterna redogjorde för.

Professorn Kaarlo Tuori, Finland: Vad gäller den EU-rättsliga problematiken avseende nödrätten så är den kanske inte alldeles jämförbar med den nationella konstitutionens problematik eller EMRK:s problematik. Det är nämligen så i EU-rätten att derogationsbestämmelsen gäller marknadsfriheterna och inte de grundläggande fri- och rättigheterna som återfinns i våra grundlagar. Det som kanske är viktigast att uppmärksamma är att t.ex. EU:s stadgar om grundläggande friheter inte inkluderar någon uttrycklig bestämmelse om krissituationer jämförbar med artikel 15 i EMRK. Jag vill vidare nämna en annan aktuell kontext där man tillämpat nödrättsliga argument: nämligen i den aktuella lånekrisen i Europa. För detta gäller en annan problematik eftersom den gäller EU:s och ECB:s befogenheter. Även de stödåtgärder som har vidtagits på nödrättslig grund är något problematiska ur fördragets synvinkel. Vad gäller den finska grundlagen stämmer det, på sätt som korreferenten nämnde, att Finland, såväl i den tidigare grundlagen från 1919 och i den nya grundlagen, har haft och har en särskild bestämmelse om krissituationer. Den tidigare bestämmelsen gällde dock endast under krig och vid uppror. I det finska systemet ingår också, eller åtminstone ingick, möjligheten att stifta s.k. undantagslagar, det vill säga lagar som stiftas i grundlagsstiftningsordning men som inte ändrar grundlagens lydelse. Finland hade vidare, mellan 1940-1956, en ekonomisk fullmaktslag som delegerade normgivningsmakten till regeringen i fråga om ekonomisk reglering.

Justitierådet Henrik Jermsten, Sverige: Jag ska försöka att skära det här ämnet på en något annorlunda ledd: Vad gäller krig, farsoter och epidemier så är vi alla rörande överens om att de blir krissituationer när de når en viss nivå. Man har, i vart fall tidigare, betraktat finanskriser som något ekonomiskt. När en finanskris blir tillräckligt allvarlig tillkommer emellertid, precis som Ragnhildur Helgadóttir berört, värden som gör att det blir fråga om nödsituationer. I samband med bankstrejken i Sverige för 20-25 år sedan dröjde det ett antal månader innan systemet packade ihop. Detta eftersom folk hade tillgång till kontanter eller i vart fall kunde låna pengar av varandra för att köpa mat och dylikt. I dagens samhälle har inte folk, framför allt inte ungdomar, kontanter i samma utsträckning som tidigare och drabbas därmed oerhört mycket snabbare av svängningar på den finansiella marknaden. Det krävs därmed möjligen mindre för att en finanskris ska kunna betraktas som en nödsituation än för 10-15 år sedan. Man bör även fråga sig vilken betydelse det har om det handlar om en finansiell nationell kris eller en multinationell sådan. Det vore intressant att höra referenten utveckla detta. En tredje aspekt på detta med nödrätt och regleringsåtgärder när det gäller finansiella kriser är följande. De lagstiftningsåtgärder och åtgärder som

Statens rättsliga reaktioner i en ekonomisk kris – statsstöd eller nödrätt?

vidtagits av det allmänna under år 2008 syftade i allt väsentligt till att undvika ekonomisk kris. Det handlade därmed inte primärt om att reparera det som redan inträffat utan om åtgärder där man rubbade grundläggande privaträttsliga förhållanden för att undvika en ekonomisk kris. Det är fråga i vilken mån detta ska tillmätas någon betydelse. Det är så, tror jag, att diskussionen om nödgärder vid en finanskris måste föras mot bakgrund av samhällsutvecklingen. Det vi talar om är en mycket farligare företeelse i dag än det var för en kort tid sedan.

Presidenten Pekka Hallberg, Finland: Efter tsunamin så hade vi i Finland, speciellt inom den finska regeringen, livliga diskussioner om huruvida det behövdes speciallagar för sådana krissituationer som i sig inte är så allvarliga att den allmänna lagen om beredskap är tillämplig. Vi, som ansågs vara grundlagsjurister, menade att det skulle vara förenat med svårigheter. Att ha olika speciallagar skulle möjligen minska företroendekapitalet i samhället och skapa en osäkerhet kring under vilka omständigheter respektive lag skulle tillämpas. Det är möjligen bäst att ha en balans mellan normala situationer, där folket kan lita på att ordinära regler tillämpas, och riktigt allvarliga krissituationer. Jag skulle för egen del vara återhållsam med att stifta speciallagar, eller undantagslagar, eftersom de skapar fler problem än de löser.

Torben Melchior: Jag kan för egen del tillföra att den danska regeringen, enligt den 23 § i den danska grundlagen, för det fall folketinget inte kan samlas kan stifta lag. En sådan lag får emellertid inte strida mot grundlagen och ska så snart som det är möjligt ställas inför folketinget för dess acceptering eller förkastande av densamma. Jag menar att det är ytterst tveksamt från dansk sida om man kan tillämpa nödrätt i förhållande till de materiella bestämmelserna i grundlagen framför allt vad gäller egendomsrätten. Det har sagts i doktrin att det ska vara tal om en verkligt allvarlig fara för staten och dess institutioner. I dansk rätt har konstitutionell nödrätt inte tillämpats förutom under kriget och den tyska belägringen av Danmark. Nödrätt tillämpades då i samband med interneringen av kommunister, vilket utgör ett svart kapitel i dansk rättshistoria och bör därmed inte ses som ett prejudikat.

Erik Nymansson: Vad gäller frågan om finanskriser i sig är tillräckligt allvarliga eller om hotet för dem är tillräckligt förestående så tror jag, i likhet med Henrik Jermsten, att situationen i dag är allvarligare än för 20 år sedan. Vi är i dag mer beroende av att de finansiella systemen fungerar än tidigare. Om de finansiella systemen är hotade eller slutar fungera så slår det på ett helt annat sätt. Vi kan bara tänka oss ett samhälle där någon av de fyra svenska storbankerna inte längre fungerar, där den stora allmänheten inte kommer åt sina sparkonton och inte kan betala sina skulder. Det vi talar om då är inte en ekonomisk kris. Ekonomiska kriser kommer vi alla att uppleva och konjunkturen går upp och ned. Jag talar om en riktigt allvarlig ekonomisk kris där det finansiella systemet inte längre fungerar. Det är svårt att säga huruvida artikel 15 i EMRK är tillämplig i sådana situationer. Bestämmelsen skapades direkt efter andra världskriget och det var nog andra företeelser än finanskriser som man då hade för ögonen. Jag tror, eller vill i vart fall inte utesluta, att bestämmelsen även skulle kunna tillämpas om ett land drabbas av en riktigt allvarlig finanskris. Jag är möjligen färgad av kvällar och nätter av nervositet på Finansdepartementet under 2008 men jag ser det som något fruktansvärt allvarligt om det finansiella systemet upphör att fungera.

Statens rättsliga reaktioner i en ekonomisk kris – statsstöd eller nödrätt?

Jag håller med Eivind Smith om allt det som han berörde i sitt inlägg om norsk praxis. När jag försökte att bekanta mig med norsk doktrin på området fick jag intryck av att åtminstone Andenæs anser att konstitutionen består såväl av den skrivna grundlagen som den konstitutionella nödrätten. Den konstitutionella nödrätten anses därmed vara en del av helheten och man bryter därmed inte mot grundlagen genom att tillämpa nödrätt. Jag vill dock fråga dig, Eivind Smith, följande. Jag har uppfattat dig som om du menar att konstitutionell nödrätt är något som legitimerar avvikelser från konstitutionen men inte ändringar i densamma samt att det rör sig om avvikelser i väntan på normala förhållanden. Detta vore intressant att utveckla.

Ragnhildur Helgadóttir: För att först besvara Gísli Tryggvasons frågeställning: Jag kan endast besvara denna utifrån isländsk praxis. Enligt isländsk författningsrätt gäller att om regeringen utfäster en sådan deklaration så måste den framlägga ett lagförslag därom. Det är dock Alþingi som ytterst bestämmer. Natten till den 6 oktober 2008 så ringde en journalist och frågade om regeringens då avgivna deklaration var bindande. Jag vägrade att svara. Vad gäller Eivind Smiths kommentar så kan jag bara nämna följande. Tolkning av grundlagen har skett även under finanskriser. Grundlagstolkning har blivit än mer flexibel efter andra världskriget. Om man frågar mig så är det tolkningen som är det mest praktiska och det är tolkning som sker i första hand. Konstitutionell nödrätt är att anse som den sista utvägen. Vad gäller tolkning av EU-rätten och EMKR respektive nationell rätt så sade min instinkt mig att det skulle vara EU-rätten som var mest flexibel. Detta eftersom den inte rör mänskliga rättigheter och demokratiska styrningsformer utan mellanfolkligt samarbete. Det visade sig emellertid att EU-rätten inte är särskilt flexibel. Jag tror dock att om en verklig nödsituation uppstår så kommer stater att vidta de åtgärder som situationen kräver. Jag har t.ex. väldigt svårt att tro att man kommer att hålla fast vid reglerna om öppna gränser inom ramen för Schengen-samarbetet för det fall en epidemi uppstår. Vad gäller Olav Willadsens kommentar: Jag anser att det är värdefullt och viktigt att vi akademiker, folk från myndigheter och domare diskuterar nödrätt och på förhand diskuterar vad som är tillåtet med stöd av nödrätt. Vad gäller Henrik Jermstens kommentar; Jag har inget fullgott svar på vilken skillnad det innebär om en finansiell kris är nationell eller multinationell. Jag tror dock att Europadomstolen för det fall en multinationell kris uppstår och ett land kräver undantagsbehandling kommer anse det som problematiskt om landet vidtar åtgärder som andra länder inte synes tillåta.

Torben Melchior avslutade med att tacka referenten, korreferenten och mötesdeltagarna för intressanta inlägg i diskussionen.

Vilken vikt bör i rättstillämpningen läggas vid lagstiftarens synpunkter och signaler i och utanför lagstiftningsärendet?
(avslutande plenardiskussion)

Referent: Rigsadvokat *Jørgen Steen Sørensen*, Danmark

Korreferenter: Justitierådet *Stefan Lindskog*, Sverige, høyesterettsdommer *Magnus Matningsdal*, Norge, akademiprofessor *Kaarlo Tuori*, Finland och professor, dekan *Róbert R. Spanó*, Island

Debattledare: F.d. ordföranden i Högsta Förvaltningsdomstolen *Sten Heckscher*,
Sverige

Referatskrivare: T.f. hovrättsassessor *Mattias Pleiner*

Hvilken vægt bør der i retsanvendelsen lægges på lovgivningsmagtens synspunkter og signaler i og uden for lovgivningsprocessen?

Rigsadvokat Jørgen Steen Sørensen, Danmark

Emnet for indlægget er, hvilken vægt der i retsanvendelsen bør lægges på lovgivningsmagtens synspunkter og signaler i og uden for lovgivningsprocessen. Der tages udgangspunkt i strafferetten, i domstolenes forhold og i dansk ret.

Det anføres, at det vanskeligste spørgsmål i virkeligheden ikke er, hvilken vægt domstolene i retsanvendelsen bør lægge på de nævnte synspunkter og signaler. Som altovervejende hovedregel skal domstolene nemlig følge de synspunkter og signaler, som der gives udtryk for inden for lovgivningsprocessen, mens domstolene som altovervejende hovedregel ikke skal lægge vægt på tilsvarende synspunkter og signaler uden for lovgivningsprocessen. Det følger af grundlæggende forfatningsretlige principper.

Det reelle spørgsmål er derfor et andet: nemlig hvilken nærmere rollefordeling der i centrale sammenhænge bør være mellem lovgivningsmagten og domstolene på det strafferetlige område. I indlægget identificeres to væsentlige problemstillinger. Det drejer sig dels om grænserne for lovgivningsmæssig detailregulering af navnlig strafniveauer og dels om grænserne for kommentarer og tilkendegivelser fra politisk side i forhold til konkrete straffesager. Indlægget indeholder en række betragtninger (teser), som forhåbentlig kan bringe diskussionen af disse problemstillinger et lille skridt videre.

1 Indledning

1.1 Problemstilling og afgrænsning

Emnet for den afsluttende plenardiskussion ved Nordisk Juristmøde 2011 er, hvilken vægt der i retsanvendelsen bør lægges på lovgivningsmagtens "synspunkter og signaler i og uden for lovgivningsprocessen". I programmet begrundes valget af dette emne med, at lovgivningsmagten ikke sjældent giver udtryk for sine synspunkter vedrørende retsspørgsmål på anden måde end ved lovgivning. Som et eksempel, der har været aktuelt i flere nordiske lande, peges på spørgsmål om strafudmåling.

På den baggrund skal jeg i det følgende anføre en række bemærkninger og forsøgsvisе teser om dette spørgsmål. Der er imidlertid tale om et særdeles omfattende emne, og det er derfor nødvendigt med nogle afgrænsninger:

For det første beskæftiger jeg mig kun med problemstillingen inden for det strafferetlige område. Problemstillingen kan principielt være relevant inden for ethvert retsområde, men i realiteten synes den – i alle de nordiske lande – helt overvejende at blive drøftet med sigte på strafferetlige spørgsmål. Baggrunden for dette omtales kort under pkt. 1.3 nedenfor.

Jørgen Steen Sørensen

For det andet beskæftiger jeg mig i hovedsagen kun med, hvilken vægt domstolene skal lægge på de omhandlede synspunkter og signaler. Det, der gælder for domstolene, må imidlertid – i hvert fald som udgangspunkt – antages også at gælde for andre retsanvendende myndigheder.

For det tredje tager jeg udgangspunkt i forholdene i Danmark. Men begrænsningen har næppe stor betydning, eftersom problemstillingerne synes at være nogenlunde identiske i de øvrige nordiske lande. Hertil kommer, at mine korreferenter¹ givetvis kan bidrage med særlige perspektiver fra deres respektive lande.

1.2 Synspunkter og signaler ”i og uden for lovgivningsprocessen”

Emnet bygger på en forudsætning om, at lovgivningsmagten giver udtryk for synspunkter og signaler både i og uden for lovgivningsprocessen (sidstnævnte udtryk forstået bredt som den samlede parlamentariske proces). Det er også rigtigt (jf. dog om begrebsmæssige spørgsmål pkt. 1.3 nedenfor). Men spørgsmålet om, i hvilket omfang domstolene skal lægge vægt på sådanne synspunkter og signaler, må i vidt omfang bero på, om der er tale om den ene eller den anden situation.

Det er således klart, at domstolene som altovervejende hovedregel ikke blot skal lægge vægt på, men simpelthen anvende og eksekvere de synspunkter og signaler, der kommer til udtryk inden for lovgivningsprocessen – det er en konsekvens af den grundlæggende forfatningsorden i Danmark (og de øvrige nordiske lande). Når det drejer sig om synspunkter og signaler inden for lovgivningsprocessen, er det relevante spørgsmål derfor nærmere, om der er grænser for, hvordan lovgivningsmagten bør udøve sin kompetence, f.eks. om der er grænser for, hvor detaljeret der bør lovgives. Denne problemstilling, der altså i realiteten vedrører spørgsmålet om en hensigtsmæssig arbejdsfordeling mellem lovgivningsmagt og domstole, behandler jeg under pkt. 2 nedenfor.

Anderledes forholder det sig med synspunkter og signaler uden for lovgivningsprocessen, f.eks. i partiprogrammer, regeringsgrundlag, valgoplæg og i praksis især tilkendegivelser i medierne. Her er udgangspunktet utvivlsomt, at domstolene ikke skal lægge vægt på disse synspunkter og signaler – det er ligeledes en konsekvens af grundlæggende forfatningsretlige principper. Det principielle spørgsmål på dette punkt er nærmere, i hvilket omfang det overhovedet er legitimt for lovgivningsmagten (eller rettere enkelte politikere, jf. pkt. 1.3 nedenfor) at give udtryk for sådanne synspunkter og signaler. Denne problemstilling behandler jeg under pkt. 3 nedenfor.

Pkt. 4 indeholder nogle afsluttende bemærkninger.

1.3 Den fælles baggrund for de rejste spørgsmål

Som anført må udgangspunktet for, i hvilket omfang domstolene skal lægge vægt på lovgivningsmagtens synspunkter og signaler, være meget forskelligt alt efter, om

¹ Professor Robert R. Spano (Island), akademiprofessor Kaarlo Tuori (Finland), højestere dommer Magnus Matningsdal (Norge) og justitieråd Stefan Lindskog (Sverige).

Vilken vikt bör i rättstillämpningen läggas vid lagstiftarens synpunkter och signaler i och utanför lagstiftningsärendet?

disse synpunkter og signaler er kommet til udtryk inden for eller uden for lovgivningsprocessen.

Det bemærkes i den forbindelse, at jeg for fremstillingens skyld ser bort fra, at "lovgivningsmagten" principielt kun kan give udtryk for synpunkter og signaler inden for lovgivningsprocessen (den parlamentariske proces, jf. pkt. 1.2 ovenfor), mens synpunkter og signaler uden for denne proces nødvendigvis må tilskrives de enkelte partier eller politikere mv. Jeg holder mig således til den terminologi, der anvendes i overskriften til indlægget.

Når den samlede problemstilling er relevant for en drøftelse på Nordisk Juristmøde, er det imidlertid fordi, den langt hen ad vejen har en fælles baggrund – nemlig det stærkt stigende omfang af "synpunkter og signaler", som der fra politisk side gives udtryk for, både inden for og uden for lovgivningsprocessen. Der findes næppe nærmere statistiske opgørelser (i hvert fald ikke i Danmark), men det kan givetvis lægges til grund som en fælles erfaring, at både omfanget og intensiteten af markeringer fra politisk side på det strafferetlige område er blevet væsentlig større gennem de senere år.

Det anførte hænger sammen med, at det strafferetlige område i dag generelt må siges at være undergivet offentlig og mediemæssig opmærksomhed som aldrig før. Naturligvis har spørgsmål om kriminalitetsbekæmpelse mv. i al moderne tid spillet en væsentlig rolle i de nordiske samfund, men det er næppe forkert at sige, at de i almindelighed har ligget noget efter f.eks. grundlæggende velfærds- og fordelingspolitiske spørgsmål. Dette gælder langt mindre i dag, og det har naturligvis konsekvenser for, hvor langt man fra politisk side går i sine markeringer og udmeldinger inden for området.

Det anførte er i øvrigt ikke kun et dansk (eller nordisk) fænomen. Det synes således at gå igen over store dele af Vesteuropa, at den offentlige opmærksomhed om strafferet og kriminalpolitik er stigende. Og det synes at have sammenhæng med en anden tendens gennem de seneste 10-15 års udvikling i de vesteuropæiske samfund: nemlig at der – noget forenklet udtrykt – er sket en ændring i retning af en væsentlig mere "kontant" orienteret retspolitik med bl.a. større vægt på straf og andre pønale foranstaltninger end f.eks. i de foregående årtier.²

Den nævnte sammenhæng kan på sin vis ikke overraske. Det er nemlig en almindelig erfaring, at den umiddelbare og instinktive tilgang til kriminalpolitik i offentligheden i de fleste samfund vil være at fokusere på konsekvent retshåndhævelse og følelige straffe, i hvert fald hvis der tegnes et billede af betydelig og måske stigende kriminalitet. Og derfor er det i en vis forstand naturligt, at øget offentlig opmærksomhed på området overordnet kan føre til en mere pønalt orienteret kriminalpolitik. Noget andet er, at befolkningens holdning til disse spørgsmål i almindelighed bliver mere nuanceret i takt med, at informationsniveauet hæves, både på det generelle plan og i forhold til konkrete sager.³

² En interessant beskrivelse af de overordnede overvejelser på det kriminalpolitiske område i England er f.eks. givet af Tony Blair i "A Journey" (2010) s. 64 ff. og 200 ff.

³ Jf. bl.a. Torben Melchior, "Retsfølelse – ret eller følelse?" (Juristen 2009 s. 3 ff.). Der kan også henvises til Flemming Balvig, "Dansk retsfølelse og retsfornuft – et forsøl" (2010) (http://www.nyheder.ku.dk/alle_nyheder/2010/2010.8/danskerne_faengselsstraffe/pdf/).

2 Lovgivningsmagtens synspunkter og signaler inden for lovgivningsprocessen

2.1 Det almindelige udgangspunkt

Når jeg i det følgende taler om synspunkter og signaler inden for lovgivningsprocessen, sigter jeg til lovgivning, herunder bemærkninger til lovforslag og formelle forarbejder i øvrigt. Jeg ser altså bort fra andre parlamentariske tilkendegivelsesformer, idet disse i hvert fald i Danmark ikke spiller nogen væsentlig praktisk rolle på det strafferetlige område.⁴

Det er herefter indlysende, at domstolene i hvert fald som helt overvejende hovedregel skal følge, anvende og eksekvere sådanne synspunkter og signaler. Det er jo i ethvert moderne demokrati en af lovgivningsmagtens helt centrale opgaver netop at lovgive, ikke mindst på det strafferetlige område, og det er en af domstolenes helt centrale opgaver at følge denne lovgivning. Det er en simpel konsekvens af grundlæggende forfatningsretlig magtfordeling, og retskildemæssigt kommer det ofte til udtryk ved, at lovgivningen og dens forarbejder betegnes som den centrale retskilde. Det ligger også i strafferettens legalitetsprincip ("nulla poena sine crimen"), jf. for Danmarks vedkommende straffelovens § 1.⁵

Der gælder naturligvis den modifikation til det anførte, at lovgivningen ikke må være i strid med trindhøjere retskilder. Sådanne spørgsmål kan bl.a. opstå, hvis det i en konkret straffesag gøres gældende, at den lovgivning, som der er rejst tiltale for overtrædelse af, er i strid med forfatningen, EU-retten eller Den Europæiske Menneskerettighedskonvention.

Denne problemstilling skal jeg ikke gå nærmere ind på. Dels er den ikke speciel for det strafferetlige område, dels er den velkendt både på det teoretiske og praktiske plan.

2.2 Den danske debat om lovgivningsmæssig detailregulering

2.2.1 Problemstillingen

Jeg går derfor videre til den problemstilling, som for tiden synes at være den praktisk vigtige. Nemlig om der er grænser for, hvor detaljeret lovgivningsmagten bør regulere på det strafferetlige område.

Det er vigtigt at understrege, at der – i hvert fald i Danmark – for enhver reel betragtning er tale om et principielt retspolitisk og ikke et juridisk spørgsmål. Inden for rammerne af, hvad der er praktisk tænkeligt, er der således efter dansk forfatningsret ikke nogen juridisk grænse for, hvor detaljeret lovgivningsmagten kan regulere strafferetlige spørgsmål, f.eks. vedrørende strafudmåling.⁶ Spørgsmålet er i stedet, hvad der for en praktisk og principiel betragtning er den rigtige og hensigtsmæssige arbejdsfordeling mellem domstolene og lovgivningsmagten.

⁴ En undtagelse til dette er den danske ordning om samfundstjeneste som vilkår til betingede domme, der oprindeligt byggede på en folketingsbeslutning af 25. maj 1982 (jf. Folketingstidende 1981-82, Tillæg A, sp. 4565 ff.).

⁵ Jf. Vagn Greve m.fl., Kommenteret Straffelov, Almindelig Del (9. udg., 2009) s. 103 ff.

⁶ Jf. f.eks. Justitsministeriets notat af 3. december 2010 om forholdet mellem grundlovens § 3 og lovgivningsmagtens regulering af straffniveauer for bestemte lovovertrædelser (j.nr. 2010-750-0488) med nærmere henvisninger.

Vilken vikt bör i rättstillämpningen läggas vid lagstiftarens synpunkter och signaler i och utanför lagstiftningsärendet?

Som anført under pkt. 1.3 ovenfor er det næppe nogen tilfældighed, at spørgsmålet trænger sig på i disse år. Når opmærksomheden i medieme og offentligheden om det strafferetlige område er så stor, som den er, følger den politiske opmærksomhed naturligvis med. Og når den politiske opmærksomhed stiger, giver det sig naturligt udslag i mere detaljeret lovgivning – der skal jo så at sige være et område at markere sig og konkurrere på for aktørerne i den politiske proces. Resultatet bliver let en ganske intens detailstyring af spørgsmål, som ellers har været overladt til domstolene, og dermed en vis forrykning af beslutningskompetencen fra domstolene til lovgivningsmagten.

En sådan tendens til detailstyring på det strafferetlige område behøver for så vidt ikke kun at gøre sig gældende, når det drejer sig om strafudmåling. Principielt kunne man lige så godt forestille sig, at lovgivningsmagten f.eks. gik meget detaljeret til værks også ved fastlæggelsen af selve det strafbare område med mere eller mindre minutøse anvisninger på, hvordan strafbarheden af forskellige tænkelige tilfælde forudsættes vurderet. Men sådan kan tendensen i hvert fald i Danmark ikke siges at have været. Diskussionen om den hensigtsmæssige afgrænsning af opgaver mellem lovgivningsmagten og domstolene har således helt overvejende været knyttet til spørgsmål om strafudmåling.

Det er måske igen ikke så mærkeligt. Det danske (og de nordiske) velfærds-samfund har gennem årtier været karakteriseret ved en meget tæt lovgivningsmæssig styring af menneskers adfærd og handlefrihed. Og selv om det i princippet kun er fantasien, der sætter grænser for omfanget af strafferetlig regulering, er vi nok kommet meget langt på dette punkt.

Her er situationen en anden, når det drejer sig om strafudmåling. Strafniveauer kan jo i princippet reguleres i det uendelige, og der vil aldrig være noget tilnærmelsesvis præcist funderet svar på, hvad der er den "rigtige" straf inden for forskellige områder. Som bekendt er strafniveauerne selv inden for de nordiske lande ofte ganske forskellige.

Jævnligt vil den offentlige debat på dette område stå mellem på den ene side kriminologisk funderede synspunkter om, hvilket (manglende) belæg der er for, at højere straffe faktisk er egnet til at forebygge kriminalitet, og på den anden side mere politisk funderede synspunkter om hensynet til bl.a. tryghed i befolkningen og den almindelige retsfølelse. Langt hen ad vejen kan disse diskussioner formentlig henføres til en grundlæggende mangel på enighed om, hvilken vægt de enkelte teorier om straffens formål skal have i den praktiske retspolitik, og en generel konsensus i disse spørgsmål ligger næppe lige for. Jeg skal ikke i øvrigt gå ind på denne problemstilling, men nævner den blot som en del af begrundelsen for, at netop spørgsmål om strafudmåling synes at kunne være en nærmest udtømmelig kilde til politisk diskussion og tendens til detailregulering.

2.2.2 Den danske debat

De nævnte spørgsmål er i Danmark for tiden under overvejelse i Straffelovrådet, som er Justitsministeriets permanente rådgivende organ i principielle strafferetlige spørgs-

mål. I rådets kommissorium af 14. august 2009⁷ er den nuværende praksis med hensyn til arbejdsfordelingen mellem lovgivningsmagten og domstolene beskrevet således:

”Den nuværende praksis kan lidt forenklet beskrives således, at lovgivningsmagten bl.a. fastsætter, 1) hvilke handlinger der skal være strafbare (legalitetsprincip), 2) om de strafbare handlinger skal defineres bredt (som f.eks. voldsforbrydelser, hvor straffebestemmelserne omfatter en række forskellige handlinger af meget varierende grovhed) eller smalt (som f.eks. spirituskørsel), 3) hvilke betingelser der skal være opfyldt for, at man kan straffe den, der har overtrådt straffelovgivningen (f.eks. subjektive betingelser eller forældelsesregler), 4) inden for hvilke rammer straffen og/eller strafarten for den pågældende forbrydelsesart skal fastsættes, 5) hvilke generelle hensyn der skal lægges vægt på ved den konkrete strafudmåling (jf. straffelovens § 80), 6) at visse særlige forhold i almindelighed skal tale for en mildere straf eller for en strengere straf (jf. straffelovens §§ 81 og 82), og 7) efter hvilke generelle kriterier det skal afgøres, om strafferammerne kan fraviges i det enkelte tilfælde (f.eks. straffelovens § 83).

Domstolene afgør navnlig, 1) om den enkelte handling falder inden for det område, som lovgiver har bestemt skal være strafbart, 2) om betingelserne for, at den tiltalte kan straffes for handlingen, er opfyldt i det enkelte tilfælde, og 3) hvad den konkrete straf skal være i den enkelte sag inden for de ovenfor nævnte generelle rammer m.v.”

Straffelovrådets kommissorium beskriver på en udmærket måde rammerne på en almindelig arbejdsfordeling mellem domstolene og lovgivningsmagten, som formentlig i store træk kan siges at gå igen i alle nordiske lande. Men det skitserer også grundlaget for den foreliggende problemstilling. Det skyldes, at grænsefladerne mellem, hvad der angives som henholdsvis lovgivningsmagtens og domstolenes opgaver, ikke i alle tilfælde er entydige.

Tager man udgangspunkt i den nævnte beskrivelse, kan problemstillingen vedrørende lovgivningsmæssig detailregulering af strafniveauer siges navnlig at angå afgrænsningen mellem på den ene side opgave nr. 4-6 for lovgivningsmagten og på den anden side opgave nr. 3 for domstolene. Problemstillingen kan nærmere beskrives således:

Strafferammerne i dansk lovgivning er i almindelighed meget vide, bl.a. fordi de ofte skal rumme lovovertrædelser, der i grovhed kan variere meget betydeligt. Det hænger sammen med, at selve beskrivelsen af de strafbare forhold i dansk ret – til dels i modsætning til, hvad der f.eks. gælder i Sverige – typisk sker i forholdsvist brede bestemmelser. Når det drejer sig om lovbestemmelsernes angivelse af selve det strafbare område og den anvendelige strafferamme, er der derfor bestemt ikke tradition for detailregulering i Danmark.⁸

Det er derfor af stor praktisk vigtighed, at der inden for den enkelte strafferamme ofte vil gælde en ”normalstraf”, som domstolene i det enkelte tilfælde tager udgangspunkt i, og som herefter kan justeres i skærpende eller formildende retning afhængig af den pågældende sags konkrete omstændigheder. F.eks. er normalstraffen for fuldbyrdet manddrab fængsel i 12 år, men dette udgangspunkt kan

⁷http://www.justitsministeriet.dk/fileadmin/downloads/Lovforberedende_udvalg/Regulering_af_strafniveauer_mv.pdf.

⁸ Jf. f.eks. straffelovens § 216, stk. 1, om ”almindelig” voldtægt (fængsel indtil 8 år), § 237 om manddrab (fængsel fra 5 år til livstid) og § 244 om almindelig vold (fængsel indtil 3 år).

Vilken vikt bör i rättstillämpningen läggas vid lagstiftarens synpunkter och signaler i och utanför lagstiftningsärendet?

justeres väsentligt – i princippet fra strafbortfald og op til fængsel på livstid – afhængig af de nærmere omstændigheder.

Det er klart, at domstolene kan fastsætte den omtalte normalstraf. Det er også klart, at domstolene gør det, hvis lovgivningsmagten ikke gør det. Det kan ske ved en række af enkeltafgørelser, som efterhånden danner et mønster, eller det kan ske ved principielle udtalelser fra appeldomstolene, dvs. landsretterne eller Højesteret. Dette kan siges at være den "klassiske" måde at danne normalstraffe, og det er f.eks. på denne måde, at normalstraffen for manddrab er udviklet.

I de senere år har vi imidlertid på centrale kriminalitetsområder set, at lovgivningsmagten i stigende grad selv har taget på sig – typisk i forarbejderne (bemærkningerne) til lovændringer – meget konkret at fastslå, hvilket strafniveau man ønsker i forskellige typetilfælde. Det er f.eks. sket ved vold, voldtægt, seksuelt misbrug af børn og ulovlig besiddelse af våben.

Folketinget har brugt forskellige "lovtekniske" fremgangsmåder, når man har ønsket at tilkendegive, hvordan strafudmålingen bør være i typetilfælde. I nogle tilfælde har man f.eks. ændret strafferammen for den pågældende forbrydelse, mens man i andre tilfælde i loven har angivet visse særlige omstændigheder, som i almindelighed skal medføre en strengere straf inden for strafferammen. I den forbindelse har man i en række tilfælde i forarbejderne tilkendegivet, at strafniveauet ønskes forhøjet med en nærmere angivet brøkdelt eller f.eks. "med et år" i forhold til det gældende niveau – og i så fald enten med angivelse af, hvad normalstraffen er efter hidtidig retspraksis, eller således at normalstraffen forudsættes forhøjet i forhold til et ikke angivet niveau. Der er også en række eksempler på, at man direkte har tilkendegivet, hvad straffen som udgangspunkt bør være i typetilfælde. Lovgivningsmagten har f.eks. bestemt, at straffen for ulovlig besiddelse af knive på offentligt tilgængeligt sted som "altovervejende hovedregel" skal være fængsel i 7 dage.⁹

I den danske debat¹⁰ har det på den ene side bl.a. været anført, at lovgivningsmagten bør være tilbageholdende med at normere normalstraffen på enkeltområder uden afpasning i forhold til andre lignende forbrydelser, og at dette navnlig gælder, hvor der ikke kan afgrænses tilstrækkeligt klare typetilfælde. I disse tilfælde kan det således være vanskeligt for lovgivningsmagten at forholde sig tilstrækkeligt nuanceret til den mangfoldighed af forskellige tilfælde, der møder domstolene i de enkelte konkrete straffesager. Der er derfor risiko for, at lovgivningsmagten kommer til at "tvinge" domstolene ud i strafudmålinger, som må anses for urimelige.¹¹

Heroverfor er det på den anden side bl.a. anført, at strafudmåling indebærer vigtige værdimæssige vurderinger, der ud fra et demokratisk-ideologisk synspunkt – ligesom vurderingen af, hvilke handlinger der skal være strafbare – bør foretages af

⁹ Jf. nærmere note 11.

¹⁰ Som beskrevet i Straffelovrådets kommissorium, jf. note 7 ovenfor.

¹¹ Denne problemstilling har i Danmark bl.a. været aktualiseret i forbindelse med en ændring af våbenloven i 2008, hvor det i forarbejderne blev fastsat, at straffen for 1. gangsovertrædelse af lovens forbud mod at bære eller besidde kniv på offentligt tilgængeligt sted som "altovervejende hovedregel" skulle fastsættes til fængsel i 7 dage (normalstraffen var tidligere bøde på 3.000 kr.). Disse forarbejder førte til en række domme, hvis strafudmåling i den offentlige opinion blev anset for alt for strenge. Forløbet – herunder de nu foreliggende domme fra Højesteret i UFR 2010.789 H og 2010.796 H – er nærmere beskrevet af Jørgen Steen Sørensen i "Straffen for besiddelse af knive på offentligt tilgængeligt sted" (Juristen 2010 s. 58 ff.).

lovgivningsmagten, i hvert fald i det omfang det kan ske ved generelle regler, som giver den nødvendige plads til nuancering i enkelttilfælde.

Det har i debatten også været anført, at disse spørgsmål har en vis sammenhæng med overordnede kriminalpolitiske problemstillinger om den indbyrdes vægtning mellem de generelle hensyn, der varetages i strafferetten. Lægges der f.eks. stor vægt på straffens individualpræventive funktion, taler dette for tilbageholdenhed fra lovgivningsmagtens side, således at domstolene har mulighed for at fastsætte den sanktion inden for strafferammen, som i det enkelte tilfælde bedst vil kunne modvirke, at den pågældende senere begår ny kriminalitet. Lægges der omvendt stor vægt på den generalpræventive funktion, kan det siges at tale for anvendelse af mere standardiserede (og følelige) straffe.

I den forbindelse har der også været rejst spørgsmål om øget brug af egentlige minimumsstraffe (dvs. bestemmelser, der indebærer, at straffen for en bestemt type forbrydelser ikke kan fastsættes under et vist minimum). I modsætning til f.eks. i Sverige er minimumsstraffe i dag sjældne i dansk strafferet¹², men fra dele af den politiske side har øget anvendelse af sådanne straffe været efterspurgt, og som begrundelse er der henvist til usikkerhed om (og undertiden en vis mangel på tillid til), hvorvidt domstolene tager tilstrækkelig højde for dels den almindelige retsfølelse, dels de anvisninger, som lovgivningsmagten på anden måde giver (jf. ovenfor). Særligt med hensyn til det sidste spørgsmål viser løbende undersøgelser og redegørelser fra anklagemyndigheden imidlertid – med den principielle usikkerhed, der altid vil ligge i en efterfølgende vurdering af enkeltsager – at domstolene er meget omhyggelige med loyal og nøjagtig implementering af lovgivningsmagtens anvisninger.¹³

2.2.3 Et konkret tilfælde

Som det fremgår, har spørgsmålet om lovgivningsmæssig detailregulering på det strafferetlige område – navnlig af spørgsmål vedrørende strafudmåling – i de senere år i Danmark været tema for diskussion mellem lovgivningsmagten og domstolene. Et konkret eksempel på dette angår strafniveauet i sager om ægtefælledrab.

Normalstraffen for manddrab er i Danmark som nævnt fængsel i 12 år for fuldbyrdet drab og 6 år for drabsforsøg. I sager om drab på ægtefælle eller samlever har strafniveauet imidlertid gennem mange år været noget lavere, nemlig fængsel i 10 år for fuldbyrdet drab og 5 år for drabsforsøg. Denne "rabat" er oprindeligt begrundet i den særlige affekt mv., der kan gøre sig gældende i disse sager, men den har med tiden udviklet sig til også at finde anvendelse i tilfælde, hvor dette hensyn ikke kan siges at veje tungt – f.eks. i tilfælde, hvor der er gået lang tid, siden samlivet mellem parterne er ophørt, og hvor drabet har været nøje planlagt.

Den offentlige og retspolitiske stemning i Danmark har gennem længere tid været, at denne forskel ikke er rimelig. I den forbindelse har der bl.a. været henvist til et ændret samfundsmæssigt syn på vold i familieforhold og til de skærpselser, der i

¹² Jf. f.eks. straffelovens § 237 om manddrab og § 192 a om besiddelse af bl.a. skydevåben under særligt skærpende omstændigheder.

¹³ Rigsadvokaten afgiver løbende redegørelser for strafniveauet på en række centrale retsområder. De offentliggøres på www.rigsadvokaten.dk.

Vilken vikt bör i rättstillämpningen läggas vid lagstiftarens synpunkter och signaler i och utanför lagstiftningsärendet?

Øvrigt er gennemført af straffene for personfarlig kriminalitet. Det relevante spørgsmål har derfor været, hvem der i givet fald skulle tage initiativ til en straffskærpelse på området – domstolene (efter påstand fra anklagemyndigheden) eller lovgivningsmagten?

For et par år siden tilkendegav den danske regering, at man ville fremlægge et lovforslag med henblik på skærpelse af straffene på området. Højesterets præsident rettede imidlertid henvendelse til justitsministeren og gav udtryk for, at en sådan skærpelse i første omgang burde søges gennemført ved, at relevante sager blev indbragt for domstolene. Der blev i den forbindelse peget på, at det i sin tid var anklagemyndigheden selv, der havde lagt op til en vis lempelse af strafniveauet i disse sager.

Dette tog regeringen til efterretning og anmodede efter drøftelse med rigsadvokaten anklagemyndigheden om at søge egnede sager indbragt for domstolene. Højesteret har nu i en principiel sag udtalt, at udgangspunktet for strafudmåling i sager om ægtefælledrab er det samme som i andre drabssager, dvs. 12 års fængsel for fuldbyrdet drab og 6 års fængsel for drabsforsøg.¹⁴

Forløbet er imidlertid egnet til at illustrere de interesse modsætninger, som efter omstændighederne kan opstå mellem lovgivningsmagten og domstolene på området. Domstolene har således – også i lyset af traditionen på området – et naturligt ønske om med udgangspunkt i konkrete sager at have den primære styring af strafniveauer og herunder bl.a. løbende og fleksibelt at kunne afpasse straffene på de enkelte kriminalitetsområder i forhold til hinanden. Fra politisk side kan man tilsvarende have en – for så vidt lige så naturlig – interesse i selv at kunne markere de grundlæggende værdiopfattelser i samfundet, som bør ligge til grund for strafniveauerne på centrale områder. Det vil i mange tilfælde også kunne ske væsentlig hurtigere og mere effektivt, da der ikke er behov for at afvente egnede prøvesager, og da strafniveauerne kan fastsættes uafhængigt af omstændighederne i konkrete foreliggende sager.

2.3 Personlige betragtninger (teser)

Som det fremgår, har diskussionen i Danmark om lovgivningsmæssig detailregulering af navnlig strafudmålingsspørgsmål været ganske intens i de senere år. Det såkaldte Straffelovråd er som nævnt nu anmodet om at overveje spørgsmålet nærmere, og jeg skal ikke forsøge at foruddiskontere de løsninger, som man måtte nå frem til.

Derimod skal jeg anstille nogle mere generelle betragtninger (teser) over problemstillingen, som forhåbentlig også kan have en vis relevans i de øvrige nordiske lande.

Tese 1: Spørgsmålet om lovgivningsmæssig detailstyring af strafniveauer er i alt væsentligt et retspolitisk og ikke et juridisk spørgsmål. Det har undertiden været gjort gældende, at meget detaljeret lovgivningsmæssig normering af strafniveauer skulle rejse spørgsmål i forhold til forfatningsretlige principper om magtfordeling, jf. for Danmarks vedkommende grundlovens § 3. Det er der imidlertid intet holdepunkt for

¹⁴ Jf. UfR 2010.119 H. Forløbet er nærmere beskrevet af Jesper Hjørttenberg i "Strafudmåling ved ægtefælledrab" (Juristen 2010 s. 89 ff.).

Jørgen Steen Sørensen

(jf. note 6 ovenfor). Skulle man endelig forsøge at udlede noget af magtfordelingsprincippet historisk-filosofiske oprindelse, ville det meget vel føre til, at der tværtimod burde overlades så lidt skøn til domstolene som muligt. Men det afgørende bør under alle omstændigheder være en rationel vurdering af, hvad der mest hensigtsmæssigt løses af henholdsvis lovgivningsmagten og domstolene.

Tese 2: Med den offentlige og politiske opmærksomhed, som der i dag er om strafferet og kriminalpolitik, vil spørgsmål om strafniveauer på centrale kriminalitetsområder nødvendigvis være et tema af betydelig politisk interesse. Det forekommer derfor vanskeligt som sådan at begrunde, at lovgivningsmagten ikke må befatte sig med mere konkrete strafniveauer i tilfælde, hvor man mener, at det gældende niveau er utilfredsstillende. Og et argument om, at der traditionelt har været overladt meget vide skøn til domstolene, er næppe i sig selv tungvejende.

Tese 3: Det er samtidig vigtigt at fastholde, at der kan være væsentlige ulemper forbundet med en tæt detailregulering af strafniveauer, navnlig med meget direkte anvisninger for strafudmålingen i bestemte sagstyper. Det gælder særligt i lande, hvor strafbestemmelser – som f.eks. i Danmark – ofte er formuleret i brede kategorier og derfor skal dække en mangfoldighed af praktiske tilfælde, hvis konkrete strafværdighed kan variere meget. Her kan det være vanskeligt for lovgivningsmagten på forhånd at overskue alle relevante grupper af tilfælde. Det helt centrale hensyn kan derfor siges at være, at lovgivningsmæssig normering af strafniveauer ikke bør antage en karakter, der i konkrete sager "tvinger" domstolene til resultater, som ingen i virkeligheden anser for rimelige (jf. f.eks. note 11 ovenfor om strafniveauet i sager om ulovlig besiddelse af knive på offentligt sted). Det er således vigtigt – på den ene eller den anden lovtekniske måde – at give domstolene betydelige rammer for fleksibilitet.

Tese 4: I lyset af de ulemper, der som anført ovenfor kan være forbundet med tæt detailstyring af strafniveauer, er det under alle omstændigheder vigtigt, at en sådan styring ikke gennemføres som følge af forkerte indtryk af, hvordan domstolene rent faktisk straffer. En række undersøgelser tyder på, at offentlighedens opfattelse af strafniveauerne også på centrale kriminalitetsområder ofte er i bedste fald upræcis, og herunder at offentligheden i vidt omfang tror, at domstolene straffer væsentligt mildere, end de faktisk gør. Effektiv formidling af viden om de faktiske strafniveauer er derfor vigtig.

Tese 5: Skal uhensigtsmæssig detailstyring af strafudmålingsspørgsmål undgås, er det også afgørende, at domstolene – uden at forfalde til at følge øjeblikstemninger – i retspraksis er meget opmærksomme på at "følge med" den almindelige retsfølelse og herunder reagere passende hurtigt i tilfælde, hvor der f.eks. måtte være et ændret syn i samfundet på bestemte typer af lovovertrædelser. I det omfang dette lykkes, vil det alt andet lige modvirke behovet for lovgivningsmæssig detailstyring. Her har også anklagemyndigheden en væsentlig rolle at spille ved i relevante tilfælde at arbejde for justeringer af strafniveauet i retspraksis.

Vilken vikt bör i rättstillämpningen läggas vid lagstiftarens synpunkter och signaler i och utanför lagstiftningsärendet?

3 Lovgivningsmaktens synpunkter och signaler uden for lovgivningsprocessen

3.1 Hvad er "synpunkter og signaler uden for lovgivningsprocessen"?

Det er til at afgrænse, hvad der er synpunkter og signaler inden for lovgivningsprocessen. Det er i alt væsentligt lovgivning, herunder forarbejder, jf. pkt. 2.1 ovenfor.

Det er vanskeligere positivt at afgrænse, hvad der er synpunkter og signaler uden for lovgivningsprocessen. Uden for den almindelige parlamentariske proces er der jo principielt ingen grænser for, i hvilke fora og under hvilke former man fra politisk side kan give udtryk for synpunkter og signaler på det strafferetlige område.

Man kan derfor formentlig kun anlægge den negative afgrænsning, at udtrykket omfatter alle synpunkter og signaler, der ikke kommer til udtryk inden for lovgivningsprocessen. Det kan altså dreje sig om alt fra f.eks. generelle partiprogrammer, valgoplæg, indlæg og udtalelser i medierne om generelle spørgsmål og problemstillinger og frem til tilkendegivelser om, hvordan konkrete straffesager bør afgøres.

3.2 Det almindelige udgangspunkt

Ovenfor under pkt. 2.1 er det anført, at der ikke er tvivl om, hvad det almindelige udgangspunkt er, når der er tale om synpunkter og signaler inden for lovgivningsprocessen. Det er, at domstolene skal følge og anvende dem. Det er en simpel konsekvens af den forfatningsretlige magtfordeling.

Tilsvarende er der heller ikke tvivl om, hvad udgangspunktet er ved synpunkter og signaler uden for lovgivningsprocessen. Det er, at domstolene ikke skal følge og anvende dem. Det fremgår i Danmark af grundlovens § 64, 1. pkt., hvorefter dommerne i deres kald alene har at rette sig efter loven.¹⁵

I langt de fleste tilfælde giver det omtalte spørgsmål ikke anledning til vanskeligheder. Det siger sig selv, at politikere i overordentlig vidt omfang – og som en helt central del af deres funktion – er berettigede til at give udtryk for synpunkter og signaler på det strafferetlige område, f.eks. i den almindelige offentlige debat. Og det siger som nævnt ligeledes sig selv, at domstolene som udgangspunkt hverken kan eller skal lægge vægt på sådanne synpunkter og signaler, før de eventuelt måtte være omsat til lovgivning.

Det anførte udelukker ikke, at domstolene kan lytte også til politiske tilkendegivelser som led i den løbende "udlægning" af den almindelige retsfølelse i samfundet. Således vil f.eks. den retspolitiske debat kunne afspejle et mere generelt ændret syn på strafværdigheden af bestemte typer af forbrydelser og dermed være med til – også uden lovgivningsinitiativer – at understøtte en ændret strafudmålingspraksis (jf. f.eks. pkt. 2.2.3 ovenfor om den danske diskussion om strafniveauet ved ægtefælledrab).

I disse tilfælde er der imidlertid ikke tale om, at politiske tilkendegivelser virker i kraft af en særlig "autoritet", men i kraft af, at de indgår i den almindelige opinions- eller retsfølelsesdannelse, som også domstolene i relevant omfang må tage hensyn til. Spørgsmålet giver derfor ikke anledning til særlige principielle overvejelser.

¹⁵ Jf. bl.a. Max Sørensen, Statsforfatningsret (2. udg. ved Peter Germer, 1973) s. 156 ff.

I mange tilfælde vil politiske synspunkter og signaler i den almindelige debat bygge på forestillinger om, hvordan domstolenes praksis er, f.eks. på strafudmålingsområdet. Og sådanne opfattelser kan efter omstændighederne være – og er ikke helt sjældent – forkerte og således f.eks. udgøre et ukorrekt grundlag for kritik af domstolene (jf. også tese 4 under pkt. 2.3 ovenfor). Sådanne misforståelser er naturligvis beklagelige, men de må i almindelighed imødegås og forebygges i kraft af bedre og mere effektiv oplysning om, hvad der faktisk er retspraksis på vigtige områder.

Det følger af det anførte, at spørgsmålet om politiske synspunkter og signaler uden for lovgivningsprocessen langt hen ad vejen ikke giver anledning til principielle vanskeligheder. Det er helt legitimt, at de fremkommer, men de har omvendt ingen virkning for domstolene, indtil de eventuelt måtte blive omsat til lovgivning.

Alligevel har spørgsmålet om politiske synspunkter og signaler uden for lovgivningsprocessen i de senere år i Danmark givet anledning til principiel debat på det strafferetlige område – nemlig når det drejer sig om markeringer i anledning af konkrete straffesager. Under pkt. 3.3 nedenfor nævner jeg nogle aspekter af den aktuelle danske debat på dette område, og under pkt. 3.4 anfører jeg nogle personlige betragtninger (teser) om spørgsmålet.

3.3 Den aktuelle debat i Danmark

Det har gennem mange år været et princip i Danmark, at man fra politisk side udviser stor tilbageholdenhed med hensyn til at kommentere konkrete straffesager.

Det har naturligvis været en problemstilling med mange facetter, og det har – uden at spørgsmålet vist nok har været gjort til genstand for nøje analyser – spillet en væsentlig rolle, hvilket stadium den pågældende sag var på, og hvad indholdet af udtalelserne nærmere var. Bl.a. har det spillet ind, om den pågældende sag var endeligt afsluttet, og der har i den forbindelse naturligvis aldrig været noget til hinder for, at det fra politisk side f.eks. blev tilkendegivet, at strafudmålingen i en konkret sag generelt viste, at straffniveauet på det pågældende område måtte anses for uhensigtsmæssigt og derfor burde ændres (om nødvendigt ved lovgivning). Det siger sig selv, at konkrete retsafgørelser kan og bør være en væsentlig inspirationskilde til ny lovgivning – det gælder i øvrigt helt generelt og ikke kun på det strafferetlige område.

Det ville være forkert at sige, at der traditionelt har været tale om meget faste og præcise afgrænsninger af, hvad der bør anses for acceptable politiske kommentarer til konkrete straffesager. Men kernen har utvivlsomt været, at man fra politisk side bør afstå fra udtalelser og kommentarer, der på nogen måde kan opfattes som forsøg på påvirkning af domstolene. Dette synspunkt har afspejlet nogle væsentlige forestillinger om adskillelsen mellem den lovgivende og den dømmende magt, om domstolenes uafhængighed og om vigtigheden af, at sagens parter og offentligheden kan have fuld tillid til, at udfaldet af enkelte straffesager alene bygger på domstolenes egen vurdering.

Der er ikke tvivl om, at denne tradition har været under et vist pres i nogle år. Holdningen til spørgsmålet er givetvis ganske varierende, men for en generel – og derfor i sagens natur noget unuanceret – betragtning kan det nok fastslås, at man fra politisk side i dag føler sig mindre afskåret fra at deltage i den almindelige offentlige

Vilken vikt bör i rättstillämpningen läggas vid lagstiftarens synpunkter och signaler i och utanför lagstiftningsärendet?

debat også om konkrete straffesager, end der ellers har været tradition for. Denne udvikling har til tider givet anledning til ret skarpe reaktioner fra domstolene.

Et meget omtalt tilfælde angik den danske statsministers udtalelser i anledning af en konkret drabssag. Der var tale om en ung dreng, der havde sparket en sagesløs mand til døde under meget grove omstændigheder – bl.a. havde gerningsmanden filmet forløbet med sin mobiltelefon og derefter sendt optagelsen til nogle venner. Spørgsmålet i sagen var bl.a., om drengen havde haft det formodne forsæt til, at han kunne straffes for manddrab, eller om der alene var grundlag for at dømme for vold med døden til følge.

Retten i 1. instans (byretten) nåede frem til, at der alene kunne dømmes for vold med døden til følge, og idømte herefter drengen 4 års fængsel. Hertil bemærkede statsministeren på et pressemøde, at "ud fra en almindelig lægmandsbetragtning, når man lige ser det, kan man godt blive forbløffet over, at en så alvorlig forbrydelse kan ende med en så mild straf." Sagen endte i 2. instans (landsretten) med, at drengen blev dømt for forsættligt manddrab og straffet med 7 års fængsel, men statsministerens udtalelse – der altså faldt efter dommen i 1. instans, og inden ankesagen havde været behandlet – gav anledning til skarpe reaktioner fra både dommer- og forsvarerside. Det gjaldt, uanset at statsministerens udtalelse indeholdt flere og formentlig bevidste forbehold ("ud fra en almindelig lægmandsbetragtning" og "når man lige ser det").

Af andre eksempler på udtalelser fra medlemmer af Folketinget om konkrete straffesager, som har givet anledning til debat, kan nævnes:

- "Fra Folketingets side har vi tydeligt sagt, at vi vil have straffen op for dødsførelse, men jeg synes, at Højesteret sender et meget svagt signal ved at give rabat" (kommentar til straffen for en såkaldt "dødsbilist", der ved påkørsel havde dræbt to personer, herunder en gravid kvinde).
- "Det bør ikke betragtes som en formildende omstændighed, at det er ens eget barn, man har mishandlet. Vold i hjemmet skal straffes mindst lige så hårdt som al anden vold" (kommentar til straffen for en mor og en stedfar for flere års mishandling af en pige).
- "De stramminger, som vi har lavet af strafferammerne, har netop gået ud på, at man i de alvorlige sager skulle højere op, end vi ser her" (kommentar til en sag, hvor en 15-årig knallertkører blev påkørt og dræbt af en bilist, der med for høj fart kørte over for rødt trafiklys).¹⁶

Som det fremgår, er der tale om udtalelser og kommentarer af noget forskellig karakter og indhold. Nogle af dem knytter sig til afsluttede, andre til verserende straffesager. De giver imidlertid et vist indtryk af problemstillingen.

I den danske debat har der været fremhævet en række modstående synspunkter. Det er vanskeligt at gengive den samlede problemstilling i få ord, og det følgende skal derfor tages med dette forbehold og alene som en noget forenklet sammenfatning af de væsentligste holdninger.

Fra navnlig dommer- og forsvarerside har bl.a. følgende været anført:

- Domstolene skal som sådan være indstillet på at modtage kritik – også fra politisk side og også i anledning af konkrete straffesager. Domstolene er således ikke en særligt beskyttet "kaste" i samfundet. Men andre forhold gør, at der på nogle punkter kan være behov for særlig påpasselighed i forhold til kritik af domstolene.
- Der er således særlige hensyn at tage, når det drejer sig om kommentarer til konkrete straffesager, navnlig i tilfælde, hvor de pågældende sager

¹⁶ Eksemplerne er hentet fra <http://www.b.dk/danmark/politiker-kommentarer-til-konkrete-straffesager>

Jørgen Steen Sørensen

ikke er afsluttede. Det kan f.eks. ikke udelukkes, at lægdommere i et vist omfang kan være påvirkelige over for sådanne kommentarer, og det er i alle tilfælde væsentligt, at der ikke kan efterlades nogen tvivl hos sagens parter – særligt tiltalte og forurettede – om, at afgørelsen i den pågældende sag er truffet i fuld uafhængighed. Det kræver en fast og tilbageholdende linje fra politisk side.

- Det er under alle omstændigheder vigtigt, at der ikke i unødvendigt omfang bliver rokket ved den almindelige offentlige tillid til domstolene. Det forudsætter bl.a., at eventuelle kritiske kommentarer til konkrete straffesager er korrekt funderet i de relevante omstændigheder – herunder i en korrekt forståelse af den pågældende sags faktum og af det lovgrundlag, som sagen er afgjort eller skal afgøres på.

Fra navnlig (dele af) den politiske side har bl.a. følgende været anført:

- Domstolene har traditionelt været forskånet for offentlig omtale og kritik i videre omfang, end hensyn til deres uafhængighed kan berettige. Det er derfor nødvendigt, at domstolene indstiller sig på, at også konkrete afgørelser kan blive gjort til genstand for kritik og debat, herunder fra politisk side.
- Den stigende opmærksomhed om strafferetlige og kriminalpolitiske spørgsmål og problemstillinger indebærer, at der er væsentlig offentlig debat også om konkrete straffesager, der kan illustrere sådanne problemstillinger. Det er ikke acceptabelt, hvis politikere som de eneste aktører i samfundet er afskåret fra at deltage i denne debat.
- Politiske kommentarer til f.eks. verserende straffesager har ikke i nogen forstand til formål at påvirke domstolene, men alene at markere synspunkter i en politisk debat. Med den rodfæstede integritet og ”reelle” uafhængighed, som karakteriserer domstolene, er der heller ikke nogen risiko for, at domstolene faktisk lader sig påvirke. Der er derfor ikke tungtvejende hensyn, der taler imod en – i forhold til tidligere traditioner – øget accept af adgang til fra politisk side at give udtryk for synspunkter og holdninger i forhold til konkrete straffesager.

3.4 Personlige betragtninger (teser)

Som det fremgår af det anførte, har spørgsmålet om grænserne for, hvor tæt det fra politisk side er legitimt at gå i kommentarer til konkrete straffesager, givet anledning til principiel diskussion i de senere år i Danmark. Og der er givet udtryk for modsatrettede synspunkter fra henholdsvis politisk side og dommerside mv.

Der er tale om en problemstilling, som er relevant i alle moderne retssamfund. Og der er utvivlsomt bred enighed om, at der på den ene side bør være i hvert fald visse grænser for, hvor tæt der fra politisk side kan gås på området, og at der på den anden side må være i hvert fald visse muligheder for, at man også fra politisk side kan blande sig i debatter, der udspringer af konkrete straffesager. Der er imidlertid næppe tvivl om, at tidligere tiders ganske restriktive tradition på området efterhånden er sat noget under pres, og der kan derfor være behov for mere generelt at

Vilken vikt bör i rättstillämpningen läggas vid lagstiftarens synpunkter och signaler i och utanför lagstiftningsärendet?

sätta spørgsmålet til debat. Det kunne f.eks. ske med udgangspunkt i følgende betragtninger (teser):

Tese 6: Domstolene må – som andre centrale offentlige institutioner – tåle kritik i den offentlige debat. Det forhold, at der fra politisk side traditionelt har været udvist meget betydelig tilbageholdenhed med hensyn til kritik af domstolene, betyder ikke i sig selv, at en sådan tilbageholdenhed er rigtig i et moderne samfund.

Tese 7: Der er i sig selv intet galt i, at i hvert fald afsluttede konkrete straffesager danner grundlag for politisk kritik og debat. Det vil f.eks. i almindelighed være helt legitimt fra politisk side at tilkendegive, at domstolenes afgørelse i en konkret sag er udtryk for et u hensigtsmæssigt (mildt eller strengt) strafniveau, og at der derfor er behov for politiske initiativer på området.

Tese 8: Det er generelt vigtigt ikke at så uberettiget mistillid til offentlige myndigheder, men det er i særdeleshed vigtigt i forhold til domstolene. Det skyldes, at karakteren af de opgaver, som domstolene varetager, forudsætter en meget høj grad af tillid til deres integritet og uafhængighed. I de – formentlig i praksis ofte forekommende – tilfælde, hvor det i realiteten er den gældende lovgivning (og ikke domstolenes anvendelse af den), som der i givet fald er noget galt med, bør der være opmærksomhed om at få dette klart frem.

Tese 9: I samfund med uafhængige domstole er det endvidere afgørende, at der ikke sås tvivl om, at domstolenes afgørelser i f.eks. konkrete straffesager træffes uden nogen form for skelen til politisk prægede hensyn. Udtalelser eller kommentarer fra politisk side i forhold til konkrete straffesager bør ske under nøje iagttagelse af dette hensyn. Det indebærer bl.a., at friheden fra politisk side må være væsentlig større i forhold til afsluttede end i forhold til verserende sager.

Tese 10: I forhold til verserende straffesager bør der generelt udvises særdeles stor tilbageholdenhed fra politisk side. I lyset af principielle hensyn til domstolenes uafhængighed og behovet for offentlig tillid til deres afgørelser er det i den forbindelse næppe noget tungtvejende argument, at andre aktører i samfundet ikke behøver at iagttage tilsvarende tilbageholdenhed. Det vil derfor i mange tilfælde være mest korrekt, at man fra politisk side helt afstår fra at kommentere spørgsmål med tilknytning til verserende straffesager. Gør man det alligevel – f.eks. fordi en konkret sag giver anledning til mere generel debat – må det i almindelighed anses for rigtigst, at man fra politisk side udtrykkeligt markerer, at man ikke forholder sig til, hvad der måtte være det rigtige udfald af den pågældende konkrete sag, og at dette spørgsmål alene henhører under domstolene.

Det er vigtigt at understrege, at man fra politisk side ofte vil stå i en ganske vanskelig situation, når balancen skal findes mellem på den ene side udmeldinger, der ikke går for tæt på domstolenes uafhængighed, og på den anden side behovet for ikke at melde sig helt ud af diskussioner om spørgsmål, der optager offentligheden. Det gælder ikke mindst i en tid, hvor den mediemæssige efterspørgsel på politiske kommentarer også til konkrete straffesager er meget betydelig, og hvor man derfor fra politisk side let

Jørgen Steen Sørensen

kan blive "lokket" ud i diskutabile tilkendegivelser. Det anførte er derfor ikke udtryk for kritik af nogen parter, men alene for nødvendigheden af at sætte problemstillingen til debat.

4 Afsluttende bemærkninger

Dette indlæg indeholder en række betragtninger over spørgsmålet om, hvilken vægt der i retsanvendelsen bør lægges på lovgivningsmagtens synspunkter og signaler i og uden for lovgivningsprocessen. Som anført under pkt. 1.1 ovenfor har jeg i det væsentlige begrænset min behandling af problemstillingen til at vedrøre domstolenes forhold på det strafferetlige område, og jeg har taget udgangspunkt i forholdene i dansk ret. Mine korreferenter vil givetvis kunne bidrage med særlige perspektiver fra de øvrige nordiske lande.

Selv med de anførte begrænsninger er der tale om ganske omfattende og til dels vanskelige problemstillinger, og der er utvivlsomt en række nuancer, som ikke er kommet ordentligt til udtryk i det anførte. Med dette forbehold kan mine synspunkter imidlertid sammenfattes på følgende måde:

Problemstillingen i emneangivelsen er, "hvilken vægt der i retsanvendelsen bør lægges på lovgivningsmagtens synspunkter og signaler i og uden for lovgivningsprocessen."

Hvis det, der er anført under pkt. 1-3 ovenfor, er rigtigt, er det imidlertid ikke dette spørgsmål, der er det vanskeligste. I så fald er det nemlig sådan, at domstolene som altovervejende hovedregel skal følge de synspunkter og signaler, som der gives udtryk for inden for lovgivningsprocessen, mens det modsatte er tilfældet for så vidt angår synspunkter og signaler uden for lovgivningsprocessen.

Lægges det anførte til grund, er det reelle spørgsmål et andet: nemlig hvilke normer eller hvilken "kodeks" lovgivningsmagten og enkelte politikere bør iagttage som led i en hensigtsmæssig opgavefordeling mellem lovgivningsmagten og domstolene og som led i en hensigtsmæssig balance mellem den offentlige tillid til domstolenes uafhængighed på ene side og mulighederne for fra politisk side at deltage i den offentlige retspolitiske diskussion på den anden side.

I indlægget har jeg forsøgt at identificere to væsentlige problemstillinger på dette område. Det drejer sig dels om grænserne for lovgivningsmæssig detailregulering af navnlig straffniveauer og dels om grænserne for kommentarer og tilkendegivelser fra politisk side i forhold til konkrete straffesager. Der er næppe enkle løsninger på nogen af disse problemstillinger, men forhåbentlig kan en forsøgsvis tydeliggørelse af en række af de centrale hensyn bidrage til at bringe diskussionen et lille skridt videre.

Som det fremgår af pkt. 1.3 ovenfor, kan problemstillingerne overordnet set siges at have en fælles baggrund: nemlig at den offentlige, mediemæssige og politiske opmærksomhed om det strafferetlige/kriminalpolitiske område er vokset særdeles støt i de seneste par årtier. Kan der ikke drages andre sikre konklusioner, kan det i hvert fald fastslås, at denne udvikling givetvis vil fortsætte.

Vilken vikt bör i rättstillämpningen läggas vid lagstiftarens synpunkter och signaler i och utanför lagstiftningsärendet?

Akademiprofessor *Kaarlo Tuori*; Finland

Diskussionsfrågan har formulerats ur domstolarnas perspektiv. Men, som jag försöker att argumentera, det finns också en annan synvinkel på problematiken: de politiska beslutsfattarnas, d.v.s. riksdags- och regeringsmedlemmars perspektiv. Då blir frågan hur de politiska beslutsfattarna får eller icke får försöka påverka domstolarnas beslutsfattande. Granskningen ur dessa alternativa perspektiv leder inte nödvändigtvis till identiska slutsatser. Det är ju t.ex. tänkbart att man kommer till den slutsatsen att regerings- eller riksdagsmedlemmar fritt får uttala sig om anhängiga rättsmål även om domstolarna inte är förpliktade eller även tillåtna att ta dylika uttalande i beaktande. Jag skall börja med den förra, domstolarnas perspektiv.

1 Rättskällevärdet och dess konstitutionella motivering

Ur detta perspektiv torde svaret på diskussionsfrågan förefalla oss nordiska jurister nästan självklart. Ja, domstolarna är bundna vid lagstiftarens synpunkter såtillvida dessa kommer till uttryck i själva lagar, d.v.s. lagstiftningsprocessens slutprodukter, och även förarbeten måste tillmätas ganska högt rättskällevärde. Nej, synpunkter som regerings- eller riksdagsmedlemmar framför utanför den konstitutionellt reglerade lagstiftningsprocessen äger ingen direkt rättslig relevans och borde inte anlitas som rättsliga argument i domstolarnas beslut.

Men varför verkar detta svar på diskussionsfrågan självklart? Den bakom liggande faktorn är den traditionella skandinaviska rättskällevärdet som i stort sett är gemensam för alla nordiska länder fastän den förstas också påvisar vissa landsspecifika särdrag. I den "östkandinaviska" delen av Norden kodifierades den traditionella rättskällevärdet på 1980-talet av Alexander Peczenik och Aulis Aarnio. Rättskällorna ger oss information om den gällande rätten. Den härskande rättskällevärdet åtskiljer rättsliga argument från icke-rättsliga synpunkter samt bestämmer deras interna prioritetsförhållanden. Peczenik – och Aarnio i hans följd – delade rättskällorna i tre grupper: starkt förpliktande eller måste-källor, vagt förpliktande eller borde-källor och tillåtna eller färdkällor. De starkt förpliktande källorna måste domarna alltid ta i beaktande och de har företräde framför andra källor. Vagt förpliktande källor borde domarna också beakta men de kan få vika inför andra, tyngre argument som härstammar från antingen bör- eller andra måste-källor. Slutligen innefattar de tillåtna källorna argumentationskällor som domaren får men inte är förpliktad att anlita. I denna tredelning placerar Peczenik och Aarnio lagstiftningen i de starkt förpliktande måste-källorna och förarbetena bland de vagt förpliktande borde-källor, medan synpunkter framförda utanför lagstiftningsprocessen inte alls omfattas av indelningen; de tillhör inte ens de tillåtna färdkällorna.

Vid sidan av centrala rättsbegrepp och rättsprinciper är den härskande rättskällevärdet en central del av den professionella rättskulturen. Vi internaliserar

denna rättskultur redan under våra studier, och det är dess kvasi-automatiska behärskande som egentligen gör oss till jurister: den utgör den tysta juridiska aktörskunskapen, vår juridiska förståelse, som vi dagligen tillämpar i våra juridiska aktiviteter. Men visst är den professionella rättskulturen i allmänhet och rättskällevärdet i synnerhet också öppen för och även i behov av en kritisk och reflektiv (själv-)granskning.

Rättskällevärdet, sådan som den har artikerats av, t.ex., Peczenik och Aarnio, är en normativ doktrin och således i behov av en normativ referensram som inte enbart justifierande men även en kritisk måttstock. Vid en normativ granskning av de nationella domstolarnas rättskällevärdet utgörs den normativa referensramen först och främst av grundläggande konstitutionella principer, tolkade och kanske även modifierade i ljuset av människorättskonventionerna och EU-rättsliga förpliktelser. Denna tes utgör också min främsta kritik mot Peczeniks och Aarnios formuleringar av den traditionella rättskällevärdet. I stället för en konstitutionell förankring har t.ex. Aarnio sökt stöd för sin rättskällevärdet i 1734 lags rättegångsbalk, enligt vilken domen skall grundas i lag eller landsed (1:11). Det som jag förespråkar är en konstitutionalisering av rättskällevärdet.

I den nordiska varianten av den demokratiska rättsstaten utgörs de centrala normativa premisserna för en konstitutionellt förankrad rättskällevärdet av å ena sidan maktfördelningsprincipen, med domstolarnas oavhängighet som sin väsentliga beståndsdel, och å andra sidan demokratiprincipen, som kommer till uttryck i parlamentets ställning som högsta statsorgan. Maktfördelningsprincipen och demokratiprincipen står i ett åtminstone potentiellt spänningsfullt förhållande till varandra: även i rättskällevärdet kan demokratiprincipen åberopas i stöd för slutsatser som strider mot maktfördelningsprincipen. Den traditionella rättskällevärdet återpeglar en viss syn på lösningen på spänningen mellan dessa två principer. Så är det ju demokratiprincipen som motiverar lagstiftningens bindande verkan i domstolarna och det är också den nordiska demokratiuppfattningen som förklarar förarbetenas traditionella höga position i rättskällornas interna hierarki. Å andra sidan är det domstolarnas oavhängighet som sätter hinder för de politiska beslutsfattarnas – riksdags- eller regeringsmedlemmars - påverkan på domstolarnas beslutsfattande utanför den konstitutionellt reglerade lagstiftningsprocessen.

Domstolarnas oberoende är inte bara förankrad i den konstitutionella maktfördelningsprincipen utan också i Europakonventionens bestämmelse om rättvis rättegång (som i Finland har uttryckligen fastställts även av grundlagen). I straffrättsliga mål bör man också beakta laglighetsprincipen, som är fastställd i artikel 7 av Europakonventionen. Åtminstone i Finland, där laglighetsprincipen också har intagits i grundlagens grundrättighetskatalog, har lagbegreppet tolkats i formell mening: enligt den regeringsproposition som introducerade grundrättighetsreformen i mitten av 1990-talet (RP 309/1993 rd) innehåller legalitetsprincipen bl.a. ett krav på straffrättsliga normer på lagnivå. Legalitetsprincipen tillför ytterligare skydd för domstolarnas oberoende genom att förutsätta såväl de straffbara gärningarna som själva straffens definiering genom riksdagslag.

Här kan jag kort kommentera referentens första tes, enligt vilken lagstiftarens och domstolarnas arbetsfördelning i i definieringen av straffnivåer skulle vara "i all väsentligt et retspolitisk og ikke et juridisk spørgsmål". Legalitetsprincipen kan påstås kräva att strafflagstiftningen definieras i lag och att lagen inte lämnar alltför vitt skön åt

Vilken vikt bör i rättstillämpningen läggas vid lagstiftarens synpunkter och signaler i och utanför lagstiftningsärendet?

domstolarna. Det är dock ytterst svårt att ge exakta koordinater här. Man måste också hålla i minnet att det även finns konstitutionella argument som förutsätter domstolarnas möjlighet att beakta ett straffmåls konkreta omständigheter. Straffrättskipningen påverkar direkt den åtalades självbestämmanderätt och genom ett utdömt straff potentiellt även hans personliga frihet eller egendom. Ytterligare kan vissa kriminaliseringar beröra även sådana i grundlagen särskilt tryggade grundrättigheter som yttrandefriheten och församlingsfriheten. De straffrättsliga kriminaliseringarnas grundrättighetsanknytningar förutsätter känslighet för enskilda falls särdrag vid såväl bestämmandet av straffart som straffmätningen. Man kan argumentera för att speciellt nödvändighet och proportionalitet, som enligt den finska doktrinen hör till grundrättigheternas allmänna begränsningsförutsättningar (se GrUB 10/1994 rd), förutsätter beaktande av omständigheter från fall till fall. Begränsningsförutsättningarna har inte enbart relevans vid stiftandet av lagar utan även vid tillämpandet av dem.

Fastän den traditionella rättskällevärdet fortsfarande präglar vår juridiska förförståelse, är den inte mera så självklar som på 1980-talen då Peczenik och Aarnio publicerade sina skrifter. För redan 25 år sedan, i *Festschrift* för Torstein Eckhoff, introducerade Henrik Zahle sin idé om rättskällornas polycentri. Men det som Zahle i grund och botten påstod var att olika rättsliga aktörer anlidade sinsemellan olika rättskällevärden. Detta var ett empiriskt påstående som inte nödvändigtvis ifrågasatte den traditionella doktrin som hade utformats ur domarperspektivet. Kanske mera långtgående är påståendet – i Finland framförts av t.ex. av professor Juha Karhu – att olika utvecklingsfaktorer såsom rättens fortskridande denationalisering har lett till att vi är på väg till en fri marknad av rättsliga argument som inte kan disciplineras genom en hierarkisk rättskällevärdet. Men alldeles så långt har vi inte ännu kommit: rättens europeisering har komplicerat preciseringen av rättskällevärdet "lagar"; europeisk domstolspraxis måste tillmätas större betydelse än vi har brukat tillerkänna inhemska prejudikat; förarbetenas hierarkiska position har försvagats av nya, främst internationella eller transnationella rättskällor som kan i konfliktfall överväga dem; och gruppen tillåtna argument har vuxit som man kan se t.ex. i hänvisningar i domstolsbeslut inte bara till de europeiska domstolarnas men även andra länders nationella domstolars praxis. Karhu och andra kritiker har rätt i att den traditionella rättskällevärdet står i gungning, att vi lever mitt i en ganska fundamental rättskulturell förändringsprocess. Men jag skulle inte ännu vara beredd – i varken empiriskt eller normativt hänseende – att uppge vissa centrala utgångspunkter i den traditionella rättsläran, såsom behovet av kriterier som åtskiljer rättslig från icke-rättslig argumentation samt en viss, även om mindre strikt och undantagslös hierarki bland dessa kriterier. Utgående från dessa premisser ser jag inget behov att ifrågasätta det svar som vår rättskulturella förförståelse ger på vår diskussionsfråga och som kan motiveras med den traditionella, konstitutionellt förankrade rättskällevärdet.

I slutdelen av mitt inlägg skall jag anta den empiriska och normativa relevansen av den traditionella uppfattningen och diskutera vissa aktuella frågor mot dess bakgrund. Samtidigt inför jag ett nytt perspektiv: nu är problemet först och främst vad lagstiftaren eller de politiska beslutsfattarna i allmänhet bör eller får göra. Den första frågan beträffar begränsningar för lagstiftarens befogenhet att påverka lagskipning. Frågan kunde – och även borde – också diskuteras ur domstolarnas perspektiv; då blir problemet hur domstolarna borde förhålla sig till lagar där

Kaarlo Tuori

lagstiftaren har överskridit sin befogenhet. Men grundlagskontrollens aktuella problem är värda en särskild diskussion, och jag skall lämna dem nu åt sidan. Vad gäller förarbetenas betydelse skall jag nöja mig med att hänvisa till min svenska kollegas slutsatser: domstolarna bör beakta "normförtydligande motivuttalanden som håller sig inom ramen för den ifrågavarande lagen". Men även inom den ramen kan ett motivuttalande kan, om det finns skäl för det, sättas åt sidan.

2 Lagens gränser

Lagstiftaren påverkar domstolarnas beslutsfattande genom att stifta en generell lag som domstolarna bör åtfölja i kommande rättsmål. Men lagstiftarens befogenhet att påverka ens kommande mål genom generell lagstiftning är inte obegränsad. I brottsmål inskränks lagstiftarens kompetens av den straffrättsliga legalitetsprincipen som innehåller ett förbud mot retroaktiv lagstiftning. Enligt artikel 7(1) Europakonventionen får ingen "fällas till ansvar för någon gärning eller underlåtenhet som vid den tidpunkt då den begicks inte utgjorde ett brott enligt nationell eller internationell rätt. Inte heller får ett strängare straff utmätas än som var tillämpligt vid den tidpunkt då brottet begicks". Den finska grundlagen inkluderar en motsvarande bestämmelse:

Ingen får betraktas som skyldig till ett brott eller dömas till straff på grund av en handling som inte enligt lag var straffbar när den utfördes. För brott får inte dömas till strängare straff än vad som var föreskrivet i lag när gärningen begicks (§ 8).

Vad gäller annan, civil- eller förvaltningsrättslig lagstiftning, finns det inget motsvarande generellt förbud mot retroaktiv lagstiftning, d.v.s. lagstiftning som tillämpas i kommande mål men som tillämpas till fakta som har realiserats före lagens ikraftträdande. Inskränkningar till lagstiftarens kompetens kan dock följa t.ex. av konstitutionellt egendomsskydd som i dag bör tolkas i ljuset av Europakonventionens protokoll I samt vid behov även av EU-rättsligt grundrättighetskydd. I Finland har riksdagens grundlagsutskott sedan länge ansett att avtalsförhållanden är skyddade mot lagstiftarens retroaktivt ingripande. Efter EU-medlemskapet har utskottet anammat doktrinen av skyddet för legitima förväntningar och börjat utsträcka egendomsskyddet också till de lagstadgade villkor under vilka avtalen ingåtts.

Även retroaktiv lagstiftning tillämpas i kommande rättsfall (eller rättsmål som har anhängiggjorts men inte avgjort före lagens ikraftträdande): retroaktivitet betyder inte ingripande i redan avgjorda fall utan enbart att lagen tillämpas till rekvisit som har realiserats redan före lagens ikraftträdande. Men kan lagstiftaren ingripa i redan avgjorda rättsfall?

Straffmålen är igen i särställning. Enligt § 105.2 finska grundlagen kan (allmän) amnesti utfärdas genom lag. Å ena sidan äger lagstiftaren inte befogenhet att besluta om benådning i enskilda fall: här tillkommer befogenheten republikens president som dock först måste inhämta utlåtande av högsta domstolen.

Enligt min bedömning är allmän amnesti det enda fall där den finska grundlagen tillåter lagstiftarens ingripande i ett redan avgjort rättsmål på ett sätt som upphäver domstolsbeslutets konkreta rättsverkningar gentemot parterna. Min bedömning gäller både allmänna lagar och lagar in casu som beträffar enskilda mål. Bägge typer av lagar ingriper i den användning av dömande makt som enligt maktfördelningsprincipen tillfaller oavhängiga domstolar.

Vilken vikt bör i rättstillämpningen läggas vid lagstiftarens synpunkter och signaler i och utanför lagstiftningsärendet?

Här kunde man invända med hänvisning till demokratiprincipen. Borde inte lagstiftaren, parlamentet som det högsta statsorganet, ha rätt till att reagera med ny lagstiftning även på enskilda domstolsbeslut? Så har t.ex. enskilda beslut av högsta förvaltningsdomstolen i Finland lett till förändringar i skattelagstiftning. Står detta inte i fullständig harmoni med den parlamentariska lagstiftarens roll i en demokratisk rättsstat?

Vi måste göra en viktig skillnad mellan två slags rättsverkningar av domstolars, i synnerhet de högsta domstolarnas, beslut: å ena sidan prejudikatverkningar med hänseende till kommande rättsfall och å andra sidan konkreta rättsverkningar gentemot parterna. Lagstiftaren har utan tvivel befogenheten att omintetgöra domstolsbeslutets prejudikatverkningar genom en allmän lag som tillämpas i kommande rättsmål. Men om lagstiftaren upphävde genom lag ett domstolsbesluts konkreta rättsverkningar, skulle den tränga sig in i ett område som maktfördelningsprincipen förbehåller oavhängiga domstolar. I Finland har man diskuterat möjligheten av en såkallad Vuotos-lag som skulle tillåta byggandet av den omstridda Vuotos-bassängen i Lappland trots ett beslut av högsta förvaltningsdomstolen där projektet inte ansågs uppfylla de villkor som vattenlagen ställer. Diskussionen har påvisat att distinktionen mellan en generell lag som tillämpas i kommande förvaltningsprocesser och en lag som upphäver de konkreta rättsverkningarna av en redan avslutad process åtminstone bland politikerna är allt annat än klar. Diskussionen tyder också på att maktfördelningsprincipen inte är så djuprotad i den finländska rättsliga och politiska kulturen som man ofta hävdar. Denna slutsats stöds av en proposition från 2005 där regeringen, för att få slut på en gränsbevakarsstrejk, föreslog en lag in casu som skulle ha upphävt de konkreta rättsverkningarna av ett beslut av arbetsdomstolen (RP 83/2005 rd). Propositionen hann dock inte ens behandlas av grundlagsutskottet innan regeringen av politiska - och inte konstitutionella - skäl återtog den.

I betraktningen av icke avgjorda rättsfall är skillnaden mellan allmänna lagar och lagar in casu relevant. Vid allmänna lagar återkommer retroaktivitetsproblematiken. Lagförändringarna bör beaktas även i fall där rekvisitet har realiserats före förändringarnas ikraftträdande, om motsatta konstitutionella synpunkter såsom den straffrättsliga legalitetsprincipen eller egendomsskyddet inte motiverar en annan slutsats. Lagarna in casu bör bedömas i ljuset av maktfördelningsprincipen: En lag som skulle avgöra eller bestämma utslaget ett enskilt fall under behandling i en domstol skulle också intränga i det område som maktfördelningsprincipen förbehåller den dömande makten. Men, som den danska Tvind-saken påvisar, även en lag som beträffar en viss inte ännu påbörjad men dock sannolik rättegång kan ingripa i användning av dömande makt på ett sätt som strider mot maktfördelningsprincipen. En lag som avgör en individualiserad förvaltningssak är konstitutionellt problematisk på två grunder: lagstiftaren inkräktar både verkställande och dömande makts privilegier. Den danska Højesterets utslag beträffade en lag som berövade Tvind-föreningen rätten att få statsbidrag till privata skolor. Højesteret argumenterade att lagen stred mot den konstitutionella maktfördelningsprincipen då den omöjliggjorde domstolsbehandlingen i en konkret förvaltningssak.

3 Uttalanden utanför lagstiftningsprocessen

Som sagt, är den traditionella rättskällevärdet klar på denna punkt: uttalanden av den lagstiftande eller verkställande maktens representanter beträffande anhängiga rättegångar äger inget självständigt rättskällevärde, inte ens som får-källor. Jag skulle vara mycket förbehållsam även i att tolka sådana uttalanden som uttryck på gällande samhällsmoral eller rättsmedvetande och ge dem indirekt rättskällevärde i samband med dylika får-källor (eller reella hensyn, som man brukar säga i Norge).

Men borde politiska beslutsfattare helt återstå från kommentarer eller har de rätt att delta i den diskussion som i en sund demokratisk rättstat omger lagskipning, även anhängiga rättegångar? Detta är en fråga där det är ytterst svårt men kanske också onödigt att dra en klar gränslinje mellan å ena sidan rättsliga kriterier och å andra sidan måttstockar som snarare hör hemma i den politiska kulturen och moralen. I Finland blev frågan aktuell då en före detta justitieminister, som nyligen har valts till utförande för grundlagsutskottet, upprepade gånger offentligt uttalade sin mening i ännu inte avgjorda rättsmål.

Här måste man påminna om själva kärnan i domstolarnas oberoende: oavhängighet i enskilda rättsfall från påverkan av andra statsorgan, både den lagstiftande och verkställande makten. Mot denna bakgrund borde det vara klart att ministerns både offentliga och icke-offentliga försök att påverka ett enskilt rättsmåls utgång är klandervärdt åtminstone ur den politiska kulturens och moralens synpunkt. Ministern bär det politiska ansvaret för lagförberedningen inom sin förvaltningsgren. Han äger förstås all rätt, även plikt, att följa med domstolarnas lagskipning, även i enskilda fall, först och främst förstås i fall med högt prejudikatvärde. När han bedömer behovet av en lagförändring kan han också ta offentlig ställning till lagskipningen, även i enskilda redan avgjorda fall. Här är det inte fråga om konstitutionellt problematiskt ingripande i användningen av domsmakten utan konstitutionellt tillåtet och även förväntat deltagande i lagförberedning. En annan sak är uttalanden i anhängiga mål.

Man kan kräva en viss återhållsamhet även i formuleringen av kritik i redan avgjorda fall. Om kritik framförs borde den motivera igångsättandet av lagförberedning och inte ifrågasätta domstolsbeslutets riktighet som uttryck för den gällande rätten. Riktighetsbedömningen tillfaller inte den verkställande eller lagstiftande makten, och de politiska beslutsfattarnas kritik av domstolarnas lagtolkning är ägnad att rubba den ställning som tillhör oberoende domstolsväsende i en demokratisk rättsstat. Låt oss hoppas att den hårda kritik som statsminister Lipponen framförde i riksdagen mot högsta förvaltningsdomstolens utslag i Vuotos-fallet förblir en enskilda obetänksamhet i Finlands politiska och rättshistoria.

Den före detta justitieministern försvarade sina uttalanden med hänvisning till yttrandefrihet som enligt honom tillhör även ministrarna. Argumentet övertygar inte. Då ministern tar ställning till en pågående rättegång, kan hans position inte jämföras med privatpersonerna: då ministern framträder i offentligheten kan han inte lösgöra sig från sin institutionella roll. Denna bedömning gäller oavsett hur offentliga uttalanden betraktas med hänseende till sådan ämbetsutövning som täcks av ministeransvaret. Ministern bör använda sig av sin yttrandefrihet inom gränserna för sin institutionella roll, gränserna som medbestäms av maktfördelningen och domstolarnas oberoende som kräver att domstolarna i sin lagskipning är fria av den verkställande maktens påverkningsträvanden. Kravet beträffar inte enbart politiskt

Vilken vikt bör i rättstillämpningen läggas vid lagstiftarens synpunkter och signaler i och utanför lagstiftningsärendet?

färgade mål – t.ex. straffmål där ministerns politiska bundsförvant eller opponent står under åtal – utan alla fall som domstolarna behandlar.

Samma krav på återhållsamhet är motiverat med hänseende till den lagstiftande maktens representanter, i synnerhet dem som har valts till en framhåvd institutionell position, såsom talmän eller utskottsordföranden. Då riksdagens vicetalman inkallar en presskonferens för att uttala sig i ett anhängigt rättsmål där hans systerdotter är part överskrider han i min mening klart det som kan anses passande i hans institutionella roll. Här hänvisar jag till en händelse i Finland i 2004. Det är inte förvånande att FN:s kommitté för mänskliga rättigheter i sin rapport från 2004 var bekymrad över domstolarnas oberoende i Finland:

The Committee notes with concern the overt attacks made by political authorities (members of the Government and Parliament) on the competence of the judiciary with a view to interfering in certain judicial decisions. The State party should take action at the highest level to uphold the independence of the judiciary and maintain public trust in the independence of the courts (arts. 2 and 14 of the Covenant). CCPR/CO/82/FIN, para 13.

Jag kan helt instämma i referentens tes 6: "Domstolene må – som andre centrale offentlige institutioner – tåle kritik i den offentlige debat." Den offentliga diskussionen spelar ju en väsentlig roll i den demokratiska kontrollen av domstolsväsendet en demokratisk rättstat. Men jag skulle kanske förhålla mig litet mera återhållsamt än referenten i sina efterföljande teser till kritik från de politiska beslutsfattarnas sida, vad gäller både ännu anhängiga och redan avgjorda mål.

Vilken vikt bör i rättstillämpningen läggas vid lagstiftarens synpunkter och signaler i och utanför lagstiftningsärendet?

Professor, dekan *Róbert R. Spanó*, Island

Jeg vil takke rigsadvokat Jørgen Steen Sørensen for et interessant og velstruktureret indlæg med referat af forskellige diskussionspunkter som giver grundlag for indgående drøftelse på dette møde. Af hensyn til tiden vil jeg dog begrænse mig til at fremsætte nogle bemærkninger om **udviklingen i den offentlige debat om domstolenes arbejde i Island**, og dernæst især drøfte et af de punkter som referenten omtaler, vedrørende **magtens tredeling**, hvor jeg vil fremføre en anden opfattelse end hans.

Groft taget kan man sige at den beskrivelse af udviklingen i den **offentlige debat om domstolenes arbejde** som referenten giver, har en modsvarighed i Island som de fleste steder i den vestlige demokratiske verden. Politikere og offentligheden beskæftiger sig mere og mere med domstolene, og den offentlige debat rettes i stigende grad direkte mod dommernes afgørelser, især i straffesager. **Årsagerne til denne udvikling er komplekse**, men de knytter sandsynligvis an til ændringer i de seneste årtier i holdningerne til ansvar og magt, og især i statsmagtens holdning til borgerne. Borgerne i de vestlige demokratiske lande forlanger nu at statsmagten ytrer sig åbent og transparent. Domstolene er ingen undtagelse, og man forventer at deres arbejde til enhver tid genspejler den **almene retsbevidsthed**. Man tager så ikke nødvendigvis hensyn til om det krav er i overensstemmelse med en korrekt forståelse af lovenes karakter og domstolenes selvstændighed.

Som det med rette beskrives i referatet, optræder denne debat bedst i straffesager hvor domstolenes afgørelser, især strafudmålingen i større og mere alvorlige sager, behandles indgående i medieme. Desuden beskæftiger politikere sig meget med domstolenes arbejde på dette område, for de ved at deres popularitet kan vokse ved en „politisk korrekt“ optræden om straffesagerne. Dertil er der i sig selv intet at sige i et demokratisk samfund. Domstolene må acceptere det tilsyn der ligger i en offentlig debat om deres arbejde. Efter min opfattelse er der ligefrem behov for at skabe mere saglig debat om domstolenes arbejde end det modsatte. **Et sådant tilsyn i form af en oplyst og kritisk debat er en nødvendig betingelse for domstolenes eksistens og selvstændighed i et demokratisk samfund**, for direkte indblanding i domstolenes arbejde fra udefrakommende instanser er utænkelig i en retsstat med grundlag i en tredeling af statsmagten.

Som det gennemgås i referatet, har politikernes argumentation og den offentlige behandling imidlertid i mange tilfælde baggrund i ringe kendskab eller misforståelse af de juridiske principper der gælder for domstolenes arbejde. Den offentlige opinionsdannelse der har grundlag i forkerte eller misvisende oplysninger, er den af de største **svagheder ved den demokratiske institution**, og den kan have slem indvirkning på tilliden til domstolene. Men heldigvis har vi den erfaring i Island og, mener jeg, i de nordiske lande i almindelighed, at **det lovgivende arbejde inden for strafferetten normalt beror på saglige præmisser og tilstrækkelig viden om**

sagsområdets karakter. Politikerne får der normalt rigelig støtte fra specialister ved forberedelsen af lovforslag.

Ifølge **magtfordelingsprincippet** er det den lovgivende myndigheds opgave at lægge fundamentet for den strafpolitiske målsætning der følges i praksis af politi, anklagemyndighed og domstole. Dette gælder både om hvilke handlinger eller manglende handlinger der skal være strafbare, og ligeledes om de principper for strafudmåling som domstolene lægger i de enkelte sager. En af følgerne af udviklingen i den offentlige debat om domstolenes arbejde er at politikerne i stadig højere grad beskæftiger sig med domstolenes strafudmålinger i enkelte sager, og det har indvirket på lovgivningsarbejdet på dette område i Island såvel som de andre nordiske lande. I de senere år har Islands Alting således især reageret når offentlig debat og kritik af konkrete strafudmålinger hos domstolene efter et flertal af medlemmernes mening har været berettiget. Jeg har ikke tid til at gennemgå tilfældene indgående men vil som eksempel kun omtale ét, **ændring af den islandske straffelov, § 106 om forbrydelser mod øvrigheden** i 2007 (lov nr. 25/2007) hvor man hævdede øverste strafferamme for dette sagsområde fra 6 til 8 år for at skærpe straffen således som det blev gennemgået i bemærkningerne til lovforslaget der blev til loven. I **Islands Højesterets dom af 5. juni 2008 (Hrd. 5. juni 2008, nr. 123/2008)** henvises der specielt til denne hensigt med lovændringen hos den lovgivende magt at skærpe straffen på dette sagsområde. Højesteret fulgte den forskrift således som det var dens pligt ifølge forfatningen. Dette er kun ét af en række eksempler der kunne nævnes på ændringer af den islandske straffelov, men af hensyn til tiden må det være tilstrækkeligt.

Vil man forsøge at karakterisere denne udvikling i generelle vendinger, kan man hævde at den lovgivende magt i større omfang end tidligere ser grund til at **forsøge at påvirke løsningen af en foreliggende juridisk uenighed** gennem lovgivning frem for at overlade det fuldstændig til domstolene at bestemme. Politikere og visse interessegrupper i samfundet er af den opfattelse at gældende lov så vidt muligt skal udspringe af en demokratisk beslutningsproces snarere end at bero fuldstændig på afgørelsen hos en dommer der ikke har demokratisk mandat. Rent faktisk drejer det sig her om en vis ændring i holdningen til magtens tredeling og den lovgivende og dømmende magts opgaver i den forbindelse. Følgen af denne udvikling viser sig også i dommernes arbejde. **Den retlige betydning af magtfordelingsprincippet i nordisk ret er vokset.** Domstolene har således anerkendt magtfordelingsprincippet så at den lovgivende myndighed ikke bevæger sig for langt ind på domstolenes område ved løsning af en juridisk konflikt. Det er fx næppe tilfældigt at Danmarks Højesterets første dom hvor en lovgivning ansås for at være i modstrid med Danmarks grundlov, **Tvind-dommen fra 1999 (UfR 1999.841H)**, drejede sig om overtrædelse af magtfordelingsprincippet i § 3!

Men hvad betyder denne behandling for hvad der her er til drøftelse? Jo, i referatet spørges der om „der er grænser for, hvor detaljeret lovgivningsmagten bør regulere på det strafferetlige område“. Det spørgsmål besvares ved at dette spørgsmål i Danmark i alt væsentligt er **retspolitisk** og *ikke* juridisk. Dernæst står der ordret med dirigentens tilladelse:

Inden for rammerne af, hvad der er praktisk tænkeligt, er der således efter dansk forfatningsret ikke nogen juridisk grænse for, hvor detaljeret lovgivningsmagten kan regulere strafferetlige spørgsmål, f.eks. vedrørende strafudmåling.

Vilken vikt bör i rättstillämpningen läggas vid lagstiftarens synpunkter och signaler i och utanför lagstiftningsärendet?

Spørgsmålet er i stedet, hvad der for en praktisk og principiel betragtning er den rigtige og hensigtsmæssige arbejdsfordeling mellem domstolene og lovgivningsmagten.¹

Jeg vil naturligvis ikke vove mig ud i en drøftelse af dansk forfatningsret.² Men situationen er i hvert fald ikke så klar i islandsk forfatningsret hvad angår lovgivningsmagtens rammer i denne sammenhæng. Inden jeg siger nogle ord om islandsk ret, vil jeg dog først fremsætte en generel bemærkning til ét metodisk forhold i referentens indlæg der er gengivet ovenfor.

Jeg vil minde om at der står at spørgsmålet om hvorvidt der er grænser for lovgivningsmagtens rammer til at regulere strafferetlige forhold, først og fremmest besvares i et retspolitisk forum og ikke et juridisk. Selv om jeg forstår og tilslutter mig princippet der ligger i disse ord, vil jeg når det kommer til forfatningens grundprincipper angående forholdet mellem indehaverne af statsmagten, såvel den danske som den islandske — påpege at den metode der bør anlægges ved tolkningen af sådanne regler, i væsentlig grad indebærer **en blanding af traditionel jura og retspolitiske synspunkter**. Hvis man anså det for en praktisk og rimelig arbejdsfordeling mellem domstole og lovgivningsmagt i strafferetten at førstnævnte udøver et ret omfattende selvstændigt skøn ved straffastsættelse, bl.a. ud fra retssikkerhedssynspunkter, kan en sådan konklusion derfor materielt få overtaget ved udøvelsen af magfordelingsprincippet i retspraksis.

Jeg har tidligere igennem mit arbejde med dette emne hævdet at der netop kunne herske sådan en situation i islandsk forfatningsret og strafferet. I **Islands Højesterets dom fra 1994 (Hrd. 1994, s. 748)** anlagde fangen H erstatningssag mod den islandske stat på grund af en overfangevogters kendelse om at H skulle sættes i isolation i 10 dage på grund af en disciplinær forseelse. Ifølge den dagældende islandske lov om fængsel og fængselsophold regnedes isolationsophold ikke med til straffen, og det forlængede dermed hans afsoningstid. Islands Højesteret mente at denne ordning ifølge loven bl.a. var i modstrid med magfordelingsprincippet i den islandske grundlov, § 2. I Højesterets dom står der ordret om dette:

Ifølge grundloven, § 2, er den dømmende magt hos dommerne. Den opgave består blandt andet i at fastsætte frihedsstraf for ulovlig adfærd, og *ingen andre indehavere af statsmagten har bemyndigelse dertil ...* [Kursivering RRS].

I en tidsskriftsartikel fra 2004 argumenterede jeg for den opfattelse at det var følgerigtigt at drage den slutning af disse præmisser at magtfordelingsprincippet i den islandske grundlov, § 2 måtte anses at forhindre at lovgivningsmagten som en af indehaverne af statsmagten i en lov foreskrev at en bestemt lovovertrædelse **automatisk, altså uden nogen selvstændig vurdering ved en domstol, skulle straffes med en frihedsstraf**.³ Eksemplet som Jørgen Steen Sørensen anfører i sit referat, om at en „engangsovertrædelse af [våbenlovens] forbud mod at bære eller besidde kniv på et offentligt tilgængeligt sted som „altovervejende hovedregel“ skulle fastsættes til

¹ **Jørgen Steen Sørensen**: „Hvilken vægt bør der i retsanvendelsen lægges på lovgivningsmagtens synspunkter og signaler i og uden for lovgivningsprocessen?“ Referat, Nordisk Juristmøde, 2011, s. 4.

² I referatet henvises der i denne forbindelse til synspunkter der anføres i **Justitsministeriets notat** af 3. december 2010 om „forholdet mellem grundlovens § 3 og lovgivningsmagtens regulering af strafmønstre for bestemte lovovertrædelser (j.nr. 2010-750-0488) med nærmere henvisninger.

³ **Róbert R. Spanó**: „Stjórnarskráin og refsíðabyrgð (fyrri hluti) — grunnreglan um lögbundnar refsíðheimildir.“ *Tímarit lögfræðinga*, 54. árg., 2004, s. 18-19.

Róbert R. Spanó

fængsel i 7 dage“ således kunne komme tæt på at stride mod det magtfordelingsprincippet, hvis Altinget fandt på at indføre sådan en bestemmelse. Dog kunne henvisningen om at straffebestemmelsen er en „altovervejende hovedregel“ antyde et vist selvstændigt skøn hos dommeren der, om end begrænset, holdt bestemmelsen inden for magtfordelingsprincippets grænser.

I de forløbne år er der ikke i retspraksis sket nogen direkte afvejning af den ovennævnte islandske højesteretsdoms præjudikatsvirkning. Jeg vil derfor ikke for nærværende hævde noget om et endeligt udfald. Jeg vil dog påpege at der er afsagt domme der giver visse antydninger om at Islands Højesteret er parat til at forsvare domstolenes selvstændighed til at fastsætte straffe uden for stærk indblanding fra lovgivningsmagten ud over hvad man hidtil har anset for sædvane, især i det såkaldte **strafferammesystem**. Så vidt jeg kan skønne, kan situationen således som ovenfor nævnt være en lidt anden i islandsk ret end i dansk ret vedrørende lovgivningsmagtens muligheder for i umådeholden grad at begrænse dommernes selvstændige skøn ved straffastsættelser.

Med disse ord vil jeg til slut gentage min tak for at få lejlighed til at deltage i denne plenumdebat på mødet, min tak til referenten for et godt referat og de andre korreferenter for interessante indlæg.

Vilken vikt bör i rättstillämpningen läggas vid lagstiftarens synpunkter och signaler i och utanför lagstiftningsärendet?

Høyesterettsdommer *Magnus Matningsdal*, Norge

Referenten har utarbeidet et grundig, instruktivt og avbalansert referat. Jeg deler alle hans grunnsynspunkter og kan, med en reservasjon, stort sett tiltre alt som uttales i referatet.

Referenten påpeker at politikernes interesse for det strafferettslige området har økt de siste tiårene. Dette har langt på veg sammenheng med den dagsorden som settes av mediene hvor det både i fjernsynssendinger i beste sendetid og i media for øvrig behandles kriminal-politiske spørsmål – ofte med utgangspunkt i en eller flere saker hvor gjennomgangsmelodien er at domstolene har utmålt for mild straff. Våre politikere deltar ofte i slike debatter og uttrykker i mange tilfeller misnøye med det konkrete straffenivået. Bl.a. som følge av denne misnøyen, hvor domstolene angivelig ikke utmåler straffer i samsvar med den alminnelige rettsoppfatningen, har vi også i Norge i nyere tid sett en utvikling i retning av at man under lovbehandlingen gir uttrykk for fremtidig straffenivå.

Jeg skal først si litt om politiske signaler i forbindelse med lovgivningsprosessen: Den klare hovedregelen i Norge har vært at dersom lovgiveren ønsker å øke straffenivået, noe som er det normale, har man enten økt den øvre strafferammen – eventuelt innført eller økt minstestrafen kombinert med et generelt utsagn om at straffen må skjerpes. Slike tilfeller er uproblematisk fra et maktfordelingssynspunkt.

Den siste mannsalderen har vi særlig tre eksempler på mer detaljert styring av straffutmålingen:

De to første gjelder innføringen av samfunnstjeneste hvor prøveordningen ble innledet i 1983 og omleggingen av straffen for promillekjøring til mer nyanserte straffer i 1988. Selv om man her har interessante eksempler på relativt detaljerte utsagn om anvendelsesområde og straffutmålingen, kan jeg av tidshensyn ikke gå nærmere inn på disse lovendringene. Jeg begrenser meg derfor til det ferskeste eksempelet:

I Norge er det nylig vedtatt ny straffelov i tre etapper. Første etappe – straffelovens alminnelige del – ble vedtatt i 2005 – mens de enkelte straffebudene er tilføyd ved lovvedtak i 2008 og 2009. Bortsett fra ett kapittel – folkemord, forbrytelse mot menneskeheten og krigsforbrytelse – har loven ikke trådt i kraft, og per i dag er det uklart når det vil skje.

Særlig for de alvorligere volds- og seksuallovbruddene er det i forarbeidene gitt uttrykk for at straffenivået skal skjerpes – for enkelte overtredelser til dels betydelig. Fremgangsmåten er at etter å ha gjengitt saksforholdet og hvilken straff som har blitt utmålt i enkelte avgjørelser av Høyesterett og til dels også av lagmannsrettene, har man deretter gitt uttrykk for hva straffen i fremtiden skal være for en tilsvarende overtredelse. For voldtekt er det stort sett lagt opp til en økning i

straffenivå på ca. 50 %. Samtidig understrekes det at det er tale om et normalstraffenivå slik at domstolene må foreta den konkrete tilpasningen.

Etter vedtakelsen av etappe tre, som bl.a. omfatter volds- og seksuallovbruddene, kom det opp spørsmål om hvilken betydning disse signalene om strengere straffenivå skulle få for handlinger som begås før lovens ikrafttreden. I en storkammerdom fra november 2009, Rt. 2009 s. 1412, la Høyesteretts flertall til grunn at for handlinger begått før lovvedtaket i juni 2009 skulle ikke forarbeidene tillegges selvstendig vekt, mens det for mellomperioden fram til ikrafttredelse skulle skje en "gradvis skjerpelse av straffen". Og for forhold begått etter ikrafttredelsen var det "ingen tvil om at ... domstolene [plikter] å legge til grunn et straffenivå slik det er kommet til uttrykk i lovens forarbeider. Straffutmålingen må skje ut fra dette og under hensyn til de særlige omstendighetene i den enkelte sak".

Da det etterpå viste seg at det vil ta mange år før straffeloven 2005 kan tre i kraft, ble bl.a. gjeldende straffelovs bestemmelse om voldtekt endret slik at minstestrafen for voldtekt til samleie er økt fra fengsel i to til fengsel i tre år. Forarbeidene til denne endringen kopierer langt på veg forarbeidene til 2005-loven. I Høyesteretts dom 19. mai 2011 i HR-2011-1015-A uttales det at forutsetningen i forarbeidene om fremtidig straffenivå "fullt ut" må legges til grunn for handlinger som omfattes av lovendringen (avsnitt 11).

Jeg kan ikke se at slike uttalelser er problematiske fra et maktfordelingssynspunkt. Det er lovgiverens oppgave å lovfeste strafferammene, og da må lovgiveren også kunne gi uttrykk for nivået innenfor de fastsatte strafferammene. Og for å sitere professor Toftegaard Nielsen i Århus i en artikkel fra 2001: "Om en 'typisk' voldtægt skal medføre en straf på 1 ½ års fengsel eller som i Skotland tre års fengsel er dog ikke noget, man bliver kyndigere til at afgøre ved at læse jura". Domstolene må uansett fortsatt foreta en konkret vurdering av den enkelte saken med utgangspunkt i de nivåene som er antydnet av lovgiveren. Dermed får man en rimelig balanse mellom den lovgivende og den dømmende myndighet.

Referenten har reist spørsmål om hvor langt lovgiveren bør gå i å detaljere straffenivået i forarbeidene. Etter min mening kan lovgiveren gå ganske langt i så måte, men det er av grunnleggende betydning at man tar utgangspunkt i konkrete saker som tidligere har vært forelagt domstolene. Ved at lovgiverens synspunkter på denne måten konfronteres med virkeligheten, har man som dommer større sikkerhet for at lovgiveren faktisk har vurdert de konkrete konsekvensene av det som uttales. I så måte svikter forarbeidene til de nye norske straffebudene om seksuell omgang med barn hvor det er lagt opp til et sterkt skjerpet straffenivå i forhold til tidligere. Mange av disse sakene gjelder tilfeller hvor det er tale om aldersforskjeller på noen få år, og hvor domstolene har vært tilbakeholdne med å utmåle lengre ubetingede fengselsstraffer – ikke minst dersom partene på forhånd hadde et forhold til hverandre. Når man da i forarbeidene har gitt uttrykk for et sterkt skjerpet straffenivå også for slike saker uten å gå inn på konkrete saker av denne art, blir forarbeidene mer villedende enn veiledende.

I referatet nevnes et dansk eksempel som etter min mening prinsipielt sett er svært problematisk: Det hadde oppstått misnøye med at straffenivået var lavere for drap av ektefelle og samboer enn for andre drap. Den danske regjeringen hadde dermed tilkjennegitt at den ville fremlegge et lovforslag med henblikk på å skjerpe straffen for slike drap. I referatet heter det at "Høyesterets præsident rettede imidlertid

Vilken vikt bör i rättstillämpningen läggas vid lagstiftarens synpunkter och signaler i och utanför lagstiftningsärendet?

henvendelse til justitsministeren og gav uttrykk for, at en sådan skærpeelse i første omgang burde søges gennemført ved, at relevante sager blev indbragt for domstolene". Dette førte til at en egnet sak ble forelagt Høyesteret med det resultat at straffnivået ble skjerpet til samme nivå som for andre drapssaker. En henvendelse av denne karakter fra landets høyesterett til landets regjering er, som allerede antydnet, svært uheldig: Ved en slik fremgangsmåte kan man lett etterlate et inntrykk av at det blir gitt et forhåndsløfte om skjerpet straff. Tilliten til våre domstoler tilsier derfor at domstolene skal forholde seg passiv og aldri selv ta initiativet til å få seg forelagt konkrete saker.

Når det gjelder uttalelser *utenom lovgivningsprosessen*, er jeg enig i at de ikke *i seg selv* kan tillegges vekt av domstolene. Dette skyldes flere forhold som stikkordsmessig kan uttrykkes i 1) manglende representativitet, 2) at domstolene sannsynligvis er i bedre pakt med den reelle folkemeningen enn de folkevalgte, 3) at slike utsagn normalt ikke bygger på samme faglige grunnlag som en lov, og 4) og ikke minst hensynet til domstolenes uavhengighet. Det siste momentet er etter mitt skjønn grunnleggende: Dersom befolkningen registrerte at domstolene ved straffutmålingen la vekt på utsagn fra politikerne utenom lovgivningsprosessen, kunne det lett undergrave tilliten til våre domstoler – en tillit vi er sterkt avhengig av. Når man i tillegg kan konstatere at endatil sentrale politikere i kampen om velgernes gunst foretar handlinger eller kommer med utsagn som røper liten respekt for domstolenes uavhengighet, bør vi ha et høyt bevissthetsnivå i så måte.

Selv om politikernes utsagn utenom lovgivningsprosessen ikke bør tillegges vekt *i seg selv*, betyr det samtidig ikke, som fremhevet i notatet, at det i den offentlige debatten ikke kan komme fram synpunkter som bør vektlegges i vår dømmende virksomhet. Jeg skal nevne et eksempel fra norsk praksis: Ved familievold hadde vi lenge en tendens til primært å ta utgangspunkt i antall konkrete overgrep med det resultat at straffnivået gjennomgående var lavt. Med utgangspunkt i den offentlige debatten ble vi etter hvert mer og mer bevisst at personer som utsettes for slike overgrep, ofte påføres store psykiske belastninger i de mellomliggende periodene. Uten støtte i noen konkret lovendring kom Høyesterett i en dom avsagt i 2004, Rt. 2004 s. 844, til at det også måtte legges vekt på denne belastningen ved straffutmålingen. I dommen uttales det at "straffen i vår sak i større grad enn etter lagmannsrettens dom bør avspeile den frykten for vold som konen og barna har levd under i årevis, og med den risikoen for skade på lang sikt som en slik livssituasjon innebærer" (avsnitt 18).

Jeg er enig med referenten i at politikere som utgangspunkt må ha en vid adgang til å kommentere og eventuelt kritisere konkrete saker. Problemet er imidlertid at interessen for enkeltsakene som regel primært er til stede de første dagene etter domsavsigelsen. Den faktiske hovedregelen er dermed at kommentarene og kritikken ikke gjelder avsluttede saker. Av den grunn kan det ofte være problematisk når sentrale politikere kritiserer konkrete saker.

Det er mange andre interessante temaer som referenten har tatt opp i sitt referat. Den tildelte tiden gjør det ikke mulig å gå inn på dem.

Vilken vikt bör i rättstillämpningen läggas på lagstiftarens synpunkter i och utom lagstiftningsprocessen

Justitierådet *Stefan Lindskog*, Sverige

1 Inledning

I nästan allt delar jag de uppfattningar som referenten, rigsadvokaten Jørgen Sørensen för fram i sitt referat. Men som korreferent är det min uppgift att för debattens skull på åtminstone någon punkt argumentera för ett avvikande synsätt eller i allt fall ur en annan synvinkel. Jag gör det främst genom att i viss mån sätta i fråga själva utgångspunkten, nämligen att domstolarna i princip alltid ska följa sådana lagstiftarens signaler som har formen av lagstiftningsförarbeten. Men jag kommer också att beröra en del andra aspekter.

Enligt direktiven skall jag begränsa mig till de ramar som följer av referatet. Vidare skall korreferatet inte innehålla redogörelser av inhemsk rätt. Jag håller mig till direktiven så långt, att jag endast berör domstolarnas följsamhet med avseende på lagstiftarens signaler. Men jag begränsar mig inte till straffmättningsfrågor. Och jag tillåter mig att som illustrationer och diskussionsunderlag lägga fram några svenska och ett norskt rättsfall.

2 Några utgångspunkter

2.1 Lagstiftningsförarbetens konstitutionella ställning

Lagstiftarens styrningsinstrument (i de hänseenden som här är aktuella) är – lag.¹ Och lagen skall vara giltig, d.v.s. ha tillkommit efter vad konstitutionen kräver. En olag, d.v.s. vad som av lagstiftaren avsetts vara en lag men inte är det,² skall domstolarna inte tillämpa. Det väcker frågan om det kan finnas vissa konstitutionella krav på också förarbeten.

Så är inte fallet.³ Förklaringen är att lagstiftning är det enda konstitutionella styrinstrument för domstolarnas dömande som riksdagen förfogar över. Förarbeten saknar bindande verkan för domstolarna. Därför behövs inga särskilda konstitutionella krav på vad som uttalas i förarbetena.

¹ Se såvitt gäller Sverige regeringsformen 8:3.

² Ett (i praktiken orealistiskt) exempel kan vara att riksdagen inte har kallats samman på det sätt som konstitutionen föreskriver. Den text som avsetts utgör lag skall domstolarna då betraktade den som icke existerande.

³ Jag ser här bort från vad som följer av regeringsformen 1:9 (uppgifter inom den offentliga förvaltningen skall utföras med beaktande av allas likhet inför lagen och med iakttagande av saklighet och opartiskhet) och andra mer generella principer.

Stefan Lindskog

Att förarbetena inte är bindande för domstolarna är viktigt. Den konstitutionella ordningen för hur en lag skall tillkomma innebär nämligen en viss kvalitetssäkring av lagen. Även förarbeten processas i regel noga, men det ställs inte samma höga kvalitetskrav på dessa som på själva lagen.

Det förhållandet att förarbeten i stor utsträckning följs av domstolarna torde ha att göra med dels tradition, dels att förarbeten anses vara ett uttryck för en i god demokratisk ordning uttryckt folkvilja. Men någon konstitutionell skyldighet att följa förarbeten har domstolarna inte, till skillnad från vad som gäller beträffande lag. Och åtminstone i Sverige kan därför ett förarbetsuttalande mycket väl bli föremål för en prövning som alls inte är så begränsad som en lagprövning, en prövning som kan leda till att domstolen av t.ex. rena lämplighetsskäl inte följer uttalandet.

2.2 Krav på koppling till ny lagstiftning

Att lagstiftaren (riksdagen) med anspråk på efterkommande utan samband med lagstiftning skulle ha gjort allmänna uttalanden i någon lagtillämpningsfråga, t.ex. om straffvärdet av ett visst brott, har såvitt jag kan erinra mig inte förekommit i Sverige.⁴ Och skulle ett sådant uttalande göras bör det – trots vad som följer av maktfördelningsläran – lämnas därhän av domstolarna (dess betydelse för vad som kan kallas den allmänna rättsuppfattningen och vad det kan innebära för domstolarnas rättstillämpning återkommer jag till i avsnitt 4 nedan). Förklaringen är naturligtvis vad som redan anförts, nämligen att lagstiftning är det enda styrinstrument som riksdagen förfogar över när det gäller domstolarnas dömmande.

En annan situation är att i lagstiftningsförarbeten görs uttalanden om hur en annan lag än den som föreslås skall tillämpas. Det finns från domarsynpunkt enligt min mening anledning att vara mindre lyhörd beträffande sådana uttalanden.⁵ Förarbetsuttalanden bör ses som ett hjälpmedel för lagstiftaren att tydliggöra vad som avses med den lagstiftning som introduceras och inte som ett styrinstrument i sig. Den normativa kraften bör därför inte sträcka sig utanför ramarna för vad som följer av den ifrågavarande lagen.

Märk dock det intressanta norska rättsfallet Rt. 2009 s. 1412. I det aktualiserades frågan om motivstyrning av rättstillämpningen var möjlig avseende tid innan en) som antagen lagändring trädde i kraft (vilket skulle ske några år senare). Lagändringen syftade bl.a. till en straffskärpning för allvarliga våldsbrott, och att det var avsikten framgick av förarbetena. Såväl majoriteten i Høyesterett (tio ledamöter) som minoriteten (en ledamot) fann sig böra ta hänsyn till lagstiftarens avsikt att åstadkomma en straffskärpning. Majoriteten ansåg emellertid att denna skärpning borde ske successivt under tiden fram till lagens ikraftträdande (d.v.s. under några år) medan minoriteten ansåg att det inte förelåg något hinder mot att genast beakta lagstiftarens avsikt full ut (inom ramen för gällande straffskalor).⁶ För svenska förhållandens vidkommande vill jag sätta i fråga om en domstol alls bör beakta lagstiftarens avsikt före den antagna lagens ikraftträdande. Uttalandet låg ju utom ramen för denna.

⁴ I Norge har dock ett sådant förslag lagts fram i Stortinget (krav på straffskärpning vid allvarliga våldsbrott), men det förkastades. Se Magnus Matningsdal i *Rettsteori og rettsliv – Festskrift till Carsten Smith* (2002) s. 581 ff.

⁵ Här finns en parallell till obiter dicta av Högsta domstolen. Sådana kan vara värdefulla, men de har inte samma normativa relevans som ratio decidendi.

⁶ Om fallet, se vidare Thomas Ekholm och Asbjørn Strandbakken i *Liber amicorum et amicorum Karin Cornils – Glimt af nordisk straffrätt og straffeprosessrett* (2010) s. 77 ff.

Vilken vikt bör i rättstillämpningen läggas vid lagstiftarens synpunkter och signaler i och utanför lagstiftningsärendet?

När jag i det följande talar om förarbetsuttalanden förutsätts om inte annat sägs att de har en direkt koppling till den föreslagna lagen.

3 I vilken utsträckning bör förarbetsuttalanden följas?

3.1 Startläget

Att förarbetsuttalanden i anslutning till en lag i princip bör följas av domstolarna är givet. Men efterlevnaden får inte vara okritisk.

Grundläggande är naturligtvis att ett förarbetsuttalande inte skall följas om det är oförenligt med lag, vare sig det gäller den lag som instiftas eller annan. Men uttalandet måste också vara förenligt med mer allmänna grundläggande rättsprinciper. Beträffande just straffmätning kan det t.ex. sättas i fråga om ett förarbetsuttalande av innebörd att ett brott enligt den ifrågavarande lagen skall ha ett visst normalt straffvärde bör följas, om det värdet framstår som helt oproportionellt i förhållande till vad som gäller för andra likartade brott (att rättstillämpningen måste hålla sig inom den i lag föreskrivna straffskalan är en annan sak). Visserligen är straffvärdet av ett brott en värderingsfråga som parlamentet äger, men när parlamentets uppfattning inte kommer till något annat uttryck än ett förarbetsuttalande och det stämmer illa med rättsystemet i övrigt – här den överordnade principen att lika fall skall behandlas lika (eller snarare att likartade fall skall behandlas likartat) – kan det sättas i fråga om inte domstolen skall ta större intryck av vad som följer av kravet på god harmoni i rättsystemet än en ett singulärt och mindre lyckat förarbetsuttalande. Men även om det inte kan riktas några invändningar av nu nämnt slag mot en i förarbetena förordad rättstillämpning behöver det inte betyda att uttalandet bör följas. Några olika aspekter på den frågan skall beröras i det följande.

3.2 Krav på generell nivå?

I likhet med referenten anser jag att det i princip inte på konstitutionella grunder finns någon gräns för hur detaljerad en lagstiftning får vara. En annan sak är att en mycket detaljerad lagstiftning ökar risken för en mindre strömlinjeformad rättstillämpning, bl.a. därför att det vid en låg abstraktionsnivå ligger nära till hands att andra förhållanden än dem lagstiftaren framhållit i det enskilda fallet framstår som avgörande. Det kan föranleda ett behov av att domstolarna genom utfyllande eller inskränkande rättstillämpning slätar ut de värsta ojämnheterna. Men även i fråga om detaljer i normgivningen – genom lag eller motiv i anslutning till lag – gäller ett krav på generalitet.

Ett rättsfall från Regeringsrätten (numera Högsta förvaltningsdomstolen), RÅ 1997 ref. 18, kan illustrera det sagda. Målet gällde, förenklat, om en trafikled skulle få anläggas i en tunnel under en viss nationalstadspark. Den tillämpliga lagen föreskrev vissa krav för det. I förarbetena till lagen (prop. 1994/95 s. 45 f.) gjorde regeringen bedömningen att just den tilltänkta utbyggnaden uppfyllde kraven. Regeringsrätten gjorde emellertid en egen bedömning som utföll annorlunda och följde alltså inte förarbetsuttalandet.

Fallet är ganska extremt, och att ett motsvarande specifikt uttalande skulle göras i en straffmättningsfråga framstår inte som sannolikt. Men det tydliggör en distinktion mellan normgivning och normtillämpning. Förarbetsuttalandet avsåg således inte ett generellt normgivningsförtydligande utan en konkret tillämpningsanvisning avseende en viss situation. Men en sådan bedömning ankommer i princip på domstolen att göra.

Ett annat avgörande av intresse i sammanhanget är plenimålet NJA 2005 s. 738, som rörde kränkingsersättning. I det aktualiserades frågan hur stor vikt som borde fästas vid ett förarbetsuttalande som tog sikte på en helt speciell, om än typiserad, situation. Det hela började med rättsfallet NJA 1999 s. 725. I det fallet ansågs en polisman, som i samband med ett omhändertagande blivit spottad i ansiktet, inte berättigad till ersättning. I samband med vissa ändringar av den tillämpliga lagen, som beträffande den aktuella ersättningsfrågan var av redaktionell karaktär,⁷ redogjorde regeringen i propositionen för 1999 års rättsfall och uttalade därefter bl.a. att även om det ingår i en persons normala arbetsuppgifter att hantera våldsamma och stökiga personer, ersättning ofta borde kunna ges vid en brottslig kränkning som är skymflig och direkt angriper den privata sfären, t.ex. ett renodlat kränkande angrepp som att bli spottad rakt i ansiktet (prop. 2000/01:68 s. 50, se även s. 66). I plenifallet kom frågan upp igen. Majoriteten (nio ledamöter), som biföll ersättningsyrkandet, framhöll att uttalandena i lagmotiven borde beaktas. Det var därför naturligt att den ändrade lagstiftningen medförde en viss förskjutning av praxis, så att vissa angrepp som tidigare kunde sägas ha legat strax under gränsen för kränkingsersättning kunde berättiga till sådan ersättning. Minoriteten (sex ledamöter) framhöll däremot bl.a. att uttalandena i propositionen inte kunde antas ge uttryck för en allmän regel om att t.ex. en polis som blir spottad i ansiktet i samband med ett ingripande alltid skulle ha rätt till kränkingsersättning; bespottning var ett exempel på en ersättningsgrundande kränkning. Om angreppet hade en mera personlig karaktär och kunde sägas utgöra ett klart angrepp på offrets privata integritet, måste emellertid ersättning kunna utdömas, även om den som utsattes för angreppet tillhörde någon yrkesgrupp som var särskilt utsatt för brott i tjänsten. Ofta torde dock omständigheterna då vara sådana att någon allvarlig kränkning av den privata sfären inte kunde anses vara för handen. Så befanns situationen vara i fallet.

Det är inte självklart att majoriteten och minoriteten här hade olika uppfattningar om ett förarbetsuttalandes principiella tyngd. Minoriteten tar avstånd från att ge förarbetsuttalandet innebörden av en precis regel. Majoriteten tillämpar emellertid inte heller en sådan regel utan gör en bedömning grundad på samtliga omständigheter. Skillnaden mellan majoriteten och minoriteten synes således främst gälla hur kränkningen skulle graderas, där majoriteten med stöd av lagmotiven har ansett att en gradförskjutning i förhållande till 1999 års fall var motiverad. Det leder emellertid till den i detta sammanhang intressanta slutsatsen att inte heller majoriteten har fullt ut följt den närmast entydiga regel som uttalas av regeringen, nämligen att den polisman som i samband med ett ingripande blir spottad i ansiktet är berättigad till kränkingsersättning. Förklaringen synes vara, att även om uttalandet har normgivningskaraktär är det på en gång för detaljerat och för reservationslöst för att kunna fungera som en god norm.

3.3 Uttalanden som närmar sig faktapåståenden

Ett förarbetsuttalande kan bygga på både värderingar och fakta. Ett exempel är narkotikas farlighetsgrad. Hur farligt ett narkotikum skall anses vara i straffrättsligt

⁷ I lagtexten ersattes ordet lidande av uttrycket allvarlig kränkning.

Vilken vikt bör i rättstillämpningen läggas vid lagstiftarens synpunkter och signaler i och utanför lagstiftningsärendet?

hänseende beror dels på vilka kriterier som är relevanta för bedömningen av narkotikas farlighetsgrad, dels vad som beträffande dessa kriterier gäller för den narkotikaart det är fråga om. Det förra är en rättsfråga, det senare en faktafråga.⁸ Ett uttalande om ett visst narkotikums farlighetsgrad innebär därför med nödvändighet ett ställningstagande till faktiska förhållanden. Därvid märks att kunskapen om ett narkotikums verkningar kan förbättras över tiden.

Av det anförda följer att ett förarbetsuttalande som rör hur farliga vissa narkotika är i förhållande till varandra – liksom motsvarande ställningstaganden i praxis – kan behöva justeras. Sådana justeringar måste anses falla inom domstolarnas kompetensområde. Det sagda gäller f.ö. också den farlighetsgradering som utvecklats i domstolspraxis. En underrätt bör således på grundval av nya vetenskapliga rön kunna frånga fast praxis avseende en viss narkotikaarts farlighetsgrad.

3.4 Betydelsen av systemhänsyn

Ytterligare en aspekt är systemsättningen. Rättsordningen utgör (i bästa fall) ett koherent system av normer – över-, under- och sidoordnade – som ger stadga och förutsebarhet i rättstillämpning. Ett förarbetsuttalande som inte låter sig passas in i systemet eller rent av skulle verka systemförstörande om det följdes kan det finnas anledning att fästa mindre vikt vid.

IBland kan det emellertid förhålla sig så lyckligt att de intentioner som lagstiftaren gett uttryck för i förarbetena låter sin implementering på ett annat och mindre systemskadligt sätt. Ett nyligen avdömt mål i Högsta domstolen angående gradindelning och straffvärdebedömning kan ses som ett exempel på detta.⁹

I Sverige, liksom i andra länder i Norden, finns det en tendens att kräva straffskärpning för allvarliga våldsbrott. År 2010 gjordes vissa lagändringar som enligt motiven (prop. 2009/10:147) bl.a. syftade till att höja straffen för sådana brott. Ett medel för att uppnå detta var en ny föreskrift i 29 kap. 1 § andra stycket brottsbalken om att det vid bedömningen av straffvärdet särskilt skulle beaktas om gärningen inneburit ett allvarligt angrepp på någons liv eller hälsa eller trygghet till person. Högsta domstolen konstaterade att det kunde diskuteras i vad mån den nya regleringen var förenlig med principerna om förhållandet mellan gradindelning och straffvärdebedömning.¹⁰ Det var dock klart att reformen syftade till en markerad höjning av straffnivåerna för allvarliga våldsbrott. Domstolen förklarade att detta syfte borde vid rättstillämpningen respekteras inom ramen för vad som var förenligt med de genomförda lagändringarna. Så kunde på ett systemkonformt sätt (ett uttryck som dock domstolen inte använde) ske genom en förskjutning mellan de olika graderna av exempelvis misshandelsbrott, så att något fler fall än tidigare kommer att bedömas som grova brott.

Innebörden är att vad lagstiftaren åsyftade åstadkoms på ett delvis annat rättssystematiskt sätt än vad som förutsattes i lagmotiven.

⁸ Jfr Högsta domstolens avgörande den 16 juni 2011 i mål B 5412-10 punkt 30.

⁹ Högsta domstolens avgörande den 19 april 2011 i mål B 53-11.

¹⁰ I det svenska systemet är ett brott är i regel indelat i olika grader med ett visst straffintervall för varje grad (t.ex. är misshandelsbrottet utöver normalgraden indelat i ringa, grov och synnerligen grov misshandel). Straffvärdebedömning ska göras inom ramen för den aktuella gradindelningen.

Stefan Lindskog

3.5 Betydelsen av allmänna värderingsuttalanden

Som redan framgått av det föregående har det förekommit att den svenska lagstiftaren önskat att i visst hänseende få genomfört en generell förskjutning i bedömningsnivån.¹¹ Utöver de fall som redan berörts kan det finnas anledning att nämna nivån på diskrimineringsersättning.

Utgångspunkten är rättsfallet NJA 2006 s. 170. Två kvinnor hade i en kö till en restaurangtoalett pussats och kramats. En av dem avvisades av en restauranganställd och befanns för det berättigad till diskrimineringsersättning. När det gällde ersättningens storlek påpekade Högsta domstolen att enligt praxis kränkingsersättning vid försök till mord normalt ligger på nivån 100 000 kr och vid våldtäkt 75 000 kr. Utan särskilt lagstöd borde, fortsatte domstolen, ersättning för kränkning i ett fall som det föreliggande inte fjärras alltför mycket från ersättningsnivåerna enligt skadeståndslagen i jämförbara fall. Ersättningen bestämdes till 15 000 kr.

I samband med att olika lagar om skilda former av diskriminering fördes samman till en allmän diskrimineringslag uttalade emellertid regeringen (prop. 2007/08:95 s. 391) att kopplingar till den allmänna skadeståndsrätten var mindre lämpliga, eftersom kränkingsersättning vid diskriminering fyllde delvis andra ändamål än skadestånd vid brott. För att tydliggöra att påföljden vid överträdelse av den nya diskrimineringslagen också skulle avskräcka från diskriminering borde en ny form av påföljd införas i lagen, diskrimineringsersättning, som både skulle utgöra ersättning för den kränkning som överträdelsen innebar och avskräcka från diskriminering.

Otvivelaktigt har genom dessa uttalanden klarlagts att lagstiftaren förväntar sig att ersättningsnivån för en sådan kränkning som förekom i 2006 års fall nu skall ligga högre. Och det måste antas att domstolarna kommer att förhålla sig lojala till det inriktningsbeskedet. Allmänna värderingsuttalande av det slag som här diskuteras i en lags förarbeten måste således i och för sig anses fylla en meningsfull instrumentell funktion.

Men vilken ledning får egentligen domstolen? Hur mycket högre är nu ersättningsnivån i det aktuella fallet? Och skall bara ske ett påslag för "boten" (d.v.s. den del av ersättningen som uteslutande har ett preventivt syfte) eller skall också göras en omvärdering av integritetskränkningen som sådan?

Möjligen kan det sägas att den underförstådda kritik mot lagstiftaren som frågorna ger uttryck för är obefogad, eftersom att det ankommer på domstolarna att besvara dem. Lagstiftaren har angett färdriktningen i förlitan på att domstolarna lojalt och klokt och kommer välja de rätta vägarna. Och det finns också anledning att räkna med att så kommer att ske.

¹¹ Det viktigast fallet gäller straffskärpning för allvarliga våldsbrott, se 3.4 ovan. Men även i frågan vilken kränkning som krävs för att kränkingsersättning skall utgå (om det, se 3.2 ovan) hör hit.

Vilken vikt bör i rättstillämpningen läggas vid lagstiftarens synpunkter och signaler i och utanför lagstiftningsärendet?

4 Betydelsen av lagstiftarens synpunkter utom lagstiftningsprocessen

4.1 Nya samhällsvärderingar

Att domstolarna i sin rättsbildning inom de ramar som följer av lag skall på lämpligt sätt visa en viss lyhördhet för ändrade samhällsvärderingar är klart. Ett tydligt exempel på det är att kön (genus) numera i olika sammanhang spelar en mycket mer underordnad roll än vad som gällde förr, t.ex. beträffande en förälders lämplighet som vårdnadshavare.

Det finns emellertid anledning att visa en betydande återhållsamhet med att låta nya strömningar i värderingsfrågor få genomslag i domstolspraxis. Ett skäl för det är att opinioner inte behöver vara uttryck för en bestående förskjutning av en värdegrund. Ett annat skäl är att det kan vara svårt för en domstol att bedöma om och i så fall i vilken mån en värdeförskjutning har skett och hur stabil den är.

Det finns emellertid en tredje och enligt min mening i detta sammanhang mer intressant aspekt på frågan. Och det är att vad som är en relevant värdegrund i hög grad är en samhällspolitisk fråga. En värdeförskjutning som argument för en däremot svarande normförskjutning, med en förändring av rättstillämpningen som följd, bör därför i första hand lagstiftaren ge uttryck för i god konstitutionell ordning.

Av det angivna skälet ställer jag mig frågande till om Högsta domstolen efter signaler från de politiska organen skulle på det som skett i Danmark ha ändrat straffvärdebedömningen av mord i samlevnadsförhållanden.

4.2 Signaler från de lagstiftande organen

Som framhållits i det föregående kan lagstiftaren motivvägen ge anvisningar som ligger utanför tillämpningsområdet för den ifrågavarande lagen. Och såsom redogjorts för i referatet kan åsikter om rättstillämpningen från den politiska arenan föras fram på andra sätt. Kan det finnas någon anledning att fästa vikt vid sådana signaler?

I och för sig kan signaler av ifrågavarande slag – som efter vad som klart framgår av referatet kan vara av mycket olika slag – ofta ses som uttryck för eller i allt fall indikationer på en härskande värderingsgrund. Men som jag redan framhållit menar jag att domstolarna bör visa stor försiktighet med att grunda en praxisändring på att en värderingsförskjutning skulle ha skett. Om inte värderingsförskjutningen framstår som inte bara alldeles klar utan också beständig bör den i regel legitimeras av lagstiftaren för att bli beaktad. Men det bör, som också framhållits, då ske i god konstitutionell ordning, d.v.s. genom lag eller motiv i anslutning till lag.

5 Sammanfattande och avslutande synpunkter

Man kan alltså på främst konstitutionella grunder argumentera för att de enda signaler från lagstiftaren (utöver lag) som en domstol bör betrakta som i någon mån auktoritativa är normförtydligande motivuttalanden som håller sig inom ramen för den ifrågavarande lagen. Men inte ens inom den ramen är ett motivuttalande bindande, och det kan alltså, om det finns skäl för det, sättas åt sidan.

Men är det då lämpligt att med en sådan begränsad lyhördhet? Ett argument för det är att en domare i varje fall när ett avgörande förutsätter ett mått av

Stefan Lindskog

normskapande bör eftersträva att den rättsbildning som det innebär låter sig väl inpassas i det normsystem som gäller för rättsområdet. En lösning som passar bättre än en annan, som indikeras i ett förarbetsuttalande, kan då inte sällan vara att föredra.¹² I ett vidare perspektiv kan sägas att det följer av att domstolarna har ett ansvar för att vårda normsystemet så att det så långt som möjligt uppfyller goda rättsstatliga krav.

Med det angivna synsättet skapas också en viss dynamik i förhållandet mellan lagstiftarens och domstolarnas normgivning. Om lagstiftaren ogillar domstolarnas rättsbildning kan han ju ingripa genom lagstiftning. Men för att ett ingripande skall framstå som legitimt bör lagstiftaren ange goda grunder för den ändring av rättsläget som önskas. Även om lagstiftaren är suverän fordrar tilltron till rättssystemet att ny lagstiftning motiveras på ett övertygande sätt, inte minst när lagstiftningen bryter mot domstolspraxis. En viss självständighet från domstolarnas sida, när det gäller följsamheten mot lagförarbeten som framstår som mindre lyckade från den ena eller andra synpunkten, leder därför i riktning mot vad maktodelningsläran ytterst syftar till – kontroll och balans av makten.

¹² Jag ser här bort från de i förevarande sammanhang förmodligen sällsynta fall när ett förarbetsuttalande kan ha skapat berättigade förväntningar med avseende på rättsläget och där alltså förarbetsuttalandet bör följas av förutsebarhetsskäl.

Vilken vikt bör i rättstillämpningen läggas vid lagstiftarens synpunkter och signaler i och utanför lagstiftningsärendet?

Vilken vikt bör i rättstillämpningen läggas vid lagstiftarens synpunkter och signaler i och utanför lagstiftningsärendet?

Avslutande plenardiskussion

Referatskrivare: Tf. hovrättsassessor Mattias Pleiner

Debattledaren, *f.d. ordföranden i Högsta förvaltningsdomstolen Sten Heckscher*, Sverige, hälsade deltagarna välkomna, redogjorde för vad diskussionen skulle avhandla och gav ordet till referenten.

Referenten, *rigsadvokat Jørgen Steen Sørensen*, Danmark, inledde med en genomgång av huvudpunkterna i den av honom utarbetade rapporten.

Korreferenten, *justitieråd Stefan Lindskog*, Sverige, redogjorde för huvudpunkterna i den av honom utarbetade rapporten och då särskilt frågan om i vilken utsträckning förarbetsuttalanden bör följas.

Korreferenten, *akademiprofessor Kaarlo Tuori*, Finland, redogjorde för huvudpunkterna i den av honom utarbetade rapporten.

Korreferenten, *høyesterettsdommer Magnus Matningsdal*, Norge, redogjorde för huvudpunkterna i den av honom utarbetade rapporten och då särskilt betydelsen av politiska signaler och uttalanden i anknytning till lagstiftningsprocessen.

Korreferenten, *professor Róbert R. Spanó*, Island, redogjorde för huvudpunkterna i den av honom utarbetade rapporten.

Jørgen Steen Sørensen: Jag har fått en fråga från debattledaren om det inte finns en konflikt mellan teserna 5 och 9 i min skriftliga rapport. Debattledaren har rätt i att det vid en anblick kan framstå som att det finns en konflikt mellan dessa teser. Teserna tar dock sikte på olika situationer. Det som jag anför i tes 9 tar sikte på situationer där det uppstår diskussioner i förhållande till konkreta mål. I dessa situationer tror jag att vi alla är eniga om att domstolen ska vara såväl döv som blind. Tes 5 berör i stället den situationen att det mer allmänt sker en förändring i den allmänna opinionen och medvetandet, en förändring som kan ske stegvis och glidande. I min rapport tar jag upp ett danskt exempel avseende straffnivån för mord på maka eller sambo (*ægtefælleddrab*). Det säger dock sig självt att domstolens handlingsutrymme är mindre än lagstiftarens. Det kan t.ex. uppstå politiska önskemål om straffskärpningar som ligger långt utanför de ramar som domstolen kan tillämpa i gällande rätt. Dock kan domstolen nog skapa en större harmoni i rättssystemet genom att den försöker vara lyhörd för ändrade strömningar hos allmänheten.

Jag vill härefter föra in ett annat perspektiv i debatten. Diskussionen har till stor del handlat om vem som ska ansvara för korrigeringen av straffnivåerna, ska det vara domstolen eller lagstiftaren. Oavsett vad svaret är på den frågan så är det viktigt

Vilken vikt bör i rättstillämpningen läggas vid lagstiftarens synpunkter och signaler i och utanför lagstiftningsärendet?

att man bevarar den samlade balansen i rättssystemet och mellan sanktionsnivåerna. Jag kan illustrera detta med ett aktuellt danskt exempel. Den danska lagstiftaren har nyligen genom lagstiftning, grovt sagt, fördubblat normalstraffen för de två brotten överfaldsvoldtægt och hjemmerøveri. Detta reser en problemställning, eftersom hänsynen till den samlade balansen nog kräver att om man höjer straffnivån för ett brott så bör nivån anpassas och relateras till andra brott och nivåer. Nu står man i Danmark inför en situation där normalstraffet för de nämnda brotten kommer att vara i stort sett detsamma som för försök till mord. Det är klart att det i den situationen uppstår en obalans i rättssystemet och mellan sanktionsnivåerna. Situationen hade nog kunnat undvikas om domstolarna ansvarat för skärpningen, eftersom domstolarna knappast skulle ha fördubblat straffnivåerna inom gällande lagstiftning och i vart fall inte utan att beakta näraliggande fall och sanktioner.

Beträffande exemplet i min rapport om straffnivån i mål om mord på maka kan följande sägas. Situationen i Danmark var sådan att normalstraffet för mord eller försök till mord på maka eller sambo hade utvecklats till att bli lägre än för andra slags mord eller försök till mord. Denna straffrabatt hade ursprungligen utvecklats i praxis på grund av den starka affekt som kunde göras gällande i dessa mål. Det uppstod en diskussion om denna generella, och nästan automatiska, straffrabatt var rimlig. Regeringen tog ett initiativ och avsåg att lägga fram ett lagförslag genom vilket straffen skulle skärpas för dessa brott. Detta initiativ föranledde presidenten för Højesteret att kontakta justitieministern och ge uttryck för att en sådan ändring i första hand borde försöka genomföras genom domstolarnas och Højesterets praxis. Regeringen fogade sig och avvaktade med lagförslaget. Rigsadvokaten förde därefter upp ett relevant mål till Højesteret som i sitt avgörande uttalade att normalstraffet skulle vara detsamma i de olika fallen.

Magnus Matningsdal: Jag har ingenting emot utgången i det sistnämnda danska exemplet, men det sätt som straffnivån korrigerades på är jag starkt kritiskt mot. Det är viktigt att domstolarna aldrig själva tar initiativ till att få konkreta mål eller måltypen framlagda inför sig. Om så sker kan det uppfattas som om domstolarna ger ett förhandsbesked om en viss förändring, t.ex. att straffen för en viss brottstyp ska skärpas. Ett sådant förfarande skulle allvarligt kunna skada tilliten för domstolarna. Vidare kan domstolarna misstänkas för brist i objektiviteten i den konkreta saken. Det måste alltid vara upp till åklagaren att ta initiativ till om ett mål ska prövas i domstol.

Stefan Lindskog: Jag håller med Magnus Matningsdal beträffande det danska exemplet. Vad sedan gäller det exempel som Magnus Matningsdal har tagit upp i sin rapport, nämligen det i vilket Høyesterett genomförde en successiv skärpning av straffnivåerna för sexualbrott, är det min uppfattning att domstolen gjorde någonting annat än att följa lagstiftarens uttalanden i förarbetena. Lagstiftaren hade utnyttjat sitt lagstiftningsinstrument och stiftat en lag som skulle träda i kraft inom några år. Nu stod domstolen inför en av lagstiftaren inte övervägd situation och ställde sig frågan hur orättfärdiga resultat skulle kunna undvikas. En möjlighet var att domstolen, inom de ramar som lagen tillät, genomförde en successiv straffskärpning. Som jag ser det, agerade domstolen inom ramen för sin del av makten. Mot det har jag inget problem ur ett konstitutionellt perspektiv.

Vilken vikt bör i rättstillämpningen läggas vid lagstiftarens synpunkter och signaler i och utanför lagstiftningsärendet?

Magnus Matningsdal: Om man läser förarbetena till den aktuella norska lagen så framgår det rimligt klart att lagstiftaren önskade att en straffskärpning skulle ske omedelbart.

Kaarlo Tuori: Jag tror att svaret på frågan också beror på hur vi egentligen förstår förarbetenas roll som rättskälla och om vi lägger vikt på den formella eller substantiella aspekten. Jag tror att den substantiella aspekten får mer och mer betydelse. Det vill säga, förarbetena har rättslig relevans om de är förnuftiga och väl argumenterade. Om förarbetena är det, spelar det kanske inte så stor roll om det är fråga om förarbeten till en lag som redan trätt i kraft eller inte.

Advokat Harald Hove, Norge: Våren 1998 så lade Fremskrittspartiet fram ett förslag i det norska Stortinget som gick ut på att Stortinget skulle instruera Høyesterett att skärpa straffnivåerna inom ramen för den befintliga lagstiftningen. När förslaget blev behandlat i Stortinget uppstod en diskussion om i vilken form som Stortinget i realiteten skulle avvisa förslaget. Flertalet av Stortingets ledamöter menade att det låg utanför Stortingets konstitutionella mandat att utanför lagstiftningsarbetet upprätta en instruktion till Høyesterett och uttala sig om hur gällande lagstiftning skulle värderas. Stortinget, med undantag för Fremskrittspartiet, som statsorgan gav således uttryck för samma ståndpunkt som panelen synes stå bakom. För min egen del håller jag i stort med i det som Magnus Matningsdal gett uttryck för. Jag tror att domstolarna kan göra sig en björtjänst om de blir för avståndstagande till den allmänna opinionens synpunkter. Samtidigt är det nog så att domstolarna egentligen har en relativt god, kontinuerlig dialog med allmänheten genom det betydande inslaget av lekmannadomare i domstolarnas arbete.

Professor Inge Lorange Backer, Norge: Jag vill gärna ta vid där Harald Hove slutade, men först en generell kommentar till diskussionen om maktfördelningen. Jag ser det som svårt att diskutera frågan enbart ur ett maktfördelningsperspektiv. Vad som också måste föras in i diskussionen är folksuveränitetsperspektivet. För min del vill jag också argumentera för att det i slutändan är lagstiftaren som i ett demokratiskt samhälle bestämmer straffnivåerna för olika brottsliga handlingar. Det hindrar dock inte att domstolarna i olika situationer gör ändringar i nivåerna och korrigerar uttalanden från lagstiftaren, t.ex. om det behövs för att förarbetena har blivit föråldrade eller inte har varit tillräckligt övervägda.

Om jag sedan återgår till det som Harald Hove tog upp, och då i förlängning till det utmärkta referat som rigsadvokaten tagit fram, så är det nog inte alltid så enkelt att skilja mellan uttalanden i och utanför lagstiftningsprocessen. I vart fall är det nog så som Harald Hove var inne på att det finns uttalanden som hamnar i en mellanställning. Fremskrittspartiets förslag som lades fram var kanske inte formulerat som en instruktion från Stortinget, utan kanske snarare som "Stortingets syn". Mer aktuellt t.ex. kan vara att parlamentet i anknytning till en generell debatt om organiserad brottslighet uttrycker synpunkter på straffnivåerna inom ramen för gällande lagstiftning eller vid en debatt om narkotikarelaterad brottslighet uttrycker att det nu är på tiden att straffen sänks inom gällande straffsatser. Jag anser att det finns goda argument för att domstolarna inte ska bortse från sådana uttalanden, dock att de kanske inte ska få samma vikt som uttalanden i förarbeten. Om det däremot gäller

Vilken vikt bör i rättstillämpningen läggas vid lagstiftarens synpunkter och signaler i och utanför lagstiftningsärendet?

justitieministerns uttalanden om straffnivån för en viss brottstyp så har de uttalandena nog ingen särskild betydelse annat än att de kan värderas vid en generell bedömning av allmänhetens uppfattning. Jag tror med andra ord att det kan vara bra att lyfta fram att det kan finnas fler nyanserade gränzoner än de som man kan få intryck av i referentens rapport.

Professor em. Madeleine Leijonhufvud, Sverige: Jag har undervisat i många år och också skrivit om förarbetenas betydelse. I straffrätten har jag menat, och jag undrar om det är uppfattningen även i de övriga nordiska länderna, att man måste göra en skillnad mellan uttalanden som innebär en mildring och sådana som innebär en skärpning. Det är enligt min mening inte rimligt att domstolarna sätter sig över uttalanden genom vilka lagstiftaren har markerat att man inte bör gå högre.

Stefan Lindskog: Först en kommentar till det som Inge Lorange Backer tog upp om folksuveräniteten. Självfallet är folksuveräniteten oerhört väsentlig. Men folksuveräniteten kommer framför allt till uttryck genom lagstiftningen. När lagstiftningen har nått till vägs ände finns det en gräns, och på andra sidan gränsen är det domstolarna som har ansvaret. En domstol kan inte skylla ett dåligt ställningstagande på att den följt dåliga förarbeten, utan domstolarna har själva att värdera förarbetena.

Debattledaren har frågat mig hur man kan bedöma om uttalanden i olika förarbeten bör följas. Frågan är vad som är dåliga förarbeten som domstolarna inte bör följa och vad som är goda förarbeten som domstolarna bör följa. Som vanligt är det ju så att bara för att det är svårt att dra en gräns, så saknas inte gränser. Vad som är dåliga förarbeten och vad som är goda förarbeten beror på vad för slags fråga det handlar om. Till exempel är vissa frågor av sådan karaktär att de är rättspolitiska. Som Magnus Matningsdal varit inne på är det inte så lätt för en domstol att bestämma om det objektivt riktiga straffet för en våldtäkt är tre år. Domstolarna måste vara mer lyhörda för sådana uttalanden i förarbetena än för många andra. Men återigen, detta är på domstolarnas sida av gränsen. Domstolarna har ett ansvar för att värdera förarbetena och kan inte bara krypa bakom dem. Det är det som är min huvudpoäng.

Magnus Matningsdal: Jag vill gärna kommentera det som Inge Lorange Backer tog upp om uttalanden utanför lagstiftningsprocessen. Anledningen till att man ska vara särskilt försiktig och tänka sig för väl innan man beaktar uttalanden utanför lagstiftningsprocessen är främst att dessa uttalanden ofta saknar representativitet. Domstolarna har i många fall en bättre uppfattning av den reella allmänna uppfattningen än de folkvalda. Ett uttalande utanför lagstiftningsprocessen bygger inte på samma sakliga grunder som ett uttalande i lagstiftningsprocessen. Om domstolarna skulle lägga vikt vid sådana uttalanden skulle det även kunna skapa ett intryck av att domstolarna inte har den oavhängighet som de borde ha. Det sagda betyder dock inte att det inte finns situationer i vilka vikt bör läggas vid sådana uttalanden. Till exempel kan det i den allmänna debatten komma fram relevanta synpunkter för en justering av straffnivåer. Från Norge finns ett exempel beträffande våldsbrott inom familjen. Genom den allmänna debatten uppmärksammades domstolarna på att våldsbrott inom familjen var ett allvarigare problem än vad som tidigare var känt. Detta ledde sedermera till en skärpning av straffnivåerna.

Vilken vikt bör i rättstillämpningen läggas vid lagstiftarens synpunkter och signaler i och utanför lagstiftningsärendet?

Vidare bör diskuteras det som Madeleine Leijonhufvud var inne på, nämligen om uttalandena talar i mildrande eller skärpande riktning. Ett exempel från Norge är att den norska regeringen och Stortinget framförde önskemål om att domstolarna skulle bli mer restriktiva med att använda fängelse som påföljd för brott som narkomaner begår. Detta tror jag är en av anledningarna till att det blivit vanligare med s.k. samfunnsstraff (ung. samhällstjänst) i dessa mål. Till exempel har påföljden bestämts till samfunnsstraff i ett mål där den tilltalade befunnits skyldig till innehav av två kilogram amfetamin.

Róbert R. Spanó: Jag har tidigare kritiserat det faktum att den nordiska rättskällevärdet om förarbetenas betydelse ofta handlar om fråga om ja eller nej, dvs. har eller har inte förarbetena betydelse i en viss situation. Jag tror att frågan om förarbetenas betydelse i själva verket är en relativ fråga och att betydelsen beror på olika formella och substantiella aspekter. Man kan inte tala om förarbetenas betydelse som en "brightline rule", utan man måste inse att det är mycket svårt att svara på ett sätt för alla situationer.

Vad gäller den offentliga debatten om straffmätning så är det viktigt att ha i åtanke att den offentliga opinionen ofta grundas på felaktig och missvisande information, vilken ibland förmedlas av massmedierna. Detta är en av de största svagheter i en demokratisk institution. Opinionens felaktiga verklighetsbild kan också skada tilliten för domstolarna. Det måste därför vara en uppgift för domstolarna själva att vara proaktiva och förmedla relevant information.

Kaarlo Tuori: Debattledaren har ställt mig frågan vad den ökade internationaliseringen har för betydelse för rättskällevärdet, men jag skulle kanske hellre vilja tala om transnationaliseringens betydelse för rättskällevärdet. Det är självklart att vår traditionella rättskällevärdet befinner sig i en viss gungning. Vi har fått nya rättsskällor som på något sätt måste inörlivas i den traditionella rättskällevärdet. Det har till exempel blivit mer komplicerat att definiera vad lagstiftning egentligen är. Lagstiftningen är fortfarande den viktigaste rättsskällan, men hur ska vi definiera vad lagstiftningen är? En annan förändring som är på gång gäller prejudikatens betydelse. Det är mycket sannolikt att prejudikaten kommer att få en större betydelse än vad de traditionellt har haft i de nordiska länderna. Det är också sannolikt, tror jag, att förarbetenas roll som en formell rättsskälla kommer att minska i framtiden.

Vad gäller de mest fundamentala grundvalarna i rättskällevärdet så förväntar jag mig ingen förändring beträffande dessa. Och med dessa grundvalar avser jag främst att det fortfarande finns en gräns mellan rättsliga och icke-rättsliga argument och att det är den främsta uppgiften för rättskällevärdet att dra gränsen mellan dessa. Detta betyder i sin tur att vi inte kommer att anamma principen om att "anything goes". Ytterligare en fundamental grundval är att det finns en viss intern hierarki mellan olika rättsliga argument. Dock är det nog så att denna hierarki kommer att vara mera flexibel än vi kanske är vana vid.

Jørgen Steen Sørensen: Harald Hove och Inge Lorange Backer reste en fråga om att gränsen mellan uttalanden i och utanför lagstiftningsprocessen inte är så skarp som jag nog har förutsatt. Att denna gräns inte alltid är så skarp kan bero bl.a. på vad lagstiftaren kan och får göra enligt landets författning och parlamentarismens ramar.

Vilken vikt bör i rättstillämpningen läggas vid lagstiftarens synpunkter och signaler i och utanför lagstiftningsärendet?

Jag tror att situationen som uppstod i det norska exemplet, nämligen att vissa ledamöter i det norska Stortinget lösryckt från lagstiftningen försökte diktera ändringar i straffnivåerna, skulle nog inte kunna uppstå i Danmark. I Danmark skulle nog en sådan förändring snarare åstadkommas t.ex. genom att Folketinget beslutade att ge regeringen i uppdrag att ta fram ett lagförslag med en viss effekt på straffnivåerna.

Jag vill även ge tre kommentarer på det danska exemplet med korrigeringen av straffnivån i mål om mord på maka eller sambo. Först ska det framhållas att förändringen skedde på grund av en allmän debatt, och inte en diskussion kring ett konkret mål eller sak. Denna debatt föranledde sedan regeringen att ta beslutet att en förändring i första hand skulle försöka åstadkommas genom domstolarnas praxis. Därefter uppkom och prövades de konkreta målen som ledde till en praxisändring genom Højesterets avgörande. Diskussionen i Danmark handlade således inte om konkreta mål eller fall.

För det andra måste man vara medveten om att exemplet framför allt handlar om i vilken ordning man ska använda sig av de olika lösningsalternativen. Højesterets synpunkt var att man först bör försöka domstolsvägen. Om Højesteret hade hållit fast vid den praxis som hade utvecklats – vilket domstolen alltså inte gjorde – så tror jag inte att någon hade protesterat mot att lagstiftaren hade skridit till verket och ändrat lagstiftningen. Konsekvensen skulle ju annars ha varit att man aldrig hade kunnat ändra rättsläget, vilket otvivelaktigt inte var Højesterets uppfattning.

För det tredje lyfter exemplet även en mer generell problemställning. När det sker en straffskärpning genom rättspraxis och inte genom lagstiftning så kommer det alltid att finnas en person som får betala priset för det, nämligen den som blir försökskanin i det mål som straffskärpningen sker i. Detta kommer även att vara fallet så länge som man håller fast vid – vilket man traditionellt sett gjort – att domstolen inte kan pröva saken mer generellt. Denna fråga är i sig värd en närmare diskussion.

Sten Heckscher avslutade mötet och tackade referenten, korreferenterna och de övriga närvarande för en intressant diskussion.

Den norska ordförandens avslutningstal

Professor, dr. jur. Inge Lorange Backer

Kjære nordiske venner,

Det 39. nordiske juristmøte går mot slutten. Ennå har vi til gode en stor fest – som vil bli etterfulgt av nyvinninger i europarettforskningen i morgen formiddag. Men det er nå – ved avslutningen av de alminnelige faglige forhandlingene – at tiden er inne til å rette en varm takk for møtet til våre svenske verter.

De nordiske juristmøter kom i stand etter svensk initiativ. De var i sin tid så å si enerådende som internasjonal møteplass for nordiske jurister. I dag er det mange konkurrerende fora. Men de nordiske juristmøter særkjennes ved sitt brede tilbud til alle jurister som ønsker å bli orientert om aktuelle spørsmål i rettsutviklingen på nordisk basis.

Vi er – som Johan Hirschfeldt sa i sin velkomst – en egen liten rettsfamilie i Norden, som har sine særtrekk sammenlignet med de store rettsfamiliene i verden ellers. Vi er like nok til å kunne snakke godt sammen, og forskjellige nok til å kunne utveksle ulike erfaringer. De nordiske juristmøter er arenaen for generalisten og for spesialisten som ikke vil tape resten av jusen av syne. Her får vi møte likesinnete og knytte kontakter på kryss og tvers av den juridiske profesjon. Her får vi faglig påfyll og perspektiv fra fremragende rettsekspert, her gir det sosiale samværet nye nordiske venner. Her får vi kunnskap til bruk i vårt daglige arbeid og visjoner for fremtiden. Slik har det vært her i Stockholm!

Tradisjonen med at juristmøtet går på omgang mellom hovedstedene lar oss møte de nordiske hovedstedenes forskjellige særpreg. Stockholm har sitt: den åpne byen ved Mälaren som er preget både av en storhetstid i forna dar og av den postmoderne tiden. Her møter vi både tradisjon og fornyelse.

Det har vårt svenske vertskap vist oss på aller beste måte. Vi som er kommet, har følt at vi er blitt tatt hånd om fra første stund.

I nåtidens travelhet er de alminnelige faglige forhandlingene begrenset til to dager – og det har stilt nye krav til vertskapet. Da det første nordiske juristmøtet ble holdt i 1872, var planleggingshorisonten fire *måneder*. Initiativet ble tatt i april og møtet holdt i august.* I dag ligger det iallfall fire *års* omhyggelig planlegging bak et nordisk juristmøte.

Jeg retter en stor og varm takk til juristmøtets ordførende Johan Hirschfeldt, som sammen med det svenske lokalstyret har ledet det store arbeidet med å forberede og gjennomføre juristmøtet. Du, Johan, har stått for en åpen og romslig ledelse preget av din empati og ditt gode humør.

Vi vet også hvor viktig et godt sekretariat er for at en slik konferanse skal lykkes, og jeg vil gjerne spesielt takke Camilla (Olsson) og Johan (Danelius) for den

* Det første opptaket ble gjort av landshövdingen grev Eric Sparre i mars 1872 med tilslutning fra dansk og norsk side i løpet av april og utsending i begynnelsen av mai av en innbydelse med oppfordring til å foreslå diskusjonsemner – se Henrik Tamm: De nordiske juristmøder 1872-1972 (København 1972) s. 21-26.

Den norska ordförandens avslutningstal

store innsatsen som dere og alle deres medarbeidere har nedlagt i disse dagene og i tiden forut. Det har gitt oss et nordisk jurismøte vi vil huske lenge! Jeg takker også referenter, koreferenter og debattledere for deres verdifulle faglige debattopplegg, og jeg takker møtets sponsorer for deres økonomiske bidrag til jurismøtet.

Fra norsk side har jeg en spesiell takk å fremføre til Johan (Hirschfeldt) og til alle nordiske venner for all den omtanke og medfølelse som vi har møtt etter ugjerningene i Oslo og på Utøya 22. juli. Disse ugjerningene har skapt sår som vi vil trenge tid på å lege – så langt det lar seg gjøre.

Men vi må se fremover. Det skal vi alltid gjøre ved avslutningen av et nordisk jurismøte. På vegne av det norske lokalstyret er det en stor glede for meg å invitere til det 40. nordiske jurismøte i Oslo i august 2014. 2014 er en rettslig milepel i Norge når den norske Grunnloven fyller 200 år. Det gir oss en spesiell grunn til å ønske alle nordiske venner velkommen til Oslo.

Hjertelig takk for oss i Stockholm – og velkommen til Oslo om tre år!

Bilaga 1 Ejendomsrettens overgang – Norden kontra verden

(Föredrag vid Köpenhamnsmötet 2008)

Föredragshållare: Jur. dr. *Claes Martinsson*, Sverige

Ejendomsrettens overgang – Norden kontra verden

Föredrag av jur dr *Claes Martinson*¹, Sverige

Den nordiske regulering af ejendomsrettens overgang adskiller sig fra mange andre landes regulering. På hvilke måder indebærer internationaliseringen udfordringer for den nordiske regulering, og hvad betyder det for det praktiske retsliv?

Jag skall med några bilder försöka att ge en illustration av i vilken mån man kan tala om ett "Norden kontra Verden" i privaträtten. Mot bakgrund härav skall jag också ge några illustrationer av "utfordringer" för både "regulering och det praktiske retsliv".

Bakgrunden till temat är förstas föreställningen om att internationella aspekter fått ett ökat utrymme i privaträtten under inte minst de senaste 15 åren. Allmänt sett handlar mitt tema därför om vår argumentationstradition kontra vissa andra sådana som dominerar i "Verden", eller i vart fall västvärlden. Temat angränsar också till frågan om kodifikationers betydelse.

För dem som varit med på tidigare Nordiska juristmöten, kan man därför säga att jag knyter an till vad *Fredrik Stang* talade om 1922 angående kodifikationer och den nordiska rättskulturen. Jag knyter också an till vad *Lars Björne* tydligen talade om 2002 beträffande det nordiska rättsarvet och dess framtid med nödvändiga internationella kompromisser. Vad gäller den centrala tematiken hamnar jag dock mer åt vad *Torgny Håstad* i förbifarten nämnde på juristmötet 2002, om att "Skandinaver brukar ... berömma sig av en realistisk analys, vilken medför skepsis mot bl.a. resonemang om äganderättens övergång och andra mellanbegrepp."² Kärnan i min beskrivning är ju nämligen som titeln anger: "ejendomsrettens overgang".³

Jag skall med tio bilder (avsnitt) teckna temat "Norden kontra Verden", och därefter i fyra avsnitt presentera "utfordringer" som jag anser temat kan föra med sig.⁴

1 Gångbara argument i olika rättskulturer

Exempel: En domstol ger Herr Lucas rätt att ta väg över Herr Vincents mark och likaså använda delar av den för jordbruk. En kort tid efter domen ångrar sig emellertid Lucas. Eftersom han använt marken på nämnda sätt under mer än 30 år,

¹ Jur Dr, Juridiska institutionen, Göteborgs Universitet.

² Stang; Bør de nordiske Land gaa til en kodifikation av sin privatret? Björne; Det nordiska rättsarvet – myt eller verklighet?, Håstad; En europeisk civillag och den nordiska kontraktsrätten.

³ Den språkliga skillnad som i vart fall en svensk kan uppfatta mellan „äganderätt“ och „ejendomsrett“ („egendomsrätt“) är intressant. Egendomsrätt är ett ord som inte används i svenskan, men som skulle vara ett bra alternativ till äganderätt som civilrättsligt begrepp med i viss mån avvikande betydelse, inte minst ideologiskt.

⁴ En annan text kring dessa teman är min artikel: How Swedish Lawyers Think about 'Ownership' and Transfer of Ownership — Are We Just Peculiar or Actually Ahead? i antologin *Faber/Lurger - Rules for the Transfer of Movables, A candidate for European Harmonisation or National Reforms?*, Sellier 2008. Se i samma antologi också Wolfgang Fabers artikel *Scepticism about the Functional Approach from a Unitary Perspective*.

Claes Martinson

anser han att det hade varit bättre om han stämt för att få äganderätt till marken. – Utgå från att den relevanta rättsordningen faktiskt innebär att 30 års användande kan ge äganderätt. Skall Lucas ges äganderätt till marken trots att han först bara stämde för att få nyttjanderätt?

Vad som är intressant här är vilken typ av argumentation som kan vara gångbar i Norden respektive "verden". En argumentation för Lucas räkning kan te sig enligt följande, beroende på jurisdiktion:

– Eftersom Lucas redan hade blivit ägare genom de 30 årens användande, så skall han inte förlora äganderätten genom att han bara stämde för att få nyttjanderätt.

– Äganderätten övergår i dessa fall när domstolen bestämmer. Därför var han inte ägare när han stämde för nyttjanderätt. Äganderätt är en annan sak än nyttjanderätt och därför skall Lucas kunna stämma för att få äganderätt.

– Intressena bakom en tvist om äganderätt jämfört med en tvist om nyttjanderätt är så pass olika att frågorna skall kunna prövas var för sig.

Jag menar att det är ganska tydliga skillnader mellan dessa argument, och att vad som är gångbart i en del av världen inte alls är det i en annan del, i vart fall inte utan att argumenten omtolkas eller kläds i andra ord. Exempelvis skulle det första argumentet inte vara gångbart i den andra, utan antagligen betraktas som begreppsjurisprudens. Om det första argumentet däremot kläds om till värderingen att det är orimligt mot den som stämmer på fel grund att hamna i en sämre sats än han kunnat, så skulle det kanske kunna ha viss effekt i den tredje. Däremot skulle argumentet inte ens efter en sådan omklädning ges relevans i den andra jurisdiktionen.

Jag har hämtat argumenten från, i tur och ordning, "common law"-traditionen, den kodifierade rättstraditionen och den funktionella (nordiska) traditionen. Exemplet skall illustrera att Norden skiljer sig från "Verden", och detta särskilt tydligt när vi hamnar i frågor som har med äganderätt att göra.

2 En internationell diskussion

Nästa bild handlar om vad som kan hända när en skandinavisk jurist och några utländska jurister diskuterar frågor som har med temat äganderättens övergång att göra. Juristerna från kodifierad bakgrund hämtar då genast sin utgångspunkt, som är äganderätten. De kommer sinsemellan att diskutera på en abstrakt nivå och till synes behandla frågor om vilken systematik som skall väljas. Denna diskussion kläds i termer av "äganderättens övergång". Eftersom de på detta sätt använder en enhetlig utgångspunkt kommer jag fortsättningsvis att kalla dessa jurister för "unitära", (unitary).

Medan de unitära juristerna diskuterar överbyggnad, väntar skandinavien på att diskussionen skall komma till vad vi kallar de "reella problemen". Detta utan att förstå att de unitära faktiskt sysslar med en sorts problemlösning, på en abstrakt nivå. Därmed får vi svårt att komma till tals eftersom vår utgångspunkt befinner sig i andra ändan av de diskussioner som förs. Så snart skandinavien försöker börja i sin ände, för de unitära juristerna tillbaka frågan till sin abstrakta nivå.

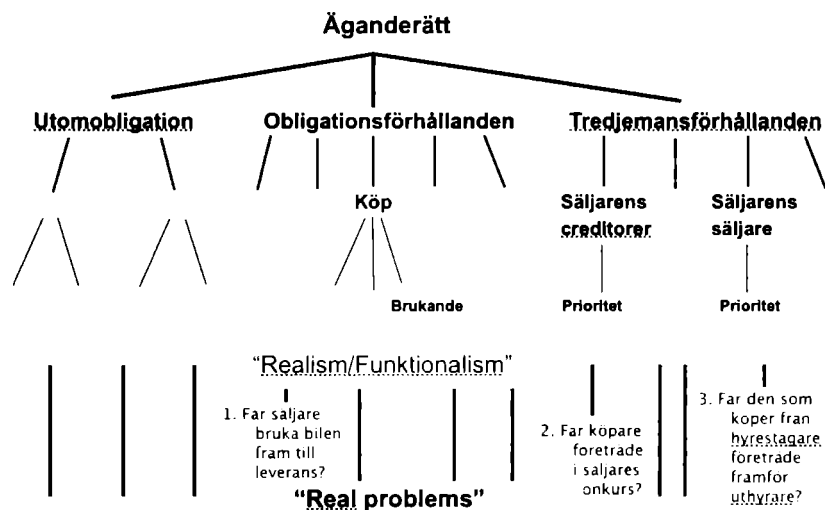
Utöver unitära och skandinaviska jurister finns det andra som liksom skandinaverna föredrar en diskussion kring reella problem, eller i vart fall konkreta exempel. De är svåra att placera, men i den förenklade bild jag vill ge här, hamnar de

för sig. I denna förenklade bild blir de sådana som närmast använder äganderätt som ideologiskt verktyg eller retoriskt knep, där det för stunden passar. Jag kommer inte att beskriva särskilt mycket av deras approach, trots att den i och för sig är intressant. Här är det dock i huvudsak det motsatsförhållande som framskyntar mellan den nordiska och de unitära approacherna som jag vill lyfta fram.

Den nordiska approachen är att inte alls använda konceptet "äganderätts övergång". Vi börjar diskussionen med de reella problemen, som vi menar är av så olika karaktär att de bör hållas isär. Om exempelvis herr Berg säljer en bil till fru Carlsson, så kan en rad olika problem uppträda: Får säljare Berg bruka bilen fram till leverans? Får köpare Carlsson företräde i en eventuell konkurs för Berg? Får köpare Carlsson företräde framför uthyraren Allbilar? (Om det nu var så att herr Berg bara hyrde bilen från dem.)

Med den nordiska approachen blandar vi över huvud taget inte in äganderättsbegreppet i lösningen av dessa fall. Således hävdar vi inte att säljaren har brukanderätt till såld egendom fram tills leverans *för att* "äganderätten inte övergått". Inte heller löser vi frågan om prioritet för köpare i konkurs med att "äganderätten övergått". Däremot kan vi, förvisso, säga att en godtroende förvärvare får bättre rätt framför en tidigare förvärvare och vi kan för detta använda termen "äganderätt", men då använder vi endast termen som ett annat ord för prioritet. Äganderätten är för oss ett relationellt begrepp. Vi använder det för att karaktärisera vilken prioritet vi ger ett subjekt framför ett annat, dvs för att uttrycka resultatet av vår bedömning.

Ett sätt att teckna motsatsförhållandet mellan den skandinaviska och de unitära approacherna är:

Bilden visar överst den unitära sammanhållna utgångspunkten, äganderätten. Därunder några av de indelningar och strukturer som används. Systematiken är ritad

hierarkiskt för att visa hur det strukturerade angreppssättet använder olika nivåer av abstraktion. Den undre halvan av bilden skall illustrera den skandinaviska approachen. Utgångspunkterna är här de reella problemen. De tre problem som nämndes ovan har placerats in på olika platser utan att de alls hålls samman. Avstånden mellan problemen skall illustrera att också vi använder indelningar som utomobligatoriska förhållanden, obligationsförhållanden och tredjemansförhållanden. Till skillnad från unitärena använder vi inte äganderätt och äganderättsövergång som kopplingsbegrepp och överstruktur för våra normer. Istället behandlar vi fall som de just nämnda, d.v.s. frågor om exempelvis brukande, borgenärsprioritet och godtrosförvärv, som fristående. Vi ser liten anledning att koppla ihop dessa konflikter. Faktum är att vi rent av ser sådana försök som skadliga för de intresseavvägningar vi menar måste göras utifrån varje relation för sig. Det händer att skällsordet "begreppsjurisprudens" används mot sådana försök.

Det skandinaviskt funktionella och de unitära perspektiven står således i skarp kontrast till varandra och detta blir tydligt i en internationell diskussion. För att ge bilden av den internationella diskussionen sin rätta färg, skall också nämnas att ett skandinaviskt påpekande om att diskussionen borde börja i andra ändan, med "the real problems", inte bidrar till något gott diskussionsklimat. Motsatsvis är det ju "not real problems" som de andra diskuterar. Av samma skäl är det inte heller är det så lyckat att tala om den skandinaviska approachen som "functional", om vi ställer den i motsats till vad andra gör – "not functional". Föga förvånande är inte heller "begreppsjurisprudens" något populärt omdöme.

En internationell diskussion kan således leda till vissa reaktioner.

3 "Verdens" reaktioner på Norden

Eftersom Norden är en liten del av "Verden", är det inte så många som får anledning att reflektera över frågan i vilken mån Norden är annorlunda. I vart fall är det få utomnordiska jurister som får den chansen. Bland dem som ändå får chansen är det inte ovanligt att reaktionen blir intresse och likgiltighet. Vi är helt enkelt en för liten minoritet för att alls bli beaktade.

I övrigt kan det dock bli förvånansvärt starka reaktioner. Bland de positiva reaktionerna kan vi märka: "spännande och intressant, ett helt nytt perspektiv, så fullständigt annorlunda", "en sympatisk juridik med en befruktande anknytning till filosofin", "intresseavvägningarnas förlovade länder". Detta är förstås upplyftande. Det skall då dock anmärkas att de positiva reaktionerna kan vara förenade med skepticism. De positiva sidorna ses som nästintill utopiska. Vår approach uppfattas ha "begränsad användbarhet" och anses bara passa för ett samhälle med en extremt lojal och homogen juristkår som haft tid att utveckla denna tradition. Därmed ses vår approach som irrelevant i internationella sammanhang.

Bland de negativt laddade reaktionerna, som kanske är de mest vanliga, märks "obegripligt" och "oförutsebart". Härtill anknyter också en typ av reaktioner som får karakteriseras som rena missförstånd – "ojuridiskt", "normlöst", "strukturlöst". Det tydligaste missförståndet är kanske att vi inte alls skulle använda oss av äganderätt och att vår approach därmed kopplas samman med kommunism.

Med dessa reaktioner framträder en föreställning om "Verden kontra Norden". Detta är egentligen inte så märkligt. För dem som är unitarister, d.v.s.

använder någon variant av överbyggnad med äganderätten som utgångspunkt, är det inte så konstigt att vår approach är ”obegriplig”. Vi tar nämligen bort de begreppskonstruktioner som deras kommunikation bygger på. Utan äganderättsöverbyggnaden får de ingen överblick. Vi tar också bort det verktyg som de använder för att analysera fram lösningen, i vart fall i vad som är deras första led i processen. För dem som är vana vid en code, som förment har strukturerat alla problem, är det också en viktig del av denna större struktur som vi tar bort.

På en allmän nivå kan reaktionerna kanske förklaras med den strävan efter systemkoherens som jurister ofta värnar om, som upprätthållare av rättsliga system. När perspektivet utgår från äganderätten som grundbult i systemet, blir det förstås dramatiskt att tänka bort en sådan. I vart fall blir det svårt att förstå poängen med att göra det. Unitaristens reaktion kan därför t o m bli att försöka övertyga skandinaverna om att vi trots allt använder en äganderättsövergång – vi vet bara inte om det.

4 Förra århundradet; några nedslag

Reaktionerna på ömse sidor känns antagligen igen av flera skandinaviska jurister. Vi, eller i vart fall våra förfäder, har ägnat dryga 70 år för att bli av med ”äganderättsövergången” som argumentationsmodell.⁵ Det går att hitta reaktioner i vår debatt som är lätta att associera med de nämnda.

Om vi flyttar oss till 1902 års juristmöte ser vi hur Köpenhamnsprofessorn Carl Torp angrep det svenska köplagsförslaget som innehöll några paragrafer om just äganderättens övergång:

– ”Kærnen i de Forslag, som jeg har tilladt mig at fremsætte, er jo det, at Spørgsmaalet om Ejendomsoverdragelse formentlig bør opløses i sine Elementer, at det med andre Ord ikke bør stilles saaledes: Hvad kræves til en Ejendomsoverdragelse? Men at det maa lyde saaledes: Hvad kræves der for, at en Køber nyder fuld Retsbeskyttelse overfor Overdragerens Kreditorer, og hvad kræves der for, at en Køber er beskyttet i Sammenstød med andre Erhverere af samme Ting?”⁶

Tore Almén svarade: ”Jag för min del befarar osäkerhet i rättsskipningen, då det gäller att tolka de såväl i lagtext som i enskildes rättshandlingar så ofta

⁵ Några av de hänvisningar som kan göras är, med svensk betoning: Henrik Hessler, Allmän Sakrätt, Norstedts 1973, s 18, 179–187, 262–263. Jan Hellner framhåller Östen Undéns analys i Svensk Sakrätt och dess betydelse för att diskussionen om äganderättens övergång i stort sett upphört i Sverige, se Speciell Avtalsrätt I Köprätt, Juristförlaget 1982, s 250. Agell/Malmström avfärdar frågan om äganderättens övergång med att det är en sedan länge etablerad uppfattning i svensk rätt att frågor kring detta tema är fel ställda, Civilrätt, 20 uppl, Liber 2007, s 146. För en kort utveckling av bakgrunden se Persson, Annina H, Förbehållsklausuler, Jure 1998, s 110–113. – Jfr Knut Rodhe som bygger sin systematik från en rent funktionell infallsvinkel där ”anspråk på äganderätt”, ”anspråk på betalning” etc blir de rubriker under vilka olika principiella intressekonflikter identifieras, Handbok i Sakrätt, Norstedts 1985. Likaså Torgny Håstad i Sakrätt avseende lös egendom, Norstedts, senast 6 upplagan, 1996, se särskilt s 23. Vidare Bo Helander, Kreditsäkerhet i lös egendom, Norstedts 1984, s 37. Motsvarande Johansson, Svante O, Stoppningsrätt under godstransport, Norstedts 2001, s 232–233. Se även Falkanger, Thor, Tingsrett, Universitetsförlaget 1999. – Terminologin ”rättighetsövergång” används dock av vissa författare utifrån andra syften: Sjur Brækhus Omsetning og kreditt, 1998, och Folke Grauers, Fastighetsköp, Juristförlaget i Lund 2007, s 352–354.

⁶ NJM 1902 s 138.

förekommande uttrycken egare och eganderätt, derest man resignerar från att söka fixera tidpunkten för eganderättens överflyttning ...”⁷

Almén argumenterade alltså i detta läge för att en äganderättsövergång behövs för säkerhet i rättsskipningen, vilket antagligen kan uppfattas som rättssäkerheten och förutsebarheten. Dessa reaktioner kan jämföras med de unitära juristernas reaktioner idag.

Trots meningsmotsättningarna vann Torps linje beträffande utformningen av de nordiska köplagarna. Men ”äganderättens övergång” var seglivad och det tog tid att få bort den. Trettioalet år senare avslutar Alf Ross sitt inledningskapitel i *Ejendomsret og Ejendomsovergang* så här:

” >>Ejendomsrettens Overgang<< kan alene tages som Fællesbetegnelse for Indbegrepet af en Række retsfunktionelle Problemer. Det er disse og allene disse Funktioner, der utgør Genstand for en real Undersøgelse. Udover disse er Ejendomsretten selv intet, hverken noget, der begrunder disse Funktioner, eller som >>afgøres<< genom dem.”⁸

En sorts sista milstolpe i utvecklingen får illustreras av Henrik Hesslers *Allmän Sakrätt från 1973*:

”Man ställde tidigare – och gör så stundom även idag – frågan: när går äganderätten till t. ex. en lös sak över från säljaren till köparen? ... Det finns emellertid uppenbart ingenting som alldeles för sig själv ”går över” från säljare till köpare. Vad som måste ske är att bestämma tidpunkten för inträdet av de olika rättsföljder som blir aktuella i samband med en övergång.”⁹

Någon gång på sjuttioalet har vår funktionella approach således blivit allmängods, det gängse sättet att tänka. Under perioden har det också förekommit en ”rättighetsdebatt” och beskrivningar där argument grundade på äganderättsföreställningar utmålas som ”magi”.¹⁰

När vi mot denna bakgrund upplever de unitära juristernas reaktioner på vår approach är det lätt att associera med vår debatt. Därmed är det lätt att dra slutsatsen att vi hamnar i en diskussion som vi redan ”är klara med”.

⁷ ... „och nöjer sig med att för hvardera af de båda nyss antydda kollisionsfallen gifva fristående rättsregler, utan att kläda någondera af dessa i formen af ett uttalande om tidpunkten för eganderättens övergång.” NJM 1902 s 154.

⁸ ... ”Tillbage staar endnu det Spørgsmaal, hvilke de *reale Retsproblemer* er, der betegnes med Titeln >>Ejendomsrettens Overgang<<.” (min kursivering) s 26. I de följande kapitlen tar han tag i dessa reella problem var för sig. Han skiljer mellan relationer mellan parter, förhållandet till tredje man, förhållandet mellan en av parterna och den andres successorer.

⁹ Hesslers text är egentligen fylligare och lyder: ”Man ställde tidigare – och gör så stundom även idag – frågan: när går äganderätten till t. ex. en lös sak över från säljaren till köparen? Och sedan man bestämt sig för att detta skulle vara vid avtalet eller vid besittningsöverlämnandet, resonerades det så att, *eftersom* äganderätten övergår vid den angivna tidpunkten, följer därav att köparen från den tidpunkten har rätt att kräva naturaprestation, att han vinner skydd mot säljarens borgenärer, att han är skyddad vid tvesala etc.

Det finns emellertid uppenbart ingenting som alldeles för sig själv ”går över” från säljare till köpare. Vad som måste ske är att bestämma tidpunkten för inträdet av de olika rättsföljder som blir aktuella i samband med en övergång. Finner man att enligt gällande rätt skydd mot säljarens borgenärer inträder först i och med traditionen, kan man uttrycka detta så att såtillvida äganderätten sålunda övergår vid denna tidpunkt. Men detta senare konstaterande är ju då tämligen ointressant. Inget hindrar att de olika rättsföljderna kan inträda vid olika tidpunkter och vara knutna till olika fakta.” *Allmän Sakrätt* s 18.

¹⁰ Exempelvis Alf Ross i *Tü-tü, Festskrift till Ussing 1951*, och Hessler i *Festskrift till Arnholm 1969* sid 470 och 472.

5 Norden kontra ”Verden”?

Vi kan i vår gamla debatt också hitta visst stöd för våra associationer kring ”Verdens” approacher. Alf Ross skriver 1935:

”At fransk-engelsk-tysk Teori virkelig endnu den Dag i Dag opbygger Læren om Ejendomsrettens Overgang paa et substantielt-metafysisk Grundlag, fremgaar af den fundamentale Kendsgerning, at Ejendomsrettens Overgang overalt i Teorien opfattes principielt som en umiddelbart i Forholdet mellem Parterne stedfindene Forteteelse. Parternes Stilling till Tredjemænd betragtes som heraf afledte Konsekvenser.”¹¹

När vi ser denna kritik framträder en tydlig föreställning om ”Norden kontra Verden”.¹²

Utän att ägna saken särskilt mycket eftertanke framstår denna bild dock som ganska problematisk. Kan den verkligen vara riktig? Inte kan väl ”Verden” ligga 100, eller i vart fall 40, år efter? – Visst talas det om ”nordiskt ljus”, men det var väl något annat? – Förklaringen är väl snarare att Verden inte förstår Norden, eller att Norden inte förstår Verden?

Nu har jag inte ambitionen att visa hur det egentligen är. Om jag hade lyckats åstadkomma en sådan beskrivning hade den blivit för omfattande och detaljrik att redogöra för här. Vad jag skall göra är att göra några förenklingar, som kan visa olika aspekter av temat ”Norden kontra Verden”

6 En annan internationell diskussion

En första aspekt framgår av ett exempel från verkligheten. En nordisk jurist diskuterar med en utländsk jurist hur ett kontraktsbrott skall hanteras. Det handlar om en köksleverantör som inte fullgjort hela installationen i tid och med undermåligt resultat. Ett förslag i diskussionen är att restaurangägaren häver köpet, slänger ut det installerade och anlitar en annan leverantör. Ställd inför detta förslag invänder dock den utländske juristen att det får restaurangägaren inte göra. När det som här är fråga

¹¹ Alf Ross, *Ejendomsret och Ejendomsövergang*, 1935, s18.

¹² En annan dåtida utsaga med samma funktionella inriktning men på temat kodifikationers betydelse är: ”Et typisk udsalg av den konstruktive lovgivningsvirksomhet er den tyske borgerlige lovbok. Det første utkast til lovboken var harmonisk opbygget, det var præget av en gjennemsjærende logik, det var i logisk-konstruktiv henseende hensynsløst radikalt. Overfor livets reale forhold derimot var det sterilt eller – endnu værre – de logiske erobringer skede paa det levende livs bekostning. Noget blev bedret i utkastet gennem en revisionskomite, som blev nedsat. Men gennemgaaende er lovboken, slik som den nu foreligger, præget av samme fortrin og samme fejl som det første utkast. Utvilsomt har lovboken været en befrielse for Tyskland, idet den satte nye retskilder i steden for corpus juris og idet den skapte retsenhet indenfor en politisk enhet, som Tyskland da var blit. Ser man derimot paa lovbokens indhold, er den efter min mening i hovedsagen en ulykke for Tyskland. Indenfor emne efter emne stagnerer nu udviklingen; den bindes i formler og stanses av paragrafer. En virkelig udvikling av den tyske privatret, præget av nutidens tænkning og liv, kan først begynde, naar lovboken har ophørt at virke.” Fredrik Stang, *NJM 1922 Bilag II s 22*. Stang fortsatte dock med att ge exempel på att en kodifikation inte nödvändigtvis behöver få dessa följder: ”Meget bedre er den schweizeriske lovbok – den bygger jo ogsaa paa en retsvitenskap, som er paavirket ikke bare fra Tyskland, men ogsaa fra Frankrike. De mænd, som har forfattet den, har selvfølgelig ikke kunnet kjende alle de livsforhold, som har ligget under deras lovgivningsmagt, men de har hat respekt for dem. Respekten ytrer sig for en stor del deri, at de gaar avveien. I erstatningslæren har de saaledes været saa rædde for at binde udviklingen, at de praktisk talt har overlatt alt til dommerens skjøen.”

Claes Martinson

om att leveransen inte slutförts har leverantören nämligen alljämt äganderätten till egendomen.

Den skandinaviske juristen blir då ganska förbryllad. Konsekvensen blir ju absurd. Om argumentet godtas kan leverantören blockera köparens handlingsalternativ genom att dröja med slutleverans. Vad som rimligen måste vara avgörande är istället om en hävning har tillräcklig grund. När så är fallet får restaurangägaren givetvis ta bort den levererade egendomen, samt t o m få skadestånd för kostnaderna.

Som väl är illustrerar detta exempel knappast något annat än att det ibland helt enkelt förekommer bristfälliga analyser även bland utländska jurister. Argumentet är knappast hållbart för en unitär jurist, och inte heller för någon med "common law"-tradition, även om det faktiskt var därifrån juristen i detta verkliga fall hörde hemma.

Kanhända hade argumentet sin grund i att en köpare bör vara förpliktigad att visa omsorg även om en säljare som gjort ett väsentligt kontraktsbrott. Att "slänga ut" köksinredningen, i betydelsen förstöra den, förefaller onödigt hårddraget. En del av värdet kan antagligen räddas genom att inredningen stuvats undan tills säljaren hämtar den. Nu var det dock inte så som argumentet framfördes.

Det kan tyckas lite fånigt att jag tar upp exempel på ett enskilt misstag i min illustration av Norden kontra Verden. Misstagen är emellertid en bild i helheten som visar hur det kan vara svårt att kommunicera. Det är lätt att avfärda ett angreppssätt om man kan skjuta in sig på rena felaktigheter och låta dem karaktärisera helheten. Avsnittet syftar därför till att peka på risken för att vi drar slutsatser om utländska approacher utifrån beskrivningar som grundas på misstag, eller för den delen missuppfattningar från vår sida. Möjligen kan vi också använda avsnittet som grund för att fundera över om användandet av äganderättsbegreppet i argumentationsfasen, innebär en större risk för såväl interna misstag som externa missuppfattningar.

7 En nyanserad bild av "Verden"

För att få en bättre bild av de unitära approacherna finns det anledning att konfrontera den unitäre juristen med vår kritik om bristande realism, begreppsjurisprudens och dogmatism. Den respons vi då får leder till en mer nyanserad bild.

För det första hävdar unitaristen att det i takt med modernt tänkande har skett en realistisk utveckling i alla länder. Det finns i princip konsensus om att normer är resultatet av värderingar från lagstiftaren och att juristerna/domarna måste ta dessa värderingar med sig i sina beslut. Likaså att de givetvis måste avväga mellan värden som står mot varandra.

För det andra är "begreppsjurisprudens" inte ett skällsord bara i Norden. Det uppfattas i unitära approacher närmast som skrattretande om någon jurist skulle hänfalla till sådan argumentation.

För det tredje är äganderättsöverbyggnaden begränsad till vissa frågor som funktionellt hör samman. Det är således bara exempelvis rätt att bruka, rätt att modifiera, rätt att konsumera/förstöra, rätt att försvara – inklusive prioritet mot fordringsägare och andra borgenärer, som omfattas i en modern unitär approach. Således hör t ex riskens övergång och rätt till prestation inte till äganderättens övergång. Inte heller hör, den i avsnitt 2 nämnda, frågan om säljarens rätt att bruka såld egendom fram till leverans, till frågorna om äganderättens övergång. Här tar

istället en "högre nivå" av kontraktsrätt över. Frågan löses genom avtalstolkning eller tolkning av dispositiva avtalsrättsliga normer som inte är knutna till äganderättens övergång. Däremot löser äganderättsöverbyggnaden vem av säljare och köpare som har rätt att få påföljder mot en tredje man som olovligen brukar egendomen under samma tid.

För det fjärde menar unitären att dogmatismen inte är så strikt som vi lätt kan få intryck av. Ett exempel är dogmen "numerus clausus". Den beskrivs som den "rättighetskatalog" ur vilken avtalsparter kan välja vilken avtalskonstruktion de vill använda. Innebörden uppfattas lätt som att avtalsparterna endast kan ge varandra vissa på förhand bestämda rättigheter. – För den nordiske juristen är detta en ganska främmande tanke. Även om vi hittar "numerus clausus" i bakgrundsframställningar i nordiska rättsvetenskapliga arbeten, är vår utgångspunkt snarare att parterna skall få hitta på nya konstruktioner:

"... [S]akrättsliga anspråk eller sakrätter har, efter definition och katalogisering, petrifierats genom principen om *numerus clausus*. Tanken bakom denna princip är förmodligen att två avtalande parter inte till förfång för tredje man skall kunna reglera tredjemansskyddets omfattning. Oavsett hur härmed förhåller sig innebär principen om *numerus clausus* enligt min mening direkt skadlig begränsning av rättsbildningen. I vad mån ett anspråk, det må vara riktat mot sak eller person, skall åtnjuta tredjemansskydd, beror givetvis på vilka berättigade intressen och allmänna hänsyn som gör sig gällande i den ifrågasatta anspråkskollisionen."¹³

Den unitäre juristen är nu inte alls helt främmande för denna tankegång. Fenomenet *numerus clausus* beskrivs ibland mer som en sorts huvudprincip än en i realiteten använd dogm. På sätt och vis är detta också ganska självklart. Jurister i länder som säger sig använda denna dogm har givetvis funnit vägar runt *numerus clausus* och utvecklat nya konstruktioner, som exempelvis en rad varianter av leasing och factoring som inte alls användes när dogmerna om *numerus clausus* etablerades.

Av den unitäre juristens kommentarer får vi således en mer nyanserad bild. Jag har inte sett någon anledning att ifrågasätta den bilden. Den verkar mer sannolik än att de skulle ligga efter oss i utvecklingen och ägna sig åt begreppsjurisprudens på 2000-talet.

Om vi tar och tittar själva på bilder av vad de gör så kan vi kanske se ytterligare fragment av helheten. Jag skjuter in mig på de två aspekterna "dogmatism" och "abstraktion".¹⁴

8 Dogmatism?

Exempel: Travbolaget AB har avtalad rätt att på vissa villkor få köpa tio hästar som de tränar och har i sitt stall. Skall Travbolaget få utnyttja denna rätt när hästägaren går i konkurs?

¹³ Stefan Lindskog, Kvittning, 2 uppl, s 35.

¹⁴ Jfr Torgny Håstads inlägg vid NJM 2002 (En europeisk Civillag och den nordiska kontraktsrätten s 360) där han i en passage beskrev skillnaderna som "Abstraktion kontra skandinavisk realism" och hans artikel (Inför en europeisk sakrätts – några principfrågor, JT 2002-03 s 745) där han skriver om en "förkärlek för dogmatiska lösningar" i många europeiska länder och att ett angreppssätt med en formel för äganderättens övergång har "svagheter som vi länge framhållit i skandinavisk doktrin".

Claes Martinson

Den *skandinaviske juristen* identifierar problemet som en fråga om borgenärsskydd; skall prioritet ges framför fordringsägarna? Antagligen gör hon också en klassificering av avtalsvillkoret som något annat än överlåtelse, eller som en form av optionsrätt. Rättsfrågan kan då formuleras som om optionsrätt skall ges prioritet i konkurs? Detta är en fråga som i vart fall för svensk del kan beskrivas som en oklar rättsfråga.

Argumentationen kring denna rättsfråga kommer i första hand att handla om konsekvenser av en norm som ger prioritet: Vilka risker medför en sådan norm? Öppnar den för kringgåenden? Etc. Vi anser det också vara relevant att begrunda vilka intressen som står mot varandra. På ett övergripande plan handlar det om å ena sidan fordringsägarkollektivet och deras intressen av begränsning av prioritetsfallen, och å andra sidan avtalsparterna och omsättningens intresse.

En annan del av argumentationen bygger på jämförelser med hur liknande rättsfrågor löses. Jämförelser förenklar analysen. I detta fall skulle en relevant jämförelse vara med överlåtelse. Eftersom hästarna verkar finnas i Travbolagets besittning skulle bolaget ha givits prioritet om det gällt en överlåtelse. Överfört på optionsrätten skulle detta krav på tradition antas ett visst skydd mot sken- och efterhandskonstruktioner och därmed undanröja ett av huvudargumenten mot att ge prioritet.

Andra relevanta argument handlar om i vilken mån återvinningsinstitutet kan användas som skydd mot att optionsrätt leder till för lågt pris. Därmed förs en argumentation om när återvinningsfristen börjar löpa och vad som skall betraktas som en nackdel för fordringsägarna. Vidare ses också argument om behoven av den aktuella avtalskonstruktionen som relevanta. Är det exempelvis viktigt för travnäringen att travtränare har möjlighet att köpa ut hästar som de tränar? Gör tränarna ett bättre jobb om de får sådana möjligheter? Etc.

Utifrån denna analys skulle en skandinavisk lösning av den oklara rättsfrågan kunna bli att optionsrättshavare skall ges prioritet när traditionskravet kan anses uppfyllt.

För den *unitäre juristen* framstår problemet som en fråga om optionsrättens ställning i konkurs. Den klassificeras som en insolvensrättslig fråga. Frågan verkar vara betraktad som en oklar rättsfråga i en del unitära länder och har i andra avgjorts i högsta instans.

En unitär argumentation kan bli; en gränsdragning måste göras mellan fordringar och sakrätter. Beträffande avtal om saker skall endast "ömsesidiga avtal som existerar vid konkursen" ges prioritet, enligt lagtexten. I de fall lagtexten ser annorlunda ut kan det istället handla om den ovan behandlade "numerus clausus". Avgörande i båda fallen blir dock att avgöra i vilken mån avtalet uppfyller de krav som ställs för att tillhöra den kategori av avtal som skall ges prioritet. Det är i båda fallen fullt möjligt att komma till slutsatsen att avtalet inte är av sådant slag och att lösningen *därmed* blir att prioritet inte ges.

Beskrivningen ger intryck av att argumentationerna skiljer sig åt betydligt. Den skandinaviska förefaller mindre formell och tar "reelle hensyn", medan den unitära förefaller mer dogmatisk. Kanhända är detta också en rättvisande bild. Det skall då dock sägas att den unitära argumentationen inte alls är främmande för skandinavien. Intresset av att begränsa sakrätterna eller m a o möjligheterna till

prioritet anses relevant även i Norden. Argument på detta tema skulle vara gångbara om de anfördes. Min egen reaktion på denna bild är därför kluven. Kanhända är det egentligen inte någon avgörande skillnad. Det förekommer dogmatisk argumentation också i Skandinavien. På motsvarande sätt förekommer också mer funktionellt inriktad argumentation bland de unitära juristerna, låt vara att det kan behövas en särskild teknik att klä argumenten i den rättsliga skepnad som är nödvändig.

Bilden är således mer komplex än vad som blir första intrycket. Trots detta har det första intrycket viss relevans. Vad som är huvudinriktningen och utgångspunkten i argumentationen får nämligen betydelse även om det förekommer avvikelser. Om skandinavien utgår från en öppen prövning, i en sorts liberal hållning, samtidigt som den unitäre juristen utgår från klassificering och m a o stödjer sina argument på huvudsakligen dogmatisk grund, så påverkar det slutresultatet.¹⁵ När det som här handlar om hela kulturer, tanketraditioner och gängse förhållningssätt blir skillnaderna förstärkta.

9 Abstraktion?

Exempel: Selleria AB säljer på kredit en lastbilslast med papper till Printman AB. Pappret levereras med en fristående transportör. Under transporten säljer Printman pappret till Finans AB. Dessvärre går Printman i konkurs innan lastbilen hinner fram. Hur skall situationen hanteras?

Den *skandinaviske juristen* beskriver situationen som en fråga om prioritet/separationsrätt, eller mer precist; stoppningsrätt. Skall Selleria kunna stoppa leveransen för att skydda sitt intresse av betalning?

Enligt svenska KöpL 61 § är det ett uppenbart fall, det finns p g a konkursen sådana starka skäl att anta att köparen inte kommer att betala att säljaren får stoppa leveransen. Den omständigheten att lasten sålts skall inte påverka. Försäljningen blir en sak mellan Finans och Printman. Printman hamnar i dröjsmål om inte boet ser till att deras egen leverantör levererar.

Den *unitäre juristen* kan också beskriva situationen som en fråga om stoppningsrätt. Han börjar dock sin argumentation med att klassificera stoppningsrätten som en "obligationsrätt". Obligationsrätten stoppningsrätt är dock speciell såtillvida att den är starkare än andra obligationsrätter och skall ges företräde framför fordringsägare. Stoppningsrätten är dock inte så stark att den skall ges företräde mot någon som förvärvat sakrätt. Därmed blir slutsatsen: Eftersom äganderätten övergick till Printman vid avlämnandet till transportören, har Printman varit behörig att förfoga över lasten. Därmed har Finans fått äganderätten.

Ett alternativ för den unitäre juristen är att börja argumentationen ännu högre upp i abstraktionsnivå: Eftersom äganderätten övergick till Printman vid avlämnandet till transportören, har Printman varit behörig att förfoga och Finans har fått äganderätten. Därmed har Selleria förlorat sin rätt.

Skillnaderna i argumentation är här klara. Det karaktäristiska draget att hålla isär konflikterna i den skandinaviska traditionen framgår, samtidigt som abstraktionen

¹⁵ Jfr Juha Karhus ord för att förmedla ett generellt budskap av samma slag: "Juridik är berättelser om huvudregler och undantag."

Claes Martinson

är tydlig i den unitära argumentationen. Problemet lyfts där till en nivå där en rättighetsklassificering hanterar konflikten.

Även i detta fall ser jag på de föregivna skillnaderna med en viss kluvenhet. Här beror det dock på att jag i den unitära lösningen läser in funktionella argument för lösningen att den förste säljaren förlorar. Argument som omsättningens intresse, säkerhet i handeln med transportdokument, behoven av att kunna omsätta gods under transport, konsekvenser för den praktiska hanteringen av gods och även miljökonsekvenser dyker upp. Jag ser förstås också motargument i form av kreditrisker för säljare och risken för att illojala och insolventa köpare i full medvetenhet om sin situation utsläcker säljares möjligheter att skydda sig. Om den unitära argumentationen kompletteras med sådana argument är skillnaderna inte så stora. Men, så länge den unitära argumentationen faktiskt inte med tydlighet uppvisar sådana argument, blir slutintrycket ändå att det föreligger betydelsefulla skillnader.

10 En samlad bild: Norden kontra Verden!

Min avsikt med de första nio avsnitten är att teckna en bild av varför det kan finnas anledning att tala om "Norden kontra Verden". Även om bilden kan nyanseras, och även om det verkligen finns anledning att sträva efter att se nyanserna, vill jag konkludera att det i "Verden" finns argumentationssätt som inte passar särskilt bra med en skandinavisk approach. Därmed vill jag hävda att beskrivningen "Norden kontra Verden" har viss relevans!

"Norden kontra Verden" handlar om kulturella skillnader. Det kan antas att det framöver kommer att uppstå fler friktionsytor mellan kulturena än tidigare. I takt med en sådan ökad internationalisering av privaträtten som verkar vara allmänt antagen, kommer vi att ställas inför "utfordringar".

Jag skall ta upp fyra tänkbara "utfordringar", såsom jag vill måla dem här. Det perspektiv jag anlägger är generellt. Jag hoppas därför att var och en kan relatera till hur utfordringarna får betydelse för dem. Som jag ser det ligger det i samtliga utmaningar för både den "nordiske regulering" och "det praktiske retsliv".

11 Udfordring 1 – Lagtexten

Jag skall börja med en väldigt konkret "utfordring". Det är utmaningen att läsa lagtexten, att tillämpa lagtexten och att beskriva rätten utifrån lagtexten, på ett sätt som passar den skandinaviska approachen.

Om vi får en mer europeiserad civilrätt, vet vi genom exempelvis arbetet med Study Group on a European Civil Code, att det, trots ansträngningar att påverka, finns stor sannolikhet för att en europeisk lagstiftning kommer att ta utgångspunkt i ett unitärt tänkande. Exempelvis skulle det kunna se ut som det gör i en dagsaktuell version av vad the Study Group har kommit fram till:

"VIII.–2:101: Requirements for the transfer of ownership in general

- (1) The transfer of ownership of goods under this Chapter requires that:
- (a) the goods exist;
 - (b) the goods are transferable;
 - (c) the transferor has the right or authority to transfer the ownership;

Ejendomsrettens overgang – Norden kontra verden

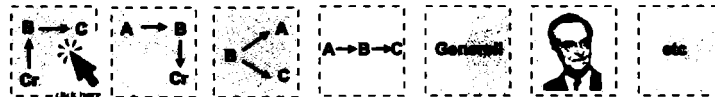
- (d) the transferee is entitled as against the transferor to the transfer of ownership by virtue of a contract or other juridical act, a court order or a rule of law; and
 - (e) there is an agreement as to the time ownership is to pass and the conditions of this agreement are met, or, in the absence of such agreement, delivery or an equivalent to delivery.”
- ... etc.

”VIII.–2:201: Effects of the transfer of ownership

- (1) At the time determined by Section 1, ownership passes within the limits of the transferor’s right or authority to dispose, with effect between the parties and with effect against third persons.”
- ... etc.

Jag gör då reflektionen att det antagligen inte är något större problem att läsa texten på ett skandinaviskt sätt. Äganderättstermen blir för den skolade funktionalisten intuitivt översatt utifrån det problem det handlar om. Det går helt enkelt inte för en indoktrinerad funktionalist att begripa termen äganderätt på ett annat sätt.

Med elektronisk lagtext är det rent av inget problem att slippa göra översättningen i huvudet. Datorhjälpmedel kan anpassa texten till den form vi önskar läsa den. Vi kan helt enkelt ordna med knappar att klicka på utifrån det sammanhang vi har för handen. Är det t ex ett problem om borgenärsskydd så kan regeln läsas:

VIII.–2:101: Requirements for borgenärsskydd

- (1) The borgenärsskydd of goods under this Chapter requires that:
 - (a) the goods exist;
 - (b) the goods are transferable;
 - (c) the transferor has the right or authority to ge borgenärsskydd
 - (d) the transferee is entitled as against the transferor to the borgenärsskydd by virtue of a contract or other juridical act, a court order or a rule of law; and
 - (e) there is an agreement as to the time borgenärsskydd skall inträda and the conditions of this agreement are met, or, in the absence of such agreement, delivery or an equivalent to delivery.
- ... etc.

Är det en rent allmän läsning av regeln vi skall göra, t ex när vi skall undervisa om regleringen, eller hänvisa till den i allmän mening, så kan vi använda:

VIII.-2:101: Requirements for **prioritet** in general

- (1) The **prioritet** of goods under this Chapter requires that:
- (a) the goods exist;
 - (b) the goods are transferable;
 - (c) the transferor has the right or authority to **ge prioritet**
 - (d) the transferee is entitled as against the transferor to the **prioritet** by virtue of a contract or other juridical act, a court order or a rule of law; and
 - (e) there is an agreement as to the time, **prioritet skall inträda** and the conditions of this agreement are met, or, in the absence of such agreement, delivery or an equivalent to delivery.
- ... etc.

Och när vi i olika sammanhang vill vara sarkastiska kan vi göra som Ross 1951, i hans välkända artikel i festskrift till Ussing:

VIII.-2:101: Requirements for **Tû-tû** in general

- (1) The **Tû-tû** of goods under this Chapter requires that:
- (a) the goods exist;
 - (b) the goods are transferable;
 - (c) the transferor has the right or authority to **Tû-tû**
 - (d) the transferee is entitled as against the transferor to the **Tû-tû** by virtue of a contract or other juridical act, a court order or a rule of law; and
 - (e) there is an agreement as to the time, **Tû-tû** and the conditions of this agreement are met, or, in the absence of such agreement, delivery or an equivalent to delivery.
- ... etc.

Skämt åsido. Utmaningen att läsa texten på ett sätt som passar den skandinaviska approachen, och att använda regleringen på klara fall, är således, enligt min mening, en trots allt relativt liten "utfordring".

Däremot blir det säkert en betydande "utfordring" att hantera beskrivningar av "hur rätten ser ut". Sådana beskrivningar, inte minst i form av läroböcker, skapar föreställningar som bygger våra föreställningar om "gällande rätt". Självklart blir det därför en "utfordring" att ge en föreställning om en funktionell skandinavisk

approach, om lagstiftningen använder äganderättsterminologi. Ännu svårare blir det förstås när relevanta domstolar och utländska respekterade böcker bygger en unitär bild. Givetvis kan vi förklara, och ta hjälp av den typ av knep jag just använde, men det blir en rejäl skillnad i pedagogisk utmaning att nå fram om lagtexten ser ut sådär. Hur som helst är det utmaningar som måste hanteras, och i egenskap av pedagog och närmast berörd, ser jag det i första hand som en intressant uppgift.

Det är förstås också en "utfordring" att hantera lösningar som vi inte är vana vid, såsom en dispositiv traditionsprincip, som vi såg här ovan i (e) och som skall läsas i kombination med följande artikel:

"VIII.-2:103: Agreement as to the time ownership is to pass

The point in time when ownership passes may be determined by party agreement, except where registration is necessary to acquire ownership under national law."

Vi kommer säkert att se många intressanta lösningar, och även sådana som i olika avseenden kan överträffa vad vi har. Men nya lösningar i sig är inte något som hör till mitt tema idag.

12 Udfordring 2 – Argumentation på samma arenor

En annan "utfordring" med en mer internationell privaträtt är hur vi skall hantera en verklighet där vi kommer att argumentera i samma rättsfrågor på samma arenor, men utifrån olika utgångspunkter. Med arena avser jag helt enkelt sammanhang där vi möts som jurister; d.v.s. i förhandlingsrum, i domstol, i avtalsskrivning, i inlagor, i debatter, i rättsvetenskapen, osv.

Man kan tycka att detta är en utmaning som måste vara den mest ordinära man kan tänka sig i juridiken – att argumentera från olika utgångspunkter för att föra fram en sida av saken. Jag menar dock att det är fråga om en delvis annan utmaning. I värsta fall blir det så att argumentationerna inte möts, utan att vi talar förbi varandra på ett plan som vi inte alls är vana vid. Sett ur vårt perspektiv, som är minoritetsperspektivet, finns det anledning att räkna med risken att vår argumentation inte ses som relevant. Det finns rent av risk att den betraktas som "ojuridisk". Vi klarar nämligen inte av grundförutsättningen att klä argumentationen i den dräkt som känns igen av majoriteten av jurister.

Jag skall visa en av de bilder jag har målat på detta tema. Den handlar om en regel som kompletterar den regel om äganderättsövergång som vi nyss tittade på:

VIII.-2:105: Equivalents to delivery

...

(2) Where a third person possesses the goods for the transferor, the same effect as delivery is achieved when the third party receives the transferor's notice of the ownership being transferred to the transferee, [or at a later time if so stated in the notice.] ...

Som synes inget märkligt med denna regel. Den preciserar hur traditionskravet skall uppfyllas när egendomen innehas av tredje man. Vad jag vill göra är att ge ett

Claes Martinson

exempel på hur en oklar rättsfråga kan komma att hanteras. Hur skall regeln tillämpas om följande problem uppträder?

Exempel: En såld båt innehas av två tredje män var för sig; de har var sin uppsättning nycklar och tillträde till hamnen där båten finns. Säljaren meddelar en av dem, men går sedan dessvärre i konkurs. Skall köparen ges företräde? (Avtal om företräde saknas.)

Från *skandinaviskt* håll är ett gångbart argument att tillräcklig kontrollerbarhet uppnåtts genom meddelandet. Därmed är risken för efterhandskonstruktioner tillräckligt minimerad. Den omständigheten att säljaren kunnat få ut båten genom den andre tredje mannen och därmed kanske förfogat över den igen kan hävdas vara en alltför liten risk för att fästa avgörande vikt vid. Detta trots att det är relevant för borgenärsskyddet m h t att en sådan förfogandemöjlighet kan leda till att gäldenären, i desperation över sin dåliga ekonomi, på sådant sätt förvärrar för sina fordringsägare. Eftersom risken antas vara liten bör dock ett meddelande anses tillräckligt.

Från *unitärt* håll menar man kanske emellertid att det där inte alls är relevanta argument, i vart fall inte förrän äganderättssystematiken "utretts". Med detta menar man exempelvis att "delivery" är (bör vara) samma tidpunkt i alla konflikter. Om äganderätten övergår redan vid meddelande till den förste tredje mannen så skulle äganderätten, genom dubbel förfogande, kunna övergå till två olika om de båda tredje männen fick meddelande om två olika köpare precis samtidigt. (Något som förstås är ganska osannolikt, men ändå värt att beakta i den unitära argumentationen.) Resonemanget hålls i denna beskrivning på en abstrakt nivå. Äganderätten försvaras som objektsenhet på denna nivå.

För den som invänder att förste förvärvare borde få prioritet i det beskrivna fallet kan det anmärkas att regeln om prioritet vid dubbel förfogande kan bygga på en ren uppfyllandeprioritet och sakna huvudregel om företräde för förste förvärvare.

VIII.-2:301: Multiple transfers

Where there are several purported transfers of the same goods by the transferor, ownership is acquired by the transferee who first fulfils all the requirements of Section 1.

I bästa fall uppfattar unitärerna att abstraktionen leder till att reella intressen aldrig kommit med i argumentationen, och att man därför också möter de funktionella argumenten, så att en diskussion kan uppstå. Men, det finns en risk i att de istället försvarar sin abstraktion med förutsebarhetsargumentet. Utifrån ett unitärt synsätt är abstraktionen just förutsebar. I förhållande till våra argument skulle de kunna hävda: "Vi kan inte offra förutsebarheten för den typ av lösa antaganden om risker som ni gör. I denna oklara rättsfråga måste vi i förutsebarhetens namn hålla oss till lagtexten."

Nu är rättsfrågan om en eller två denuntiationer ingen stor fråga. Alla kan förstås leva med en norm om två denuntiationer. Min poäng är dock att visa "utfordringen" i de tekniker vi måste skapa för att alls komma med i argumentationen, trots att vi p.g.a. juridikens funktion kan förvänta en i flera fall direkt fientligt inställning från motparten. Vi måste klara denna "utfordring" för att

betraktas som skickliga jurister, ja rent av för att inte bli betraktade som dåliga sådana.

Kanhända är den "utfordring" detta innebär inte så stor. Det är kanske inte så svårt att skapa sådana tekniker. Den "tvåspråkighet" som detta skulle ge oss leder kanske också till att vi blir särskilt skickliga på att argumentera på de aktuella arenorna. Men, i mina ögon blir det i vart fall en ny typ av "utfordring".

Jag vill här i slutet av avsnittet åter framhålla att den beskrivning jag givit av den unitära argumentationen är en förenkling. Låt vara att jag menar att det är fullt möjligt att just denna argumentation skulle användas. Givetvis kan dock en unitär argumentation i denna fråga ta andra vägar. De unitära traditionerna är sinsemellan olika och så även deras utövare. Exempelvis kan argumentationen börja med en analys av regelns syften. Anses syftet vara publicitet skulle ett argument kunna vara att spekulanter skall kunna fråga vem som helst av de två tredje männen. Då bör kravet bli att båda tredje männen skall meddelas. Argumentet bygger på att dubbellöfögandekonflikten kopplas ihop med borgenärsskyddskonflikten. Ett annat sätt att argumentera skulle kunna vara att när parterna ändå kunde åstadkommit borgenärsskydd genom avtal om äganderättsövergång, så skall meddelande till en tredje man vara tillräckligt. Syftet med regleringen anses då vara att ställa krav på klarhet snarare än publicitet. Det hypotetiska fallet med två meddelanden exakt samtidigt skulle i så fall lösas med ett motsvarande klarhetskrav. Eftersom de två meddelandena tar ut varandra skulle ett krav på ytterligare klargörande kunna ställas, vilket exempelvis skulle kunna vara att leverans genomförs till en av köparna. Om ingen av köparna fått leverans vid konkursutbrottet skulle man kunna hävda att tillräcklig klarhet inte föreligger och att äganderätten därför inte övergått på någon, d.v.s. att ingen köpare får borgenärsskydd.¹⁶ Som synes används i båda fallen argument om syften bakom regleringen. I båda fallen koordineras dock lösningen med lösningen av dubbellöfögandekonflikten. (Om så inte vore fallet hade den andra argumentationslinjen kunnat utmytna i att borgenärsskydd föreligger, eller m a o att äganderätten övergått i förhållande till fordringsägarna, men att förvaltaren ges möjlighet att välja till vilken köpare han anser det mest fördelaktigt att fullgöra.)

13 Udfordring 3 – "Rättskulturimperialismen"

Så till en "utfordring" som utgår från perspektivet "Norden og Verden". Norden är en del av Verden och vi, "Norden og Verden", har ett problem att hantera. Problemet är den "Rättskulturimperialism" som "Verden" drabbar oss med genom den unitära approachen. Det ligger en gemensam "utfordring" i att hitta vägar att hantera de svårigheter som kulturimperialism brukar föra med sig.

Mer konkret handlar det exempelvis om att vi riskerar att ägna massor av energi åt kulturkollisioner och sedvanlig kulturkrigföring; kort sagt vara arga på varandra. Likaså handlar det om problem av de slag som kritiker mot rättsliga unifiseringssträvanden har påpekat, d.v.s. vi riskerar att förlora juridiska konstruktioner som hade kommit att blomstra i en mer diversifierad miljö.¹⁷

¹⁶ Jag vill här tacka Dr Wolfgang Faber, Universität Salzburg, för kommentarer.

¹⁷ Jfr exempelvis med vad Thomas Wilhelmsson framhållit på sådana teman, se t ex: The design of an Optional (Re)statement of European Contract Law – Real Life Instead of Dead Concepts, i Grundmann & Stuyck (eds.), An Academic Green Paper on Contract Law. Kluwer, 2002, s 353-372, The Legal, the

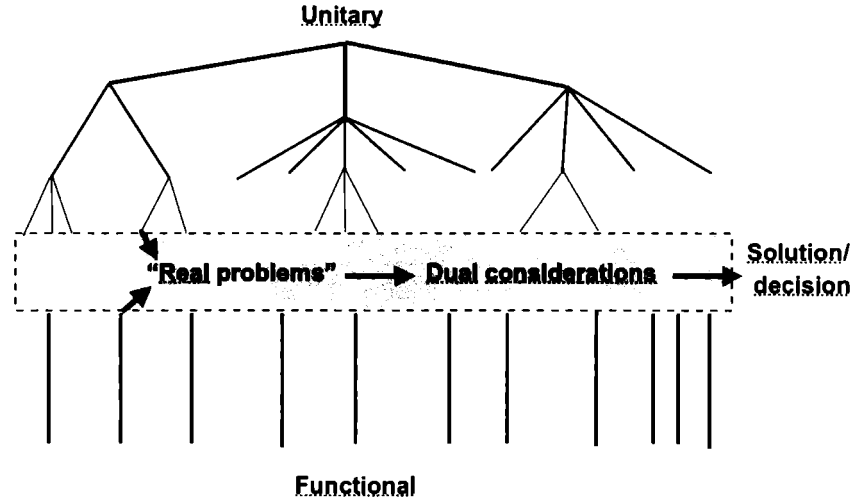
Claes Martinson

Häri ligger i så fall en "utfordring" att hantera det europeiska problemet! Men hur skall detta gå till? Är det inte ofrånkomligt att ge överordnad status åt ett sätt, åt en norm framför en annan, när vi talar om rättsliga fenomen? Kanske inte minst när det gäller en så påtaglig tankekonstruktion som "äganderättens övergång"? – Måhända är det så. Jag menar dock att det finns anledning att försöka vara konstruktiv.

Ett första steg är att uppmärksamma och erkänna att vi står inför ett fenomen som kan medföra dessa svårigheter, kalla dem "kulturimperialistiska" eller vad som nu anses passa. Med uppmärksammande och erkännande av problemen kan följa intresse och förståelse, som redan i sig kan påverka svårigheternas omfattning.

Ett andra steg är att försöka finna konkreta vägar att gå för det gemensamma bästa. Här behöver vi antagligen pröva oss fram. Jag ser det främst som en uppgift för rättsvetenskapen, att genom studier konstruktivt utveckla hur en rättskultur med både abstrakta och funktionella inslag skulle kunna fungera. Men det är också en uppgift på andra nivåer av internationella sammanhang.

För att illustrera, och kanske även inspirera, vill jag göra ett tankeexperiment. Jag får be om ursäkt för att det blir lite slagordsmässigt. Om vi, "unitary" och "functional", ägnar resurser åt att inrikta oss på motståndarens svagheter, men egentligen har "real problems", skulle vi då kunna få ut något av att placera "the real problems" mellan oss och utnyttja våra respektive approacher som resurser och verktyg, istället för som skyttegravar? Kan detta kanske ge kreativitet från båda håll?

Tanken är alltså att de unitära juristerna argumenterar från sin approach och funktionalisterna från sin. Problemet analyseras därmed från två infallsvinklar. Beslut

Cultural and the Political – Conclusions from Different Perspectives on Harmonisation of European Contract Law, European Business Law Review 2002, s 541-555.

Ejendomrettens övergång – Norden kontra verden

fattas med motivering som tillgodoser båda rationaliteterna. På så vis skulle vi kunna utveckla vår internationella lagstiftning tillsammans även på områden där vi har väldigt olika ingångar.

Beskrivningen är ganska svepande. För att bli en användbar illustration, ens som tankeexperiment, behöver den kompletteras med konkretion. Hur skulle ett beslut som följde denna modell kunna se ut? – Jag skall ge ett förenklat exempel. Beslutet avser rättsfrågan om rekvisitet ”delivery” när två tredje män har besittningen, i avsnitt 12 ovan:

”Det har hävdats att med ”delivery” skall avses samma tidpunkt för alla slag av konflikter. Ett sådant synsätt har fog m h t inte minst det krav på förutsebarhet som ställs på juridiskt beslutsfattande. Det leder här närmast till ett krav på att båda tredje männen meddelas eftersom en sådan lösning medför att vi inte behöver ställas inför problemet att två köpare kan hävda äganderätt. Samtidigt är dock syftet bakom regeln om ”delivery” att undvika efterhandskonstruktioner och oreda vid konkurs. Eftersom meddelande till *en* tredje man är tillräckligt i alla sammanhang där det endast finns en sådan, skall *ett* meddelande vara tillräckligt. Den förutsebarhet som argumentet om äganderättsplittring medför kan i detta fall inte anses så tydlig [för en homo juris Européensis] att den bör ges företräde.”

Som synes beaktar beslutet argumentationen från båda perspektiven. Avvägningen leder givetvis till ett val av en av lösningarna, men centrala argument för den förlorande lösningen har beaktats och öppet avvägts mot argumenten för den vinnande.

Självklart skulle det vara en lång process att utveckla en approach som tar dessa dubbla hänsyn. För det första tar det tid att vänja sig vid att göra avvägningar av det slag som gjordes här. För det andra tar det tid att utveckla de normativa antaganden om fakta som behövs. Idag finns en ganska varierande flora av antaganden om fakta bakom de syften som exempelvis borgenärsskyddsregler anses ha. Exempelvis anses risken för efterhandskonstruktioner vara så reell i Sverige att borgenärsskyddet inrättas efter detta. I en del andra länder är detta dock inte alls lika viktigt som exempelvis riskerna för att kreditvärdighetsbedömningen blir felaktig m h t den egendomen som kreditgivaren ser att gäldenären har i sin besittning. Detta är ett argument som svenska sakrättsjurister avfärdat sedan länge.

Ett annat moment som kommer att påverka utvecklingen är behovet av att ”bädda in” lösningar som går emot den egna approachen. Exempelvis uppstår ett behov för unitaristerna att skapa förklaringsmodeller för hur ett beslut om att en denuntiation är tillräcklig passar in i den unitära approachen. Detta behöver inte vara särskilt komplicerat, men det tar tid för förklaringsmodellerna att mogna.

Processen skulle således kunna bli långdragen. Tidsutdräkten är dock inte nödvändigtvis någon nackdel. Genom en utdragen process kan den nya kulturen växa fram på ett sätt som gör rättskulturimperialismen mindre påtaglig. Det blir istället en gemensam utveckling.

Jag väntar mig inga stormande positiva reaktioner på det konkreta förslaget. Det är sagt som en illustration av utmaningen som vi står inför och mer en problembeskrivning än en lösning. Jag har dock formulerat beskrivningen i en konstruktiv tankegång eftersom jag menar att det är väsentligt att vara konstruktiv

Claes Martinson

inför de problem jag tecknat. "Udfordringen" att hantera rättskulturimperialismen är stor, som jag ser det.

14 Udfordring 4 – Hantering av influenser

Om vi vänder tillbaka perspektivet till "Norden kontra Verden" så kan vi anta att en ganska självklar "udfordring" består i att hantera de influenser som de unitära approacherna ger oss. Influenser som vi medvetet tar oss an kan användas positivt och utvecklande. Om vi inte är medvetna om deras påverkan kan resultatet dock bli negativt.

Ett konkret exempel på en influens på temat äganderättens övergång finns i ett lagtextförslag i den svenska lagrådsremissen om en Ny aktiebolagslag, från maj 2004:

Äganderättsövergång m.m.

21 § Om inte annat följer av andra stycket, övergår äganderätten till aktier som har blivit inlösta enligt bestämmelserna i detta kapitel till majoritetsaktieägaren genom att aktiebrevens överlämnas till honom eller henne eller, i avstämningsbolag, genom att han eller hon registreras som ägare i avstämningsregistret.

Om det har beslutats om förhandstillträde enligt 12 §, övergår äganderätten redan när avgörandet har vunnit laga kraft. Om nedsättning har skett enligt 20 § övergår äganderätten när majoritetsaktieägaren har satt ned lösenbeloppet hos länsstyrelsen.

Här är det inte bara en influens, utan vad vi kan kalla ett "legal transplant", dvs en rättsfigur från ett annat rättssystem som lyfts in i vårt. I detta fall stöttes transplantatet bort lika snabbt som det överraskande dök upp. Lagrådet avvisade skrivningen.¹⁸ Denna influens sågs m o inte som särskilt positiv och det var en ganska självklar reaktion. Någon motivering till varför lagförslaget ändrades inför lagrådsremissen gavs inte.

Det är just de omedvetna influenserna som jag ser som en särskild "udfordring". Riskerna med bristande uppmärksamhet om influensers bakgrund är att vi inte gör ett så bra jobb som vi hade kunnat. Vi riskerar att ställa till oreda, överraskningar och bristande förutsebarhet. Rättskonstruktioner i lagstiftning, beslut och avtal m m bör byggas med en medveten strategi även avseende de rättskulturella aspekterna. Substantiell, dogmatisk och abstrakt argumentation bör användas med vår medvetenhet om de funktionella alternativen. En dogmatisk lösning på ett juridiskt problem kan vara lyckad, men bara om de funktionella aspekterna klargjorts.

Jag har svårt att bedöma storleken på denna "udfordring". Ser jag till risken för att begreppet äganderättsövergång börjar användas i lagstiftningen är den kanhända inte särskilt stor. Ser jag till risken för att man i "det praktiske retsliv" använder substantiellt, dogmatiskt och abstrakta argument utan att ha analyserat alternativen, bedömer jag risken som större. Om man nu, som jag, är en förespråkare

¹⁸ Se också Jens Andreassons artikel Inlösen, äganderättsövergång och "legal transplants", SvJT 2005 s 522, där han utvecklar temat från akademisk synvinkel.

Ejendomsrettens overgang – Norden kontra verden

av en realistiskt och funktionellt färgad argumentation, är det lätt att anse att vi redan idag en del utvecklingsutrymme.

Sett ur denna synvinkel – d.v.s. utifrån föreställningen att vi har ett utvecklingsutrymme – är bilden av "Norden kontra Verden" måhända också en "utfordring" att välkomna. Kanske tar vi detta utvecklingsutrymme, eller m a o vår approach, på större allvar p.g.a. de ökade friktionsytor som vi nu ställs inför?

15 Norden kontra verden?

Vad jag har gjort här idag är att teckna en bild av ett "Norden kontra verden". Jag har gjort detta med hjälp av bilder som jag själv samlat. Säkert är det flera här som har andra bilder och som kan korrigera den bild jag givit. Jag har också givit min syn på vilka "utfordringer" som vi står inför. Det är därför dags för mig att fråga er:

Har jag givit en rättvisande eller felaktig bild?

Är de "utfordringer" som jag beskrivit "reella" eller bara "abstraktioner"?

Bilaga 2 Aktuell europarättslig forskning

Lördag 20 augusti 2011

Kl. 10.00 – 13.00

Aktuell europarättslig forskning

I anslutning till juristmötet anordnas ett program där några forskare från Stockholms och Uppsala universitets juridiska fakulteter presenterar aktuell forskning med främst europarättslig inriktning. Programmet består av två teman med interna och externa perspektiv på europarätten.

Block 1: EU – in mot medlemsstaterna och ut i världen

EU:s lagstiftningsprocess och de nationella parlamentens roll: nya möjligheter till demokratiskt inflytande?

Docent Anna Jonsson

De nationella parlamentens inflytande och funktion i lagstiftningsprocessen har för första gången formaliserats i och med antagandet av Lissabonfördraget och tillhörande protokoll. Det ökande inflytandet för de nationella parlamenten i EU:s lagstiftningsprocess syftar bland annat till att reparera EU:s demokratiska underskott och är tänkta att uppväga det faktum att enhällighet inte längre krävs i majoriteten av EU:s lagstiftningsärenden. Vad innebär detta egentligen för EU:s demokratibegrepp och vilka är de nationella parlamentens förutsättningar – såväl rättsliga som politiska – att aktivt verka för en vitalisering av EU:s demokrati?

Först låt mig tacka arrangörerna för möjligheten att presentera min forskning för er här idag. Den övergripande forskningsfråga som jag kommit att intressera mig för är vad de nationella parlamentens roll i EU:s lagstiftningsprocess - så som den uttrycks i Lissabonfördraget - får för konsekvenser för de nationella parlamenten och på vilket sätt denna utveckling kan bidra till att stärka EU:s demokratiska legitimitet. Denna fråga måste dock brytas ner i ett antal delfrågor. Innan vi gör det låt mig säga ett par ord om EU:s demokratiska underskott och den strategi som valts för att motverka underskottet, som en viktig bakgrund till varför de nationella parlamentens roll i EU:s lagstiftningsprocess har ökat.

Europeiska unionens demokratiska underskott är bland annat en funktion av bristande representativitet i de beslutande och lagstiftande organen, svagt deltagande i val samt svag parlamentarisk kontroll vilket sammantaget leder till en svag demokratisk legitimitet för EU:s organ och politik. Exempelvis kan nämnas att valdeltagandet i val till Europaparlamentet har sjunkit från 69 % i 1973 års val till 43 % i 2009 års val. Vidare har parlamentarisk kontroll primärt utövats genom de nationella parlamentens granskning av dess regeringsföreträdarens agerande i Rådet. I och med antagandet av Lissabonfördraget och har dock denna möjlighet begränsats.

Sedan länge har en strategi att stärka EU:s demokratiska legitimitet gått ut på att stärka Europaparlamentets roll i EU:s lagstiftningsprocess. Detta angreppssätt har sedan några år tillbaka kompletterats med en strategi som avser att stärka de nationella

Aktuell Europarättslig forskning

lagstiftande församlingarnas roll i EU:s lagstiftningsprocess. Försöken att stärka EU:s demokratiska legitimitet på detta sätt beskrivs ofta som en strategi för *demokratisering genom parlamentarisering*. Vissa menar att denna övergripande strategi även är ett försök att motverka centraliseringstendenser och en federalisering av Europa.

Demokratisering genom parlamentarisering får som sagt genomslag både på EU och nationell nivå. På EU-nivån får strategin primärt genomslag genom den ordinarie lagstiftningsprocessen. Den ordinarie lagstiftningsprocessen innebär att de nationella parlamentens möjlighet att påverka utkomsten på EU-nivå genom att påverka sin representant i Rådet har begränsats eftersom beslut fattas av en majoritet i Europaparlamentet och kvalificerad majoritet i Rådet, om inte annat framgår av fördragen. Effekterna av demokratisering genom parlamentarisering yttrar sig på nationell nivå bland annat genom att nationella parlament ska göra en subsidiaritetsprövning av förslag till EU-rättsakter, vilket i sin tur innebär att de nationella parlamentens självständighet i förhållande till regeringen och EU:s institutioner, särskilt Rådet har en potential att öka.

I ljuset av denna utveckling kan ett antal forskningsfrågor utkristalliseras:

- Hur uttrycks strategin om demokratisering genom parlamentarisering i FEU?
- Hur har strategin påverkat den svenska konstitutionella ordningen och arbetssättet?
- Vilka är förutsättningarna för de nationella parlamenten att vitalisera demokratin inom EU?
- Vilka slutsatser kan vi dra om EU:s demokratibegrepp utifrån strategin om demokratisering genom parlamentarisering?
- Har strategin förutsättningar att bli framgångsrik?

Jag kommer inte att besvara alla dessa frågor här och nu. Frågeställningarna utgör del av ett större forskningsprojekt som just har påbörjats och som löper under tre år. I dag kommer jag att fokusera på de nationella parlamentens subsidiaritetsprövning av lagförslag från unionslagstiftaren.

Med hjälp av EU:s demokratiska principer kan vi analysera och problematisera de nationella parlamentens betydelse för EU:s demokratiska legitimitet och EU:s demokratibegrepp. Dessa demokratiska principer fungerar dock mindre bra som analytiska instrument om de inte frigörs från en nationell kontext och förförståelse. Europeiska unionens demokratiska principer står att finna i avdelning II, artiklar 9-12 i FEU. Byggstenarna för EU:s demokratibegrepp skulle således kunna vara de demokratiska principer som identifieras i avd. II, det vill säga:

- Demokratisk jämlikhet baserat på unionsmedborgarskapet, art. 9
- Representativ demokrati, art. 10 (1-2)
- Deltagardemokrati, art. 10 (3), art. 11
- Nationella parlamentens bidrag till att säkerställa en välfungerande union, art. 12

Representativitet säkerställs primärt genom Europaparlamentet och Rådet. Representativitet på EU-nivån går dock inte att jämföra med det nationella begreppet representativ demokrati, bland annat eftersom val till Europaparlamentet ofta sker på nationella premisser och inte sällan är det nationell partipolitik som avgör. Det saknas ett europeiskt forum för att debattera europafrågorna.

Vad gäller principen om deltagande i unionens demokratiska liv kan vi konstatera att det saknas sekundärrätt som reglerar deltagardemokratiaspekterna, förutom rätten till viss information. Vidare ger denna princip inga rättsliga förpliktelser. Det är dessutom väldigt svårt att ha en input i EU:s beslutandeprocess med hänsyn till det virrvarr av kontakter och beslutsgångar som finns samt det stora antalet institutioner och aktörer som är inblandade. Det är dock en nyhet att denna princip anges explicit i fördragen. Principen om deltagardemokrati är i huvudsak vägledande och ska förstås i ljuset av demokratisk jämlikhet, dvs. alla ska ha samma möjligheter att delta i EU:s politiska liv.

Till sist har vi de nationella parlamenten som ska bidra till en välfungerande union enligt art. 12. Det är i denna artikel som strategin om demokratisering genom parlamentarisering är tydligast vad gäller den nationella nivån.

Låt oss därmed gå vidare till frågan om vad demokratisering genom parlamentarisering innebär för de nationella parlamenten. Detta regleras som sagt närmare i art. 12 FEU samt i protokollet om de nationella parlamentens roll i Europeiska unionen och i protokollet om tillämpning av subsidiaritets- och proportionalitetsprinciperna. I och med antagandet av Lissabonfördraget har de nationella parlamentens roll i EU:s lagstiftningsprocess formaliserats för första gången. Den nya regleringen kan sammanfattas som att de nationella parlamenten har *rätt till information och deltagande*.

Rätten till information innebär bland annat att information ska skickas direkt från EU:s institutioner till de nationella parlament och således inte via de nationella regeringarna. Rätten till deltagande innebär bland annat att de nationella parlamenten kan göra en subsidiaritetsprövning av lagförslag som kommer från bland andra kommissionen. Sammanfattningsvis skulle detta kunna leda till att de nationella parlamenten får en bättre helhetsbild av lagstiftningsarbetet på EU-nivå och att de blir bättre på att hantera EU-rättsliga frågor i sin löpande verksamhet, exempelvis genom att göra konsekvensanalyser, samt att de nationella parlamenten stärks i förhållande till sina regeringar.

I resterande del av mitt anförande kommer jag att fokusera på de nationella parlamentens, och särskilt riksdagens, granskning av subsidiaritetsprincipen.

Kommissionen ska dela alla sina lagförslag med de nationella lagstiftande församlingarna. I lagförslaget ska subsidiaritetsprincipen explicit behandlas. Motiveringen ska göras på ett sådant sätt att det är möjligt att avgöra huruvida subsidiaritetsprincipen har respekterats eller inte. Både kvantitativa och kvalitativa aspekter ska behandlas. Efter sin granskning har de nationella parlamenten åtta veckor på sig att lämna in ett motiverat yttrande till kommissionen vad gäller förslagens överensstämmelse med subsidiaritetsprincipen. Om hälften av det totala antalet röster från de nationella parlamenten anser att förslaget strider mot subsidiaritetsprincipen ska en omprövning ske. Om kommissionen efter en sådan omprövning vidhåller förslaget ska ett motiverat yttrande bifogas förslaget. Unionslagstiftaren gör sedan en egen prövning. Sammanfattningsvis kan konstateras att de nationella parlamenten har tre påverkanskanaler: kommissionen, den egna regeringen och indirekt rådet, samt Europaparlamentets ledamöter.

Vad gäller Sveriges riksdag ska subsidiaritetsprövningen ske i det berörda sakutskottet och regeringen är skyldig att dela sin bedömning med ett utskott inom två veckor, RO 10:6. Utskottet lämnar ett yttrande till kammaren med förslag på yttrande

till kommissionen, Rådet och Europaparlamentet. Ett yttrande från riksdagen har formen av riksdagsskrivelse. Det finns ett minoritetsskydd vilket innebär att minst fem ledamöter kan begära att ett yttrande tillställs kammaren.

Konstitutionsutskottet har en uppföljande funktion – i de fall det inte är berört sakutskott – vilket innebär att KU ska följa tillämpningen av subsidiaritetsprincipen och redovisa till kammaren en gång om året. Konstitutionsutskottet har således inget löpande övergripande ansvar för granskning av subsidiaritetsprincipen. I sin uppföljning ska KU dels göra en kvantitativ redovisning av antalet prövningar, dels redogöra för vilken metod som har använts av sakutskotten, och dels granska utfallet av subsidiaritetsprövningen på en övergripande nivå.

De sista två momenten av granskningen för med sig vissa utmaningar. För det första är det viktigt att akterna framöver innehåller den information som behövs för att KU ska kunna följa och utvärdera den metod som används av utskotten. För det andra är det något oklart vad det innebär att granska utfallet av subsidiaritetsprövningen på en övergripande nivå. Enligt KU handlar det om att granska utfallet inom särskilda politikområden och det handlar ytterst om kompetensfördelningens inverkan på måluppfyllelsen. Jämfört med Tyskland nämns väldigt lite om kompetensgränsdragningsfrågor och vikten av att värna den nationella kompetensen.

Låt oss så avslutningsvis knyta tillbaka till strategin om demokratisering genom parlamentarisering genom att säga några ord om de utmaningar som strategin för med sig med fokus på de nationella parlamentens granskning av subsidiaritetsprincipen. På den nationella nivån krävs det för det första att de nationella parlamenten utvecklar en metod för subsidiaritetsprövning och att denna metod används konsekvent. För det andra, för att subsidiaritetsprövningen i nationella parlament ska kunna bidra till en demokratisering krävs det att parlamenten jobbar långsiktigt med god framförhållning och konstant uppföljning. Vad gäller metoden ligger den stora utmaningen i att skilja subsidiaritetsprövningen från granskning av sakinnehållet samtidigt som utgångspunkten alltid bör tas i en bedömning av kompetensfrågan. Vidare krävs det att de nationella parlamenten förmår arbeta tillsammans, exempelvis genom organisationer som *the Conference of Parliamentary Committees for Union Affairs of Parliaments of the European Union* (COSAC) samt att de nationella parlamenten i ökad utsträckning förmår debattera europafrågor. Vad gäller unionslagstiftaren innebär de nationella parlamentens deltagande i EU:s lagstiftningsprocess att det ställs större krav på motiveringar utifrån subsidiaritetsprincipen, att målbeskrivningarna blir tydligare samt att unionslagstiftaren hänvisar till korrekt rättslig grund i fördragen, vilket är nödvändigt för en bedömning av kompetensfrågan.

Sammanfattningsvis kan konstateras att strategin om demokratisering genom parlamentarisering har fått ett tydligt genomslag i Lissabonfördraget, primärt i och med art. 10 och 12 FEU. Strategin och Lissabonfördraget har även påverkat svensk statsrättslig lagstiftning, riksdagens arbetssätt och framför allt arbetsbelastning, samt potentiellt förhållandet mellan riksdagen och regeringen. Således har strategin påverkat den svenska konstitutionella ordningen i en inte obetydlig bemärkelse. Vad gäller de nationella parlamentens förutsättningar att aktivt verka för en vitalisering av EU:s demokrati kan konstateras att det ytterst är en resurs- och prioriteringsfråga. Om

Aktuell Europarättslig forskning

de nödvändiga resurserna finns kommer även utskottens arbete att förbättras över tid vilket i sin tur potentiellt kan innebära ett ökat inflytande för de nationella parlamenten på EU:s lagstiftningsprocess.

Slutligen återvänder vi till frågan vad strategin om demokratisering genom parlamentarisering egentligen innebär för EU:s demokratibegrepp. Vi kan konstatera att efter Lissabonfördragets ikraftträdande har inslaget av deltagardemokrati för både medborgare och nationella parlament ökat. Vad gäller de nationella parlamenten är deltagandet dock primärt indirekt och parlamenten har vad gäller subsidiaritetsprincipen inget slutligt veto. Tack för ordet och för uppmärksamheten.

EU och WTO – frågor om integration och tolkningsföreträde

Doktorand Maria F Agius

EU är som organisation medlem i WTO och integrerar därigenom WTO-rättsliga regler samtidigt som EU övervakar handelshinder på den interna marknaden. EU-domstolen och WTO Dispute Settlement Body, som också är ett dömande organ, sysslar båda med att utveckla handelsrätt på mellanstatlig nivå. I de två domstolarna behandlas mål som anknyter samtidigt till EU-rätt och WTO-rätt. Det förekommer att domstolen i den ena organisationen hör och tar ställning till argument som kräver att man tar ställning till regler med ursprung i den andra. Att så ska ske förutses av reglerna om tolkning av traktater i Wienkonventionen om traktaträtten. Men hur tolkas de externa rättsregler som på detta sätt lyfts in som bakgrundsdata? Respekterar de två domstolarna varandras tidigare uttolkningar, eller tolkar man de externa reglerna de novo, dvs. fritt i den nya kontexten? Vad får det för betydelse för harmoniseringen av frihandelsfrågorna globalt ifall tolkningarna avviker från varandra? Vad händer med respektive domstols tolkningsföreträde i förhållande till sitt konstituerande fördrag? Hur blir det med den rättsliga förutsebarheten för de länder som har medlemskap i båda organisationerna?

Folkrätten kan i dag enligt många delas in i subkategorier. Detta kallas även fragmentering, vilket antyder att det finns en oro för att folkrätten genom detta blir spretig och mindre verkningsfull. Debatten om fragmentering är utgångspunkten för min forskning, som rör relationen mellan olika rättsområden inom det folkrättsliga fältet och den specialisering som sker i fråga om internationellrättsliga regler, som grupperas under samlingsnamn som internationell handelsrätt, dito havsrätt, miljörätt, investeringsrätt, straffrätt, etc.

Samtidigt ser vi en ökande trend att instifta organisationer, sekretariat och domstolar specifikt inom vart och ett av de här fälten, alltså en institutionalisering som medför att det sker parallella utvecklingar av de här rättsområdena, som inte alltid är särskilt koordinerade. Separat jurisprudensutveckling inom folkrättsliga underkategorier kan medföra att de olika områdena får allt mindre gemensamt, trots att de alla i någon mening kan inrymmas inom den folkrättsliga ramen och i vissa grundantaganden bygger på folkrättsliga kategoriseringar, där regler saknas inom de separata rättsregimerna (generell folkrätt).

Det allra tydligaste exemplet på en sådan utveckling är naturligtvis europarätten, som framstår som så apart att det i vissa kretsar rent av är kontroversiellt att påpeka att det i grund och botten är en sammanslutning av fördragsslutande stater och att EU-fördragen förlitar sig på generell folkrätt, t.ex. genom att hämta sin bindande kraft för medlemsstaterna från regler som återfinns inom folkrättslig traktaträtt.

Det är alltså förhållandet mellan dessa områden som jag har inriktat mig på, och skapandet av en relation och ett förhållningssätt mellan rättsområden och de organisationer och institutioner som så att säga ger dem kropp. Detta är något mycket dynamiskt och flytande, varför jag alltmer börjat övergå till att försöka spåra den *process* genom vilken de här institutionerna *skaffar* sig ett förhållningssätt till varandra.

Jag har framförallt inriktat mig på att studera förhållandet mellan domstolar och andra rättsuttolkande organ inom vad som brukar kallas traktatsregimer, dvs. traktat som upprättar något som påminner om ett rättssystem genom sin heltäckande eller självtillräckliga karaktär, eller genom en stark konstitutionell eller institutionell prägel.

Jag kommer inte i dag att presentera mina teser i sin helhet – jag har försökt göra det förr när jag hade en hel timme på mig, och det havererade totalt – så med den knappa tiden i åtanke har jag valt att välja ut en central aspekt av mitt ämne som jag kommer att behandla; även det relativt översiktligt, i förhoppningen att det ska förbli någorlunda intressant för en publik med så här blandad bakgrund.

Jag tänkte tala om integrerande tolkning, och har valt att använda relationen mellan europarätten och den internationella handelsrätten som illustration, framförallt relationen mellan EU och WTO. Dessa organisationer har en del gemensamt i fråga om sina övergripande syften: båda organisationerna arbetar t.ex. aktivt för avskaffandet av sub-optimerande handelshinder och därigenom ökad välfärd för medlemsstaterna. Det som är intressant med deras förhållande är framförallt det komplexa förhållningssättet mellan dessa två regimer, som jag ska försöka beskriva i stora drag.

EU är medlem i WTO för sina medlemsstaters räkning, eftersom handelsfrågorna är ett område där kompetens i vart fall delvis har förlagts till EU-nivå. Även om samtliga EU-stater också i sin egenskap av suveräna stater är medlemmar i WTO, är det alltså EU som företräder dem i WTO-sammanhang och som primärt åtagit sig förpliktelseerna för EU-staternas räkning.

Det hindrar i och för sig inte att EU-staterna har förpliktelser inom WTO, gentemot de övriga WTO-medlemmarna. Det är inte WTO-rättsliga regler, utan EU-rättslig kompetensfördelning, som avgjort att EU-staterna ska överlåta till EU att föra dess talan i internationella handelsfrågor. Samma förpliktelser som staterna har i WTO dupliceras i viss mån genom EU-rättsakter som syftar till att implementera unionens förpliktelser inom WTO-samarbetet, och skapar EU-rättsliga förpliktelser att inte sabotera en tillräcklig implementering.

Det råder alltså ett slags rätt komplicerad parallellitet av traktatsförpliktelser i den här typen av situation. Dels är EU-staterna bundna av sina åtaganden i WTO, dels av EU:s åtaganden för deras räkning i WTO, dels av sina egna åtaganden i förhållande till EU att implementera förpliktelser som EU ådragit sig i WTO. EU är bundet av WTO-rättsliga regler, samtidigt som det finns en normgivningsmakt inom EU med

vad man skulle kunna beskriva som en stark konstitutionell självkänsla, och ett stort behov av att skapa ett sammanhållet europeiskt rättssystem, vilket kan antas spela in i de former man väljer för att implementera sina förpliktelser.

Denna traktatsparallellitet syftar självklart i mångt och mycket till att realisera samma värden, dvs. i det här sammanhanget en balanserad frihandelspolitik, men det medför också att ett större antal aktörer har möjlighet att komma in och påverka hur dessa förpliktelser ska uttolkas, och därmed ge dem substans i enskilda fall.

Det var detta som jag avsåg när jag inledningsvis talade om parallella, icke-koordinerade praxisutvecklingar. Och här, menar jag, spelar frågan om folkrättens betydelse i sammanhanget in. Klarar folkrätten av att klargöra den här typen av komplexa förpliktelserrelationer? Kan folkrättsliga regler hjälpa till att minska risken för motstridiga förpliktelser och normkonflikt? Och kan folkrätten bidra med ramverk för att utarbeta hierarkiska, eller åtminstone koordinerande, normer för hur en regim ska förhålla sig till en annan? Detta är ingen självklar fråga, särskilt inte i rättsordningar med ett konstitutionellt eller konstitutionaliserande anspråk, som t.ex. har framförts i EU-rättslig praxis, där grundinställningen är att det är en fråga för europarätten om och hur extern rätt ska få återverkningar inom regimen.

Folkrätten – som har vana av att hantera system med konkurrerande suveräner – kan förvisso tjäna som en bra grundmodell för att beskriva horisontella förhållanden där flera normgivningsmakter konkurrerar, även om detta som sagt inte är någon självklarhet i specialfolkrättsliga avgöranden. Internationella rättsregimer visar snarare en tydlig trend att behandla sina frågeställningar som interna, och EU är inget undantag.

Men när såväl medlemskap som ämne överlappar på ett sådant komplicerat sätt är det ofrånkomligt att det finns interaktionspunkter och ett behov av att förhålla sig till varandra. Förhållandet mellan WTO-rätten och EU-rätten har i mångt och mycket mejslats ut i rättspraxis, framförallt i EU-domstolen. Bland annat så har det fastslagits att EU-lagstiftning som bygger på och avser att implementera internationella förpliktelser som EU åtagit sig ska tolkas på ett sådant sätt att det så nära som möjligt ansluter till det syfte som den internationella förpliktelsen söker förverkliga.

Detta är också något som förutses av grundläggande folkrättsliga principer, t.ex. den folkrättsliga harmoniseringsprincipen.

I folkrättslig praxis har utvecklats grundantagandet att stater när de sluter avtal inte med vett och vilja sluter avtal som strider med deras tidigare åtaganden, utan tvärtom att ett internationellt instrument när helst det är möjligt ska tolkas på ett sådant sätt att det producerar effekter som är i samklang med existerande rätt. Harmoniseringsprincipen innebär därmed att internationella instrument måste tolkas och tillämpas inom ramen för det internationella rättssystemet som helhet.

En liknande tanke har kodifierats i 1969 års Wienkonventions tolkningsregler. Där föreskrivs att man i samband med att man beaktar den kontext i vilken regeln förekommer, också bör beakta andra relevanta internationella rättsregler som är tillämpliga på parternas inbördes förhållande. Denna regel anses ge uttryck för en princip inom folkrätten som kallas systemisk integration.

Båda dessa principer innebär alltså att även väldigt specialiserade internationella domstolar – som har till främsta uppgift att uttolka och precisera de

förpliktelser som framgår av det instrument under vilket de är instiftade – kan komma att behöva studera och väga in vad som i sammanhanget kan kallas extern rätt, dvs. rättsregler som hör antingen till s.k. allmän internationell rätt (som t.ex. grundläggande regler om avtals tillblivande och giltighet, tolkning, eller ansvarsutkrävande) men även andra relevanta rättsregler i vad som kan kallas speciell internationell rätt.

Att externa regler i den här situationen ska beaktas föreskrivs alltså både av EU-rätt och av folkrätt, delvis på olika grunder, men med i vart fall delvis gemensamma syften, nämligen harmonisering av de förpliktelser medlemsstaterna har åtagit sig och till undvikande av normkonflikt.

Men för att kunna utföra en sådan operation – dvs. beakta vad som i sammanhanget skulle betraktas som externa rättsregler, som i och för sig inte måste vara direkt tillämpliga i rättsförhållandet i fråga, eller falla inom domstolens jurisdiktion, men som tjänar som bakgrundsdata och tolkningshjälp – så måste EU-domstolen enligt dess egen praxis ha kompetens att tolka den externa rättsregeln. Detta synes vara en nödvändighet, eftersom varje konsultation av en regel också innebär att den ges någon slags mening, en mening som enligt många författare endast kan nås genom tolkning i en eller annan form.

Här blir det därför intressant att fråga sig om internationella domstolar accepterar som givna en tolkning som redan skett i den rättsordning där den externa regeln återfinns. Det finns här diverse uttalanden från domare inom såväl WTO som EU-domstolen, att man t.ex. betraktar FN-domstolens uttolkande av generell folkrätt som relativt auktoritativt. Det är dock mindre klart om man avhåller sig från självständig uttolkning av annan speciell folkrätt, bara för att det finns en annan instans som så att säga är mer specialiserad på den rättsordningen.

EU-domstolen har tvärtom poängterat sin jurisdiktion att avgöra varje tolkningsfråga som rör tillämpningen av ett avtal inom unionen. Detta sammanhänger med behovet av koordination eftersom EU, i WTO-fallet, är bärare av ansvarsförpliktelsen, men kan även ske med hänvisning till ett behov av att kunna avgöra om syftet med en internationell förpliktelse är kompatibelt med de värdegrundsatser som gäller inom unionen och som måste bevakas på ett mycket fundamentalt plan. Det senare var en fråga som dök upp i det uppmärksammade Kadi-fallet, som EU-domstolen avgjorde för tre år sedan.

Det finns alltså inget i sig som talar för att en domstol nödvändigtvis måste ha tolkningsföreträde i fråga om ett visst fördrag, bara för den sakens skull att den instiftats särskilt för att uttolka detta. Detta är alltså frågor som inte har reglerats, utan som tycks avgöras *in casu* i själva interaktionen mellan de olika områdena, och där varje domstol ser till sin egen rättsordning för att söka om den har jurisdiktion att avgöra, tolka och tillämpa. Man kan säga att det saknas motsvarigheten till en internationell privaträtt för förhållandet mellan internationella rättsregimer.

Den logiska följdfrågan, om två institutioner har lika rätt att uttolka ett visst regelverk är – när det saknas koordination dem emellan – om de kommer att göra det på ett likartat sätt, med hjälp av liknande verktyg, liknande vokabulär, liknande faktorer som vägs in i tolkningsoperationen. Det tycks inte vara någon självklarhet att det finns någon sådan samsyn.

I 1969 års Wienkonvention om traktaträtten finns tolkningsregler som på bred basis anses vara sedvanerättsligt bindande för samtliga stater och därmed kan

tillämpas i de flesta partsförhållanden, och som anger vilka faktorer som ska vägas in vid traktatstolkning. Dessa hänvisas också till i domskäl hos många internationella rättskipande organ, t.ex. WTOs Appellate Body, men i betydligt mindre utsträckning hos EU-domstolen, som har utvecklat en egen tolkningslära som baseras mer på en ren teleologisk tolkningsmetod. Såväl teleologisk och kontextuell som lexikalisk tolkning finns med i Wienkonventionens regler och ska enligt förarbetena till konventionen tillämpas på ett kombinerat sätt. WTOs tvistlösningsorgan har dock tenderat att fokusera främst på lexikaliska betydelser, i andra hand på kontextuell tolkning, då främst inom eller mellan olika WTO-instrument, och i betydligt mindre utsträckning fokusera på teleologin, vilket alltså placerar de här två domstolarna i varsin ända av ett spektrum av tolkningsverktyg.

Att förbise de generella traktatstolkningsreglerna till förmån för normer som utvecklats specifikt för den aktuella kontexten – som i EU-sammanhanget – är i sig möjligt genom maximen om *lex specialis*, som är ett av de främsta verktygen som står till buds för att inom folkrätten komma till rätta med motstridigheter på grund av bristande koordination mellan regelverk med olika ursprung.

Det tycks alltså inom folkrätten så som den är funtad i dagsläget finnas ett rättsligt utrymme, som skapar förutsättningar för parallella rättsutvecklingar av ett givet folkrättsligt regelverk. De harmoniseringsregler som ursprungligen var avsedda att koordinera och sammanfoga motstridiga förpliktelser, slutna av regeringar som kanske saknade tillräcklig koordination mellan förhandlingsdelegationer från olika departement, tycks alltså i händerna på en allt mer specialiserad, mångfacetterad och institutionaliserad internationellrättslig miljö kunna leda till raka motsatsen – ett läge där en högst specialiserad domstol kan, och till och med bör, titta på och uttolka från sitt eget perspektiv (och kanske även utifrån en tolkningslära eller någon annan egenhet som kan betraktas som *lex specialis*) externa rättsnormer, som samtidigt tolkas av andra internationella organ, samtidigt som båda dessa tolkningar ger måhända motstridiga meningar åt regelverk som sammanfaller till att omfatta ett och samma medlemskap.

Trots grundantagandet att en stats partsvilja att ingå avtal med visst innehåll är någorlunda konstant från förhandling till förhandling, så finns det alltså en risk att denna partsvilja ses i olika ljus beroende på vilken institution som står för uttolkningen av den. Kontexten i vilken den analyseras och de syften och värden som ligger nära till hands kan mycket väl komma att göra avtryck på hur en domstol väljer att förstå och formulera partsviljan, vilket i princip bör få negativa konsekvenser för förutsebarheten och riskerar att sätta stater med dubbelt medlemskap av det här slaget i en knepig situation i skarpa lägen, där det alltså skapas en genuin normkonflikt, som inte längre förmås harmoniseras ihop genom tolkning, eftersom även tolkningarna går i olika riktning.

Det finns principiellt inget som motsäger att en annan domstol än den som särskilt tillsatts för ändamålet kan uttolka ett fördrag, särskilt som den andra domstolen av förklarliga skäl inte kan pådyvla någon annan institution sin egen uppfattning. Inte ens EU-domstolens exklusiva kompetens hindrar ju egentligen en annan domstol från att ge sig på att uttolka EU-rätten – i ett mål mot Irland som hängde samman med parallell processföring befanns Irland förvisso ha gjort sig skyldigt till fördragsbrott för att man dragit ett mål som berörde EU-rättsliga regler

Aktuell Europarättslig forskning

inför ett annat tvistlösningsorgan, men någon annan domstol är inte bunden av detta, utan det är bara medlemsstaterna som kan ådra sig ansvar för ett sådant tillgrepp.

Det är med andra ord ett fält med väldigt mycket oklarheter och där det troligen behövs oändligt mycket mer forskning och systematisering innan några mönster börjar framträda.

From Economic Consumer Welfare to Real Consumer Happiness: a new design of international trade and competition law?

Doktorand Mario Iacovides

Competition policy and international trade are designed to enhance consumer welfare. The definition we give to consumer welfare, however, seems too restrictive and fixed on economic efficiency and does not reflect what really makes us happy. Values which before were considered as external to trade, like for example human rights and environmental protection, have come to actually define our active roles as consumers in the modern world and feature highly in our choices and behavior. Clearly, from a legal point of view, we need to reconsider what trade and competition policy aim to achieve, without at the same time challenging the economic orthodoxy that generally more trade and less market regulation are beneficial. My research aims to do exactly that, offering a study of the case law of the Court of Justice of the EU and the Appellate Body of the WTO, and using the definition of product markets as a tool for redesigning trade and competition policy.

Thank you so much professor Said Mahmoudi for your kind presentation. Actually, you presented my research project so well I hardly need to do it myself! Thank you also Johan Hirschfeldt and everyone else involved with Nordiska Juristmötet, it is a great opportunity and honour for us young scholars to be here and present our research to such a distinguished audience of legal academics and practitioners from the whole Nordic region.

The title of my research is "Consumer Welfare and Market Definition in EU Competition and International Economic Law" and it deals basically with two legal systems, the European Union (EU) and the World Trade Organisation (WTO). You have already heard a great talk by my colleague Maria Agius on the relationship of the WTO with other legal systems, especially the EU, so I am grateful I will not need to go through that again with you.

I have distilled my research questions down to two. Firstly, are welfare and economic efficiency as understood by the EU and the WTO outdated and therefore also normatively wrong? Secondly, how could we go about applying a different, broader welfare concept through market definition in these two legal systems? The underlying aim of the research is to convincingly argue that we should tip the balance in competition policy and international trade more towards non-economic values rather than remain fixated on the economic orthodoxy of economic efficiency. Let me here just point out that when I talk about non-economic values, I mean such things as are usually seen as externalities, for example environmental protection, sustainability, labour and public health standards, fundamental rights and freedoms. The effort is to

internalise all these externalities and through that process even achieve the constitutionalisation of trade rules. I am aware that all this sounds very hostile to economists, so I am glad there are not any in this room today. In any case, I would tell them to rest assured that my aim is to show how this refocusing of competition policy and international trade rules can be done *without* challenging the underlying premises of open markets and free trade, and most importantly without undermining the process of development in underdeveloped and developing countries.

My research has as a point of departure the common goals, process and methodology of EU competition law and WTO law. The goal of both legal regimes is to create an environment which facilitates the efficient allocation of resources, which will lead to economic efficiency and consumer welfare. To achieve this, the WTO starts with rules guaranteeing non-discrimination, like for example the most favoured nation principle and the principle of non-discrimination for like products. This creates a level-playing field for all companies and producers irrespective of country of origin, increasing competition and leading eventually to economic efficiency. The EU competition laws do not deal with the first part (this is left to other rules which regulate the internal market) but then follows the same process, that is to say, unfettered competition on the merits leading to economic efficiency. Finally, the common methodology includes the definition of a relevant product and geographic market, finding products which are "like" or "directly competitive and substitutable" through the use of tests like the SSNIP test, which basically measures the cross-price elasticity of demand of two products in order to determine whether they should be included in the same market.

The common goals, process and methodology that I have just mentioned mean that inevitably the EU and the WTO also face common challenges, or problems, namely the definition of "welfare" and "consumer" and the methodology for defining the relevant market. As you will remember from my research topic and questions, it is precisely these two that I will investigate in depth.

Let us start with the first common problem then, the type of consumer that is presupposed by competition law and international trade law. This has an effect on the goal, which is consumer welfare. The economic theory behind these legal rules is that the consumer is a rational, self-interested, wealth-maximising and well-informed being. Hopefully I am not the only person in this room that does not really recognise itself in that consumer ideal. Most of you have been in situations when you acted out of benevolence, charity, out of care for others without waiting to get something back. You would protest to the idea that all you do you do it in order to maximise your wealth. Most importantly, you would probably agree with me, that not all your choices in life have been rational and well-informed. Faced with an ever-increasing availability of product and services alternatives in our affluent societies, we are sometimes paralysed and do not make any choices at all or, most often, only spasmodically react to whatever is thrown at our direction without particularly reflecting on our actions or spending the time and energy required to take in all the necessary information. I mean, just picture this: you have had a tough day at work, you are at the supermarket buying food for the family and your children call you on your mobile phone screaming and protesting because you are late, the pizza has arrived and they do not have ketchup. It is not like you would stand there reading the small text on the labels on 50 different varieties of ketchup on offer right?

Beyond the problem with the consumer ideal, there is also the problem with the definition of welfare. What is it that we mean by welfare, how do we measure it and what is it exactly that we measure? Almost universally, gross domestic product and similar indices are used as proxies for the welfare of societies, but these are exactly that: proxies. They do not tell us about the real well-being of the population nor do they measure individuals' capabilities of reaping the benefits of development as Nobel-prize winner Amartya Sen has well documented in his influential work. At best, these numbers and statistics show us how a given society is fairing when it comes to factors which induce and are beneficial to happiness and individual flourishing, but they cannot measure them directly. Bhutan actually has replaced measurements of gross domestic product and the like with an index of gross national happiness. I am not saying this is the way forward, Bhutan has actually come under critique for having a very specific understanding of happiness which perhaps does not accord with a maximum degree of individual freedom, but it goes to show that there *are* other ways to measure well-being. It makes sense: even if we follow a very utilitarian argument for policy and law-making so that we are trying to achieve through these the maximum degree of preference satisfaction or happiness for the greatest number, then why do we not measure that *directly*? Moreover, we should seriously give thought to inbuilt inequalities which are not evident when measuring gross domestic product or economic growth. Whose welfare is it that we are counting? A high degree of economic growth or a high gross national product do not tell us much about who it is who is reaping the benefits of development. Do these benefits fall in the hands of a few oligarchs? Are women and children, often working at home or under appalling conditions counted in? There may indeed be a huge discrepancy between the perceived welfare in a country and the real experienced welfare of the general populace. Human welfare and wellbeing is so much more than what we can count in gross domestic products and growth curves. It is about having the possibilities to flourish and pursue a meaningful life, being healthy, living in accord with nature in a rich and diverse environment free of pollutants, it is about having a work environment that respects your labour rights, it is about living in a country that gives you room to express and develop yourself.

You may have realised by now that I will try to show in my research that consumer welfare has been understood too narrowly since the late 1940's and 1950's when the WTO and the EU -in the form of the European Economic Community- respectively were created. Therefore, a certain broadening of the concept is, in my opinion, overdue.

The crux of the matter is of course finding a way to implement such a broader notion of consumer welfare without endangering the competition law and international trade law edifice which was created after World War II, since that would indeed be unfortunate, to say the least. I believe that if we re-evaluate the common aims of the EU and the WTO, then we need at the same time to re-examine the common methodology. The problem is that this has been tried before, and it has failed. The aims-and-effects doctrine has been rejected by the Appellate Body of the WTO and the very similar rule-of-reason doctrine has been rejected by the European Court of Justice. In order to solve the conundrum and move forward, my research will suggest taking first a step backward as the solution can be found through the definition of the relevant market.

The relevant market comprises in the relevant product, geographic and temporal markets, the latter often overlooked. For the purposes of this presentation and given the short time that I have left, I will focus on the relevant product market. According to the European Commission, the relevant product market consists of all those products and/or services which are regarded as interchangeable or substitutable by the consumer, by reason of the products' characteristics, their prices and their intended use. This is the definition the Commission gives in its Notice on the Definition of the Relevant Market for the purposes of EU competition law, but I believe a very similar definition would be given by the WTO. Essentially what we are trying to find in defining the relevant product market is the own-price elasticity of demand of a product in order to see if the demand for the product is elastic or inelastic. Elastic demand would indicate that consumers are sensitive to price increases and can react to these by switching to other products, whereas inelastic demand would indicate that consumers are locked-in and the producer can sustainably charge monopolistic prices. Practically, the most usual way to find information about the market is by using the SSNIP test, which measures cross-price elasticity of demand by comparing two products. It asks whether a small but significant increase in the price of a product A, in the scale of 5 to 10 percent, would be sustainable, or whether it would lead consumers to switch to a product B. It will be appreciated that this test puts a lot of emphasis on prices, which at the end of the day may or may not reflect non-economic values of the consumers. It will reflect them if the price has internalised the externalities or if the consumer is aware that the externalities have not been internalised. Given the asymmetry of information between the exporting state and consumers in the importing state, the price will actually often not reflect the full extent of non-economic parameters, thus giving a misleading picture of the relevant product market. What is more, the test as you realise is highly dependent on marginal consumers, as they are more price-sensitive and likelier to switch to another product. This may not necessarily mirror reality, as is well exemplified by the United Brands case where the European Court of Justice, to the bemusement of many an economist, gave weight to the preferences of the old, the young and the sick amongst us since these -toothless as they are- valued the softness of bananas more than anything else. That of course makes no sense if in reality there is no possibility for price-discriminating between these marginal groups of consumers and other consumers by charging them higher prices for obtaining the same product.

When it comes to the WTO, a very similar approach to likeness of products is taken. The Appellate Body, in judging likeness (or if you like substitutability) has taken into account both objective and subjective elements, a prime example being the Japan-Alcohol case. In the objective characteristics one would place physical characteristics of products, their end-use as well as their tariff classification, whereas in the subjective characteristics it is consumers' preferences and supply substitutability that count. For the same reasons I mentioned above with regard to the SSNIP test, consumers' preferences may or may not reflect the non-economic objectives of these legal systems expressed through a broader consumer welfare definition.

But surely, those non-economic objectives and the question of whether they have been internalised in the price of the product or not, constitute *objective*, rather than subjective differences between products! As such, they should not depend on

whether the consumers are aware of them. Let me make this a little bit easier to grasp by giving an example. Take for example two identical tuna steaks. Here they are, similar colour, similar consistency, same sort of fish, probably taste the same. Same end-use and same tariff classification. These are objectively the same, according to the WTO model. Yet, you would surely change your mind if I told you that one tuna was fished using a technique which as a side-effect results in the killing of dolphins, whereas the other tuna was fished using a technique which does not have such a horrendous side-effect. Should such a difference in the process of production of these two tuna steaks really be a subjective difference which the consumers may or may not know or take the time to get informed about? I think not. The WTO unfortunately seems blind to the difference, according to the unadopted Panel decision in Tuna-Dolphin.

If you would agree with me that the difference in the method of production is an objective difference, and if that difference in the method of production is an affront to our highly regarded and cherished non-economic values, then you would also have to admit that the products are in fact “unlike”, irrespective of the subjective knowledge of consumers. If that were accepted by the WTO, that would pave the way for a member state of the organisation, like for example the EU, to distinguish between such products without thus discriminating and breaching the GATT or the GATS Agreements. A similar approach in EU competition law would enable the Commission, as enforcer of the rules, to define narrower markets and thus intervene more easily where needed in order to give substance and weight to our shared values. Such an approach would, at least, operate as an apotropaic symbol, declaring a society’s unwillingness to turn a blind eye to the violation of those exact principles it holds dear at heart. In the best of worlds, the approach advocated here would induce change extraterritorially and promote those values in other countries.

Adopting a broader consumer welfare definition and implementing it through the mechanism of relevant market definition would surely not be without its risks and would undoubtedly meet critique. Unfortunately I do not have much time left so I will try here to quickly summarise what I would expect as criticism of my thesis as well as offer some indications of my counterarguments as defence of the thesis. Firstly, it could be argued that broadening consumer welfare would be contrary to free markets and economic theory. Secondly it could increase the likelihood of protectionism and beggar-thy-neighbour domestic policies. Thirdly, it runs the risk of smacking of arrogance and could be accused of trying to impose a cultural neo-colonialism on developing countries which, the argument would go, do not necessarily share our “Western” values -whatever that means. Finally, one could well argue that the exceptions inbuilt in the TFEU and the GATT or the GATS are enough to incorporate non-economic values into the thinking of the EU and the WTO.

Let me now try to answer those arguments one by one before I conclude. Firstly, I would say that we are now well beyond the epoch of orthodox Chicago-style economics. Already in the 70s, if not earlier, the post-Chicago school of economics challenged the dominant position of economic efficiency and the fixation with growth. Additionally, there is not a dearth of other economic theories on which one can base competition policy and international trade law, like for example behavioural economics, welfare economics and economics of happiness. Moreover, we should not necessarily take it for granted that economics, and thus competition and international

trade policy should be based on consequentialism. Value pluralism could offer a different and highly credible jurisprudential basis for the thesis of this project, if not natural law, which I personally do not favour, and alternative theories of justice than utilitarianism can provide justification for law as an instrument of governance, like for example egalitarianism, libertarian theories, or international theories of justice, as Petersmann has extensively discussed in his work. On the issue of protectionism, I would tend to agree with the possible criticism and I am therefore prepared to accept that there need to be safeguards against the possibility of states too easily restricting trade or excessively regulating markets. These would include that the measures adopted have to always be unrelated to the place of origin and nationality of the product or service, soft measures like information campaigns or labelling have to be adopted where possible, and honest bona fide international negotiation has to first be undertaken, in line with the recommendations of the Appellate Body in US - Gambling. Finally, there is a great legal as well as moral difference between saying that a country has breached the law but has the benefit of an exception and saying that that country actually never breached the law since it had legitimate policy objectives in mind when acting. Legally it matters of course with regard to which party it is that bears the burden of proof, morally I would think it matters a great deal whether you are guilty and then excused or were innocent to begin with.

Most importantly, I think that moving towards an explicitly broader understanding of consumer welfare would not break away from past practice. Both the EU and the WTO have shown a high degree of sensitivity for non-economic values when dealing with clashes between the former and trade. Schmidberger, Omega, Wouters and Mecca Medina from the European Court of Justice as well as EC-Asbestos from the Appellate Body of the WTO show that such an approach would find fertile ground in the two legal systems and could be seen as an organic extension of their existing jurisprudence. It would be more of an evolution rather than revolution. Far from proving catastrophic or signalling the death of the trade regime as some economists like Dunoff argue, such a balancing exercise between non-economic values and competition and trade rules may actually be the only way for the trade regime's survival and legitimacy. Hopefully, my research can make a positive contribution towards that re-orientation of competition policy and international trade law and help further non-economic values at a time when we need them on a global level like never before. Thank you so much for your attention, I trust we will have exciting discussions during the coffee break!

Block 2: EU och de internationella finansmarknaderna

The EU response to the global Financial Crises

Docent Sideek Seyad

The construction of the EU financial market is still an incomplete project. The global financial crisis not only accelerated the law making process in this sector but also provided an incentive to reform its existing regulatory and supervisory architecture.

Aktuell Europarättslig forskning

The aim of the presentation is limited to identify and highlight some of the major legal reforms introduced to strengthen the regulation of the EU financial market.

G-20 Declaration on Strengthening the Financial System London, April 2, 2009

1. to strengthen regulation and supervision of financial markets, institutions and instruments
2. strengthen transparency and accountability of regulated banks, shadow banks, and private pools of capital
3. principles on pay and compensation in financial institutions
4. Credit Rating Agencies be subject to a regulatory oversight regime
5. enhance consumer protection
6. reinforce international cooperation.
7. restore confidence in the financial market

Major legal reforms

1. Capital Requirements Directive 2006/48/EC
2. Regulation 513/2011 amending Regulation No 1060/2009 on credit rating agencies
3. Directive on Alternative Investment Fund Managers (AIFMs)
4. Directive 94/19/EC on deposit guarantee scheme

Directive 94/19 on deposit guarantee scheme

Background

1. collapse of BCCI led to adopt Directive 94/19 in 1995.
2. When bank collapse, interest of depositors be protected
3. Without DGS,
 - A. depositors will withdraw en mass-so-called runs
 - B. collapse of bank can threaten entire financial system-
 - C. contagion risk
4. compare with food store
 - A. no contagion risk

Scope of the directive

1. MS must introduce DGS.
2. membership mandatory
3. financed by banks
 - A. state funding not permitted;
4. Home country principle

Excluded from DGS

Aktuell Europarättslig forskning

1. deposits of govt, local authorities,
2. insurance undertakings,
3. pension and retirement funds, collective investment undertakings,
4. deposits by bank directors and managers,
5. inter bank deposits,
6. depositor who aggravated the crisis,
7. deposits in currencies other than those of the MS's, €
8. deposits arising out of transactions for which there is conviction for ML;

Non compliance with DGS

1. If bank fail to comply with DGS, home supervisor
 - A. impose penalties;
 - B. exclusion from DGS membership;
 - C. revoke licence

Coverage

1. minimum limit € 20,000
Sweden - SEK 250,000
2. pay within 3 to 9 months
3. 90 % ceiling
4. only euro and other EU currencies

Directive 2009/14 amending Directive 94/19 on deposit guarantee scheme

1. not changed for 16 years but
 - A. financial markets have changed
2. financial crisis exposed its weaknesses
 - A. came under pressure during the crisis
3. to prevent contagion risk-amended the directive
4. effective from 30/6/2009

Main changes

1. increase coverage from €20 to €50 to €100,000
2. pay within 30 days
3. remove 90 % ceiling
4. all currencies

Proposed changes to Deposit Guarantee Schemes

Aim of changes

1. repeal and replace Directive 94/19 from 1 January 2013
2. harmonise and simplify DGS
3. faster payout and

Aktuell Europarättslig forskning

4. improved financing of schemes.
5. extend to non EU currencies
6. reduce pay out period to one week
7. MS can decide to cover
 - A. Deposits resulting from real estate transaction up to 12 months
 - B. Deposits linked to marriage, divorce and other social consideration up to 12 months.

Financing of DGS

1. now banks pay regularly to DGS-
2. if necessary
 - A. increase contributions or
 - B. DGS to borrow from each other or
 - C. borrow from financial market, eg by issuing bonds

European Banking Authority

1. EBA will facilitate functioning of DGS
2. involve in stress test and peer review of schemes
3. settle any disagreements in cross border cases when 2 DGS

Pan European DGS

1. 2 main advantages
 - A. save € 40 million per year
 - B. could deal better with bank failures
2. not before 2014 (Com report due)
 - A. Sweden immediately objected

Mutual Guarantee Schemes

1. banks support each other so they don't fail
2. whereas DGS pay only when bank fails
 - A. MGS in first place seek to save bank and not account holders

Investor Compensation Scheme

1. if investment firm fails to return investors assets
 - A. due to fraud, administrative malpractice or operational errors
2. level of compensation increase from € 20 to € 50,000
3. investors will receive better information

Aktuell Europarättslig forskning

Finansiell tillsyn inom EU – en ny fas?

Doktorand Rebecca Söderström

Den senaste tidens finansiella turbulens har visat på brister i tillsynen över Europas finansmarknader. Från januari 2011 finns därför en ny finansiell arkitektur på plats inom EU. Presentationen kommer att handla om det nya tillsynssystemet, uppbyggt med tre myndigheter, och dess potential att möta utmaningar och krav på en europeisk integrerad marknad för finansiella tjänster.

Rättsutveckling

En inre marknad för finansiella tjänster (EGF art 49) **FEUF art 56**

Kommissionens vitbok 1985

- Hemlandskontroll (Finansinspektionen i Sverige)
- Ömsesidigt erkännande
- Regelharmonisering

EU-fördraget 1992

- ECB, EMU, ESCB
- Steg mot kompetensöverlåtelse

Financial Services Action Plan (FSAP) 1999

- 46 åtgärder för harmonisering inom värdepappers-handel, bank- & försäkringsverksamhet, långivning, pensionssystem, mm finansiella transaktioner
- BI a MiFID, MAD, insiderdirektivet. m fl

Lamfalussy-rapporten 2001

- Regleringsprocess i fyra steg
- Effektivisering av regelgivning
- Kommittologi → tekniska råd, uppföljning, samordning

Erfarenheter från finanskrisen gällande finansiell tillsyn

Oklart ansvar för riskhanteringen
Nationella lösningar har prioriterats
Hemlandsprincipen potentiellt problematisk
De globala systemriskerna har förbisetts

EU:s nya tillsynssystem

Antaget 22 sept. 2010, i kraft 1 jan. 2011 Grund: Larosière-rapporten, februari 2009

Aktuell Europarättslig forskning

European Systemic Risk Board (ESRB)

- Oberoende EU-organ inom ECB, övergripande tillsyn
- Analysera potentiella hot mot finansiell stabilitet → utfärda riskvarningar, rekommendationer (nationella myndigheter, andra EU-organ), internationellt samarbete

European System of Financial Supervisors (ESFS)

Tillsynsätverk: EU-nivå och nationell nivå
Tre nya tillsynsmyndigheter på EU-nivå

De nya myndigheterna

Uppgradering: expertkommittéer → självständiga myndigheter

- CEBS (Committee of European Banking Supervisors) →
EBA (European Banking Authority)
- CEIOPS (Committee of European Insurance and Occupational Pensions Supervisors) →
EIOPA (European Insurance and Occupational Pensions Authority)
- CESR (Committee of European Securities Regulators) →
ESMA (European Securities and Markets Authority)

Befogenheter

- Myndigheterna ansvarar för övergripande tillsyn inom sina respektive områden. Medlemsstaterna fortsatt ansvar för den dagliga tillsynen.
- Utveckla **bindande föreskrifter** (technical standards) för alla medlemsstaterna → harmonisering
- **Övervaka** hur regler följs på nationell nivå
- **Tvingande medling** vid gemensam tillsyn över gränsöverskridande företagsgrupp
- Tvingande beslut i **krissituation** som utlysts av EU-rådet
- Utfärda bindande **beslut riktad till en viss nationell myndighet** om nationell tillsyn inte följer EU-rätten
- Utförda bindande **beslut direkt riktad mot finansiellt institut** om nationell myndighet inte lyder
- Inga sanktioner för de europeiska myndigheterna
- Fullständig tillsyn över **kreditvärderingsföretag** (ratinginstitut, CRA) för ESMA

Europeisk tillsyn

- Harmoniseringen växt fram ur integrations- och effektivitetsambitioner för inre marknaden
- Ändrat fokus
 - Stabilitetshänsyn

Aktuell Europarättslig forskning

- "Fundamental shift in EU regulatory philosophy in the field of financial law"
- Från lagstiftning till tillsyn och övervakning
- Ökad centralisering av tillsynsuppgifter på EU-nivå
- Högre koordination av tillsynspraxis
- Medlemsstatsnivå: grund och förutsättning
- Fortsatt decentraliserad tillsyn
- Dock myndigheter inrättade och förstärkt stabilitetsfokus
- Paradigmskifte?

Framtidens finansiella tillsyn

- Vad är en effektiv tillsyn?
 - Marknadseffektivitet v. krismedvetenhet
- På vilken nivå sköts tillsyn bäst?
- Vad är tillräcklig befogenhet?
- Ökad kontroll genom ökat samarbete
- Samordning på EU-nivå trolig utveckling
- ESMA och CRA banar vägen...

Reglering av finansiella marknader i EU och USA – harmonisering eller splittring?

Doktorand Thomas Ordeberg

Såväl inom EU som i USA finns på central nivå harmoniserade regler avseende aktiviteter av betydelse för de finansiella marknaderna. När det gäller värdepappershandel finns dock även annan lag, ofta på delstats- eller medlemsstat nivå, som är tillämplig på marknadsaktörerna utan att vara harmoniserad. Inte minst gäller detta regler om aktörers förpliktelser sinsemellan, t.ex. lojalitetsplikt. Detta väcker frågan huruvida det är möjligt att tillskapa harmoniserade regler för finansmarknadens aktörer utan att samtidigt harmonisera sådana civilrättsliga regler som i dag faller utanför det område som regleras på central nivå.

Jag heter Thomas Ordeberg och är doktorand vid juridiska institutionen vid Stockholms universitet, där jag även är knuten till Stockholm Centre for Commercial Law.

Jag bedriver forskning inom finansmarknadsrättens område och studerar alltså den reglering som omfattar aktörerna på finansmarknaderna. Mer specifikt inriktas forskningen på de regler som styr utförandet av ordrar, köp- och säljorder, på värdepappersmarknaderna. Ett klassiskt exempel är när en kund lämnar en köporder till "sin" börsmäklare och denne därefter köper aktier för kundens räkning. Det projekt som jag bedriver är en komparativ studie av regleringen avseende orderutförande i USA och EU, med nedslag i nationell reglering i tre av EU:s medlemsländer (Storbritannien, Frankrike och Sverige).

En övergripande fråga inom ramen för detta arbete rör relationen mellan å ena sidan näringsrättsliga regler som finansiella företag har att följa, å andra sidan civilrättsliga regler avseende agent-principalförhållanden som också de kan vara tillämpliga på orderutförande. Projektet pågår för närvarande och kommer inte vara avslutat vare sig detta eller nästa år, men vissa observationer – eller rättare sagt frågeställningar – har redan utkristalliserat sig.

För det första finns i såväl EU som USA näringsrättsliga regler som ställer upp förpliktelser för de aktörer som utför ordrar för kunders räkning. I USA finns dessa bestämmelser i föreskrifter meddelade av federala myndigheter. På EU-nivå finns dels bestämmelser i det s.k. MiFID-direktivet från 2004, dels kompletterande och mer detaljerade bestämmelser i ett genomförandedirektiv som antogs 2006. I EU-regleringen används det begrepp som även har brukats mer allmänt för att beskriva regler som ställer upp förpliktelser för de som utför ordrar för andras räkning på värdepappersmarknaderna: "best execution"-regler.

Såväl den amerikanska som den europeiska regleringen innebär att aktörerna förpliktas att vidta vissa mått och steg för att säkerställa att kundernas ordrar utförs så att resultatet för kunderna blir så bra som möjligt. Det handlar inte, vare sig i EU eller USA, om att uppställa krav som gäller för varje enskild transaktion. I stället förpliktas aktörerna att ta fram rutiner eller policys som ska gälla generellt vid utförande av ordrar, och syftar till att bästa resultat uppnås för kunderna.

I USA gäller att aktörerna måste ha rutiner på plats för att undvika att kundordrar utförs till ett pris som är sämre än det bästa pris som är tillgängligt på marknaden vid tidpunkten för utförandet av ordern. Dessutom är såväl mäklare som handelsplatser skyldiga att periodiskt, i efterhand, publicera information om hur de utför ordrar.

I EU gäller att agenter (typiskt sett mäklare) måste ta fram en särskild policy för orderutförande, med angivande av t.ex. vilka kriterier som beaktas vid utförande av ordrar och vid vilka handelsplatser som ordrar kan komma att utföras. Policyn måste sedan följas vid orderutförande, och dessutom uppdateras årligen samt därutöver vid behov.

De amerikanska bestämmelserna gäller för de aktörer som är aktiva på den amerikanska värdepappersmarknaden och överträdelse av reglerna kan resultera i sanktioner från den behöriga tillsynsmyndigheten SEC (Securities and Exchange Commission).

De europeiska reglerna om orderutförande i MiFID och genomförandedirektivet har genomförts nationellt i EU:s medlemsstater. I Sverige har detta gjorts främst genom lagen (2007:528) om värdepappersmarknaden och Finansinspektionens anslutande föreskrifter. I Frankrike har genomförandet främst skett genom nya bestämmelser i den monetära och finansiella koden (Code monétaire et financier) samt i föreskrifter meddelade av den ansvariga tillsynsmyndigheten, Autorité des marchés financiers (AMF). I Storbritannien har reglerna om orderutförande främst genomförts genom bestämmelser i myndighetsföreskrifter från tillsynsmyndigheten FSA, Financial Services Authority.

Överträdelse av bestämmelserna kan resultera i sanktioner från respektive behörig nationell tillsynsmyndighet med möjlighet att få myndighetens beslut överprövat i högre instans (i Sverige i förvaltningsrätt).

Det finns således näringsrättsliga regler som uppställer vissa förpliktelser för de aktörer som utför ordrar för annans räkning på värdepappersmarknaderna, både i USA och EU.

Samtidigt finns dock, i de tre EU-länder som jag studerar liksom inom såväl "common law" i USA som amerikansk reglering på delstatsnivå, andra regler som uppställer förpliktelser för den som t.ex. utför en köp- eller säljorder på värdepappersmarknaderna för någon annans räkning. Närmare bestämt finns regler om de förpliktelser som en agent har gentemot sin principal (huvudman). I samtliga de jurisdiktioner som undersökningen omfattar uppställs generella krav på en agent att denne ska tillvarata sin huvudmans intressen och inte t.ex. berika sig själv på huvudmannens bekostnad. Dessa krav gäller för agent-principalförhållanden generellt. Kraven är, inte minst, tillämpliga i samband med utförande av ordrar för annans räkning på värdepappersmarknaderna.

I Sverige märks främst bestämmelserna i kommissionslagen (2009:865). Lagen anger bl.a. i relativt generella termer vilka förpliktelser agenten (kommissionären) har gentemot huvudmannen (kommittenten). I Frankrike finns t.ex. generella bestämmelser om agenters förpliktelser mot huvudmän i Code de commerce. I Storbritannien har det sedan länge ansetts att en agent har vissa förpliktelser (fiduciary duties) mot sin huvudman, bl.a. att inte sätta sina egna intressen före huvudmannens. Fiduciaryn – den person som har en fiduciary duty – kan sägas motsvara en syssloman. Fiduciary duties anses inom anglosaxisk rättstradition vara exempel på skyldigheter som uppstått i rättspraxis med tillämpning av "equity". Även i USA erkänns på samma sätt att en agent har fiduciary duties gentemot sin huvudman. Därutöver kan enskilda delstater i sin statliga lagstiftning uppställa regler om agenters förpliktelser mot huvudmän.

Den fråga som nu inställer sig är hur de specifika näringsrättsliga reglerna om skyldigheter i samband med utförande av ordrar samspelar – eller inte samspelar – med de generella regler om kommissionärers/agenters ansvar som uppställs i samma jurisdiktioner.

Forskning pågår för närvarande och jag kan således inte göra några anspråk på att komma med ett definitivt svar i dag, inte ens ett definitivt svar på vad jag själv anser om samspellet mellan dessa näringsrättsliga och civilrättsliga regelkomplex.

Det som dock redan nu kan noteras är att samspellet dem emellan förefaller oklart eller omstritt i flera av de rättssystem som är under lupp.

I USA finns domstolspraxis från federala domstolar som slår fast vissa "fiduciary duties" i samband med orderutförande. Samtidigt har det hävdats att den federala lagstiftaren – och i förlängningen de federala myndigheterna – inte är behörig att uppställa regler om agenters förpliktelser vid orderutförande (best execution-regler) eftersom den kompetensen vilar hos delstaterna. De befintliga federala myndighetsföreskrifterna om förpliktelser i samband med orderutförande utgör enligt regelgivaren – SEC – inte best execution-regler i sig, utan regler som syftar till att göra det lättare att uppnå bästa möjliga orderutförande (best execution).

Befintliga SEC-regler innebär, som tidigare nämnts, att agenterna ska undvika att utföra ordrar till ett sämre pris än det bästa pris som är tillgängligt på marknaderna. I rättspraxis – mer konkret ett fall från en federal domstol i andra instans – slog domstolen dock fast att agenter inte nödvändigtvis uppfyllde sin "best execution"-förpliktelse genom att utföra kunders ordrar mot det bästa pris som är

offentligt tillgängligt på marknaderna. Om det finns möjlighet att ge kunden ett bättre pris, och agenter underlåter att göra detta, kan det innebära att "best execution"-förpliktelsen inte har uppfyllts.

I Sverige diskuterades relationen mellan best execution-reglerna i lagen om värdepappersmarknaden och kommissionslagens bestämmelser i förarbetena till den senare. Då noterades bl.a. att det bedömdes finnas ett behov av såväl best execution-regler som kommissionärsansvar – förslag från remissinstanser att det skulle vara nog med enbart best execution-regler tillbakavisades. Samtidigt sades angående flera materiella kommissionärsförpliktelser, t.ex. i fråga om informationsgivning till kommittenten, att den som uppfyllde kraven i lagen om värdepappersmarknaden också anses ha uppfyllt sina skyldigheter som kommissionär.

En ytterligare komplikation är att de amerikanska federala reglerna är direkt tillämpliga på marknadsaktörerna, medan EU-reglerna till stor del uppställts i direktiv som därefter genomförts i medlemsstaterna. Detta innebär att de materiella regler som är tillämpliga på marknadsaktörerna, liksom de sanktioner som kan bli följden vid överträdelse av reglerna, anges i respektive nationell rättsordning även om dessa nationella regler inte får avvika från den norm som fastställts på gemenskaps- eller unionsnivå. Dessutom är de civilrättsliga reglerna om agenter/kommissionärs ansvar inte harmoniserade inom EU utan regleras i varje medlemsstat för sig.

Efter den här korta presentationen av det forskningsområde där jag just nu är sysselsatt kan sammanfattningsvis konstateras att (i) utförande av ordrar att köpa eller sälja värdepapper för annans räkning har blivit föremål för specifik näringsrättslig reglering i både USA och EU, (ii) utförande av order för annans räkning samtidigt omfattas av äldre och mer generella regler om agenter/kommissionärs förpliktelser gentemot sina huvudmän, som kan regleras i varje medlemsstat/delstat för sig, och (iii) förhållandet mellan de näringsrättsliga och civilrättsliga reglerna är åtminstone till viss del oklart eller omstritt.

Förhållandet mellan dessa regelverk är inte enbart av teoretiskt intresse. Den fråga som det till syvende och sist handlar om är vilka krav som ställs på den som köper och säljer värdepapper för annans räkning. Beroende på hur de olika reglerna, och samspelet dem emellan, tolkas kan detta innebära att de materiella förpliktelser som åvilar dessa aktörer blir mer eller mindre omfattande. Jag hoppas att det nu pågående arbetet ska kunna sprida något litet ljus över den frågan.

Bilaga 3 Stadgar för de nordiska juristmötena

STADGAR FÖR DE NORDISKA JURISTMÖTENA

Antagna 1972, ändrade 1919, 1934, 1948 och 1960

§ 1

De nordiska juristmötena hava till ändamål att genom anordnade förhandlingar mellan danska, finska, isländska, norska och svenska jurister verka till utbildande av ett på sakkunskap grundat och såvitt möjligt sammanstående omdöme angående rätts- och lagstiftningsfrågor, som äro av vikt för de nordiska rikena

§ 2

Vid varje juristmöte bestämmes tid och plats för nästa sammankomst.

§ 3

Vid varje juristmöte väljes för varje rike av deltagarna från det riket en lokalstyrelse, som fungerar till slutet av nästa möte. Den utgöres av högst tio ledamöter. Lokalstyrelserna bilda tillhopa en gemensam styrelse.

§ 4

Det tillkommer lokalstyrelsen för det land, vareft möte skall hållas, att vidtaga nödiga åtgärder för dettas förberedande och anordnande. Alla förslag till överläggningsämnen, betänkanden, utlåtanden o.dyl., som önskas förelagda mötet, avgivas till densamma.

§ 5

Såvitt möjligt är, skola de muntliga förhandlingarna på juristmötena förberedas därigenom, att förslagen till överläggningsämnen, försedda med en kortfattad motivering eller utveckling, utdelas till deltagarna lämplig tid före mötet. Om så finnes ändamålsenligt, kunna över de inkomna förslagen inhämtas skriftliga betänkanden eller utlåtanden, vilka, likaledes tryckta, före mötet utdelas.

§ 6

När en fråga icke anses vara tillräckligt debatterad på ett juristmöte, kan densamma vidare behandling uppskjutas till ett följande, och kan då åt en eller flera deltagare i mötet lämnas uppdrag att i ämnet avgiva skriftliga betänkanden eller utlåtanden, vilka skola tryckas och utdelas lämplig tid före nästa möte.

Förhandlingarna om en på ett möte förekommande fråga kunna, när ordföranden finner det lämpligt, avslutas med omröstning över föreslagna resolutioner.

§ 7

Förhandlingarna på juristmötena ledas av en för varje möte utsedd ordförande, vilken tillika bestämmer, i vilken ordning ämnena skola företagas till behandling.

Ordföranden väljes vid förhandlingarnas början av och bland deltagarna i mötet.

På samma sätt väljes fyra vice ordförande och fem sekreterare, en för varje rike.

§ 8

Förhandlingarna äga rum å de fem nordiska språken. Göres under mötet offentliga muntliga förhandlingar diskussionsinlägg på finska eller isländska, bör inlägget omedelbart genom den finska eller isländska lokalstyrelsens försorg översättas till danska, norska eller svenska och även på detta språk upptagas i den tryckta berättelsen över förhandlingarna.

§ 9

Över förhandlingarna på varje juristmöte utgives en tryckt berättelse.

§ 10

Var och en deltagare i de nordiska juristmötena erlägger en avgift som för varje möte fastställs av den gemensamma styrelsen. Den som en gång har antecknat sig anses som deltagare till dess han anmäler sitt utträde. Deltagarna äga rätt att erhålla de tryckta meddelanden, som utdelas före mötet, och den tryckta berättelsen om förhandlingarna, vilken sedermera utgives.

§ 11

Lokalstyrelsen i det land, där mötet skall hållas, har att föra räkenskaper över samtliga inkomster och utgifter rörande mötet. Avgifterna för mötet uppbäres i varje land av lokalstyrelsen därstädes, vilken senast en månad efter det mötet ägt rum, till lokalstyrelsen i det land, där mötet hållits, inbetalar vad sålunda uppburits med avdrag av vad enligt åtföljande räkning utgivits för mötets förberedande. Avgifter, som därefter erläggas i annat land, än det där mötet hållits, skola efter hand som de inflyta översändas utan avdrag.

Bilaga 4 Reglemente för Gunnar Swensons fond

Reglemente för Gunnar Swensons Fond

för de nordiska juristmötena,
fastställt av den gemensamma styrelsen för de nordiska juristmötena den 2 november 1920,
ändrat av den gemensamma styrelsen den 25 augusti 1948 och den 17 augusti 2011

Sedan e.o. hovrättsnotarien Gunnar Swenson i Malmö lämnat den svenska lokalstyrelsen för det elfte nordiska juristmötet ekonomisk garanti för mötesutgifterna intill ett belopp av 100.000 kronor samt vid mötet förklarat sig vilja, efter det beloppet till erforderlig del tagits anspråk för sagda ändamål, överlämna återstoden till styrelsen för de nordiska juristmötena att användas såsom en fond för framtida möten, har styrelsen jämlikt bemyndigande av nämnda juristmöte för den sålunda bildade och sedermera till styrelsen överlämnade fonden, vars grundkapital den 1 januari 1920 utgjorde 82.303 kronor 50 öre, fastställt följande reglemente:

§ 1.

Fondens avkastning användes i den ordning nedan sägs till bestridande av organisations- och tryckningskostnader samt andra utgifter för de nordiska juristmötena.

§ 2.

Fondens förvaltas av den svenska lokalstyrelsen.
Lokalstyrelsen är beslutför när minst fem av dess ledamöter äro tillstädes.

§ 3.

Fondens medel ska, i den mån de inte bör hållas tillgängliga för bestridande av utgifter för det med fonden avsedda ändamålet och löpande förvaltningskostnader, placeras i enlighet med det placeringsreglemente som den gemensamma styrelsen har beslutat för varje tid.

§ 4.

För ändamål, som i § 1 säges, må styrelsen i det land där juristmöte skall hållas uppbära den behållna avkastningen för de tre år som närmast föregå juristmötets år. Hälften av beloppet får lyftas tidigast den 1 mars, återstoden tidigast den 1 juli. Dock får högst 20 % av den årliga avkastningen fonderas i syfte att användas för ändamålet i samband med ett senare möte.

§ 5.

Behållen avkastning, som icke tages i anspråk för bestridande av utgifter för juristmötena, skall läggas i fonden.

§ 6.

Fondens räkenskaper avslutas för kalenderår.

§ 7.

Vid varje juristmöte utser styrelsen två revisorer jämte lika många suppleanter. Revisionsberättelsen avgives å nästföljande möte till styrelsen. Berättelsen inflyter i mötets tryckta förhandlingar.

I val av revisorer och beslut om ansvarsfrihet deltaga ej den svenska lokalstyrelsens ledamöter.

§ 8.

Ändring av detta reglemente må beslutas av styrelsen. För beslutets giltighet erfordras, att det biträts av minst hälften av de röstande inom varje lokalstyrelse och att de, som sålunda förenat sig om beslutet, tillika utgöra minst två tredjedelar av samtliga röstande.”

**Bilaga 5 Förvaltningsberättelse och revisionsberättelse för
Gunnar Swensons fond**

Förslag till resultatdisposition

	2010-01-01	2010-12-31
Styrelsen föreslår att till förfogande stående medel		
balanserat resultat	16 725 604	
årets resultat	1 234 936	
<i>Totalt</i>	<i>17 960 540</i>	

disponeras för		
överföring till balanserat resultat	17 960 540	
<i>Totalt</i>	<i>17 960 540</i>	

Stiftelsens resultat och ställning i övrigt framgår av efterföljande resultat och balansräkningar med tilläggsupplysningar.

Sammanställning 2008-01-01-2010-12-31

RESULTATRÄKNING	Tilläggs- upplysningar	2010-01-01 2010-12-31	2009-01-01 2009-12-31	2008-01-01 2008-12-31
RÖRELSEINTÄKTER				
Stiftelsens intäkter		0	0	0
<i>Summa intäkter</i>		<i>0</i>	<i>0</i>	
RÖRELSEKOSTNADER				
Externa kostnader	1	-144 651	-89 431	-1 328 723
<i>Summa kostnader</i>		<i>144 651</i>	<i>89 431</i>	<i>-1 328 723</i>
<i>Resultat före finansiella kostnader</i>		<i>-144 651</i>	<i>-89 431</i>	<i>-1 328 723</i>
FINANSIELLA POSTER				
Resultat från finansiella anläggningstillgångar	2	1 376 820	2 596 156	593 592
Ränteintäkter		2 767	968	22 966
Årets resultat		1 234 936	2 507 693	-712 165

Sammanställning 2008-01-01-2010-12-31

BALANSRÄKNING	Tilläggs- upplysningar	2010-12-31	2009-12-31	2008-12-31
TILLGÅNGAR				
<u>Anläggningstillgångar</u>				
Finansiella anläggningstillgångar				
Långfristiga värdepappersinnehav	3	18 956 886	17 024 532	15 019 729
<i>Summa anläggningstillgångar</i>		<i>18 956 886</i>	<i>17 024 532</i>	<i>15 019 729</i>
<u>Omsättningstillgångar</u>				
Fordringar				
Övriga kortfristiga fordringar		0	0	9 623
Kassa och bank		94 411	791 828	282 690
<i>Summa omsättningstillgångar</i>		<i>94 411</i>	<i>791 828</i>	<i>292 313</i>
<i>Summa tillgångar</i>		<i>19 051 297</i>	<i>17 816 360</i>	<i>15 312 042</i>

Sammanställning 2008-01-01-2010-12-31

BALANSRÄKNING	Tilläggs- upplysningar	2010-12-31	2009-12-31	2008-12-31
EGET KAPITAL OCH SKULDER				
<u>Eget kapital</u>				
Eget kapital		1 060 757	1 060 757	1 060 756
Balanserat resultat		16 725 604	14 217 910	14 930 074
Årets resultat		1 234 936	2 507 693	-712 163
<i>Summa eget kapital</i>		<i>19 021 297</i>	<i>17 786 360</i>	<i>15 278 667</i>
<u>Skulder</u>				
Kortfristiga skulder				
Upplupna kostnader och förutbetalad intäkter		30 000	30 000	33 375
<i>Summa skulder</i>		<i>30 000</i>	<i>30 000</i>	<i>33 375</i>
 <i>Summa eget kapital och skulder</i>		 <i>19 051 297</i>	 <i>17 816 360</i>	 <i>15 312 042</i>
 STÄLLDA SÄKERHETER OCH ANSVARSFÖRBINDELSER				
<u>Ställda säkerheter</u>		Inga	Inga	
<u>Ansvarsförbindelser</u>		Inga	Inga	

Sammanställning 2008-01-01-2010-12-31

TILLÄGGSUPPLYSNINGAR

A. ALLMÄNNA UPPLYSNINGAR

Värderingsprinciper

De redovisningsprinciper som tillämpas överensstämmer med Årsredovisningslagen samt god redovisningssed. Vid respektive tilläggsupplysning framgår det vilka vägledningarna samt rekommendationer från normgivande organ som tillämpats för den aktuella posten.

B. UPPLYSNINGAR TILL RESULTATRÄKNINGEN

	2010-01-01 2010-12-31	2009-01-01 2010-12-31	2008-01-01 2008-12-31
1. Externa kostnader			
Omkostnader juristmöte	0	14 092	1 227 552
Styrelsekostnader	82 760	7 411	0
Revisionsarvode	17 925	23 416	64 113
Redovisningsarvode	9 625	21 845	14 305
Bank o depåavgifter	34 341	22 667	22 753
Totalt	144 651	89 431	1 328 723

2. Resultat finansiella anläggningstillgångar

Realisationsvinst försäljning värdepapper	579 999	775 548	900 654
Utdelning värdepapper	790 811	748 282	755 998
Räntetäckter fonder	10 932	17 060	10 282
Nedskrivning värdepapper	-4 722	0	-1 073 342
Revercering nerskrivning värdepapper	0	1 055 266	0
Totalt	1 376 820	2 596 156	593 592

3. Finansiella anläggningstillgångar

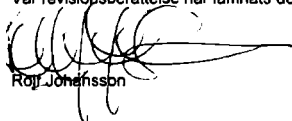
	Bokfört värde	Marknadsvärde
Värdepapper noterade 2010	17 646 024	25 939 472
Fonder 2010	1 310 862	1 310 862
Totalt	18 956 886	27 250 334

Stockholm den 21.6 2011

Johan Hirschfeldt

Magnus Ullman

Vår revisionsberättelse har lämnats den 21.6 2011

Roy Johansson

Karin Almgren

REVISIONSBERÄTTELSE

Undertecknade revisorer, utsedda vid det trettioåttonde nordiska juristmötet av styrelsen för de nordiska juristmötena att granska förvaltningen från och med den 1 januari 2008 till och med den 31 december 2010 av numera Stiftelsen Gunnar Swensons fond ("Stiftelsen"), får härmed avge följande sammanfattande revisionsberättelse för den angivna tiden.

Stiftelsens förvaltare, den svenska lokalstyrelsen för de nordiska juristmötena, avger årsredovisning för Stiftelsen för varje kalenderår. Revisorerna granskar årligen den svenska lokalstyrelsens och kassaförvaltarens förvaltning av Stiftelsen och avger årligen revisionsberättelse till förvaltaren. Denna revisionsberättelse är en sammanfattning av de tre revisionsberättelserna för åren 2008 – 2010.

Fondens räkenskaper har siffergranskats av godkända revisorn Lena Gustavsson, som utsetts till revisor för Stiftelsen vid sidan av oss och som årligen lämnat särskilda revisionsberättelser över detta. Hennes revisionsberättelser innehåller inga avvikelser från våra nedan angivna slutsatser.

Vi har granskat den svenska lokalstyrelsens och kassaförvaltarens förvaltning under den angivna tiden. Fondens medel har förvaltats och nyttjats i enlighet med fondens reglemente.

God ordning och reda råder i förvaltningen. Granskningen har inte givit anledning till anmärkning.

Vi föreslår, att styrelsen för de nordiska juristmötena beviljar den svenska lokalstyrelsen ansvarsfrihet för dess förvaltning av Stiftelsen under den tid som anges ovan.

Stockholm den 21. 6 2011

Karin Almgren

Rolf Johansson

Bilaga 6 Medlemsförteckning

Danmark

Aagaard, Anders, fuldmægtig,
Justitsministeriet, Slotsholmsgade 10,
1216 København K

Abrahamsen, Gitte, Ph.d-stipendiat,
Aalborg Universitet, Niels Jernes Vej
6b, 9220 Aalborg OE

Alstad-Mathiasen, Kristin, fuldmægtig,
Statsforvaltningen Hovedstaden,
Borups Allé 177, 2400 København NV

Andersen, Jon, kommitteret,
Folketingets Ombudsmand,
Gammeltorv 22, 1457 København K

Andersen, Mads Bryde, professor, dr.
jur., Københavns Universitet,
Studiestræde 6, 1455 København K

Andersen, Niels, chefjurist,
Nationalbanken, Havnegade 5, 1093
København K

Auken, Jessika, fuldmægtig,
Justitsministeriet, Slotsholmsgade 10,
1251 København

Axelsen, Søren, retspræsident,
Københavns Byret, Domhuset, Nytorv,
1450 København

Axelsson, Anne Kristine,
departementschef, Justitsministeriet,
Slotsholmsgade 10, 1216 København
K

Bager, Sanne, dommer, Københavns
Byret, Nytorv 25, 1450 København K

Bagger, Tuk, landsdommer, Østre
Landsret, Bredgade 59, 1260
København K

Borke, Lars Alexander, procesdirektør,
Dansk Erhverv, Børsen, 1217
København K.

Busch, Katrine, fuldmægtig,
Justitsministeriet, Slotsholmsgade 10,
1216 København K

Bøcher, Mette, funktionschef, Sø- og
Handelsretten, Bredgade 66, 1260
København K.

Bønsing, Sten, lektor, Aalborg
Universitet, Niels Jernes vej 6 B, 9220
Aalborg Ø

Carlsen, Bent, retspræsident, Østre
Landsret, Bredgade 59, 1260
København K

Castenschiold Paaske, Alexandra,
advokatfuldmægtig, Advokat Anja
Cordes, Købmagergade 3, 1150
København K

Christensen, Bjarne,
landsretspræsident, Vestre Landsret,
Gråbrødre Kirkestræde 3, 8800 Viborg

Christensen, Jens Peter,
højesteretsdommer, Højesteret, Prins
Jørgense Gård 13, 1218 København K

Christensen, Lone Birgitte, kontorchef,
Statsforvaltningen Hovedstaden,
Borups Alle 177, 2400 København NV

Christensen, Mette, vicepræsident, Sø- og Handelsretten, Bredgade 70, 1260 København K	Djurhuus, Håkun Andreas, advokat, Lind Cadovius Advokataktieselskab, Østergade 38, 1019 København K
Christensen, Stine Tolstrup, fuldmægtig, Justitsministeriet, Slotsholmsgade 10, 1216 København K	Dyckjær, Karenm advokat, Lett advokat, Rådhuspladsen 4, 1550 København V
Christensen, Ulla Tange, dommer, Retten i Næstved, Gardehusarvej 5, 4700 Næstved	Døllner, Leise, chefkonsulent, Statsforvaltningen Hovedstaden, Borups Alle 177, 2400 København NV
Christiansen, Barbara Hoffmann, fuldmægtig, Domstolsstyrelsen, St. Kongensgade 1-3, 1264 København K	Edlund, Hans Henrik, professor, lic. jur., Business and Social Sciences, Aarhus Universitet, Hermodsvej 22, 8230 Åbyhøj
Christoffersen, Jonas, direktør, dr.jur., Institut for Menneskerettigheder, Strandgade 59, 1401 København	Ekstrand, Hanne Anne-Lise, dommer, Retten i Lyngby, Lyngby Hovedgade 96, 2800 Kgs. Lyngby
Clausen, Gunnar, retsassessor, Retten i Aalborg, Badehusvej 17, 9000 Aalborg	Engell, Oluf, advokat, Bruun & Hjejle, Nørregade 21, 1165 København K
Dahl, Børge, højesteretspræsident, Højesteret, Prins Jørgens Gård 13, 1218 København K	Fauerholdt Thommesen, Peter, advokat, Viltoft Advokataktieselskab, Gothersgade 109, 1123 København K
Dahl, Tove, advokat, Advokatkontoret, Købmagergade 3, 1150 København K	Fenger, Johannes Martin, konsulent, Justitsministeriet, Slotsholmsgade 10, 1216 København K
Dahl Sinding, Gerd, HR-chef, Domstolsstyrelsen, St. Kongensgade 1-3, 1264 København K.	Fog-Petersen, Hanne, dommer, Københavns Byret, Nytorv 11, 1450 København K
Dahm-Hansen, Morten Daniel, fuldmægtig, Justitsministeriet, Slotsholmsgade 10, 1216 København K	Gammeltoft-Hansen, Hans, folketingets ombudsman, Folketingets Ombudsmand, Gammeltorv 22, 1457 København K
Danielsen, Kjeld, advokat, Advokat Kjeld Danielsen, Kongensgade 27, 2., 5000 Odense C	Garde, Peter, fhv. dommer, Frederiksgade 4, 3400 Hillerød
	Gersing, Benedikte, dommer, Københavns Byret, Domhuset, Nytorv 25, 1450 København K

Gordon, Line, Ph.d. studerende,
Juridisk Institut, Aarhus Universitet,
Bartholins Allé 9, bygning 1340,
8000 Århus C

Graffmann, Susanne, advokat,
Advodan Køge A/S, Torvet 19 A, 4600
Køge

Grubbe, Niels, højesteretsdommer,
Højesteret, Prins Jørgens Gård 13,
1218 København K

Grønberg, Jørgen, advokat, Plesner,
Amerika Plads 37, 2100 København Ø.

Guldbæk, Ulrik, juridisk rådgiver,
Makky Invest ApS, c/o Makky
Mehrdad, Dyreparken 9, Søften, 8382
Hinnerup

Hagemann, Torkel Florian, dommer,
Retten på Frederiksberg, Howitzvej 32,
2000 Frederiksberg

Hansen, Jesper Lau, professor,
Københavns Universitet, Studiestræde
6, 1455 København Ø

Hansen, Poul Grotum, landsdommer,
Vestre Landsret, Gråbrødre Kirke
Stræde 3, 8800 Viborg

Hansen, Svend Bjerg, landsdommer,
Vestre Landsret, Gråbrødre
Kirkestræde 3, DK-8800 Viborg

Hansen, Søren Søndergård,
landsdommer, Grønlands Landsret,
Postboks 1040, DK-3900 Nuuk

Hasselbalch, Ole, professor, jur.dr.
Aarhus Universitet, Fuglesangs Alle,
8210 Århus V

Hauger, Vibeke Henriette,
vicedirektør, Statsforvaltningen

Hovedstaden, Borups Alle 177, 2400
København NV

Haugland, Esben, fuldmægtig,
Justitsministeriet, Slotsholmsgade 10,
1216 København K

Helth Lauersen, Liv, advokat, Viltoft
Advokataktieselskab, Gothersgade
109, 1123 København K

Hertz, Ketilbjørn, konsulent,
Justitsministeriet, Slotsholmsgade 10,
1216 København K

Hjelm, Erik, politiassessor,
Københavns Politi, Politigården, 1567
København V

Hjortnæs, Lars, Højesteretsdommer,
Højesteret, Prins Jørgens Gård 13,
1218 København K

Hjulmand, Knud, psykolog, Klinikken
i Nyhavn, Nyhavn 22, 1051
København K

Høberg-Petersen, Bjørn, advokat,
Viltoft Advokataktieselskab,
Gothersgade 109, 1123 København K

Højgaard, Marianne, dommer,
Højesteret, Prins Jørgens gård 13, 1218
København K

Iversen, Torsten, professor, Aarhus
Universitet, Juridisk Institut,
Bartholins Allé 9, 8000 Århus C

Jakobsen, Morten,

Jensen, Henrik Kirk,
dommerfuldmægtig, Retten i Glostrup,
Stationsparken 27, 2600 Glostrup

Jensen, Jørgen Albæk, professor, Juridisk Institut, Aarhus Universitet, Bartholins Alle 9, 8000 Aarhus C	Kristensen, Karsten Tougaard, dommer, Retten i Nykøbing Falster, Vestensborg Allé 8, 4800 Nykøbing F
Jensen, Kim Sommer, professor, Aarhus Universitet, Bartholins Allé 9, 8000 Århus C	Kristensen, Lene Pagter, højesteretsdommer, Højesteret, Prins Jørgens Gaard 13, 1218 København K
Jensen, Kristian Lind, dommer, Retten i Nykøbing Falster, Vestensborg Allé 8, DK-4800 Nykøbing Falster	Krogbeck, Ulrikke, advokat, Danske Advokater, HC Andersen Boulevard 45, 1553 København V
Jensen, Tina Bak, fuldmægtig, Justitsministeriet, Slotsholmsgade 10, 1216 København K	Krogsøe, Helle Hübertz, vicedirektør, Danske Advokater, H.C. Andersens Boulevard 45, 1553 København V
Juul, Birgitte Grønberg, byretsdommer, Retten i Glostrup, Stationsparken 27, 2600 Glostrup	Lange, David Kruse, fuldmægtig, Justitsministeriet, Slotsholmsgade 10, 1216 København
Juul, Jakob, advokat, Viltoft Advokataktieselskab, Gothersgade 109, 1123 København K	Langsted, Lars Bo, professor, Aalborg Universitet, Niels Jernes Vej 6b, 9220 Aalborg Øst
Juul-Sandberg, Jakob, lektor, Juridisk Institut, Syddansk Universitet, Campusvej 55, 5230 Odense M	Larsen, Elisabeth, dommer, Københavns Byret, Nytorv 25, 1450 København K
Jørgensen, Julie Arnth, advokat,	Lauridsen, Lise, advokat, Bruun & Hjejle, Nørregade 21, 1165 København K
Jørgensen, Tanja, Ph.d., Juridisk Institut, Aarhus Universitet, Bartholins Allé 9, bygn. 1340, 8000 Aarhus C	Lauritsen, Linda, dommer, Retten i Roskilde, Helligkorsvej 7, DK-4000 Roskilde
Khawaja, Eddie, rigsadvokat, Rigsadvokaten, Frederiksholmskanal 16, 1220 København K	Lentz, Jakob, advokat, Bruun & Hjejle, Nørregade 21, 1165 København K
Klein, Steen, advokat, Horten, Philip Heymans alle 7, 2900 Hellerup	Lett, Jesper, advokat, Lett Advokatfirma, Rådhuspladsen 4, 1550 København V
Krejsager, Birgitte, ekst. lektor, Aalborg Universitet, Niels Jemersvej 6, 9000 Aalborg	Linderoth Rasmussen, Bo, dommer, Retten på Bornholm, Damgade 4a, 3700 Rønne

Lindgård, Jytte, advokat,
Advokatkontoret, Niels Hemmingsens
Gade 10, 5. PB. 15, 1001 København
K

Lougart, Birgit, politiassessor,
Københavns Politi, Politigården, 1567
København V

Lund Poulsen, Jakob, advokat,
Stagetorn Wenzel Lund Poulsen, Store
Standstræde 21, 1, 1255 København K

Lundblad, Christian, retspræsident,
Retten i Aalborg, Badehusvej 17, 9000
Aalborg

Lundh, Katarina, cand.jur.,
Justitsministeriet, Slotsholmsgade 10,
København K

Lunn, Michael, departementchef,
Justitsministeriet, Slotsholmsgade 10,
1216 København K.

Madsen, Palle Bo, professor, Aarhus
Universitet, Bartholins Alle 9, 8000
Aarhus

Mchangama, Jacob, cheffjurist,
CEPOS, Landgreven 3, 3, 1310
København K

Meincke, Charlotte, dommer,
Københavns Byret, Nytorv, 1450
København K

Melchior, Torben, fhv.
Højesteretspræsident, Ingen,
Frederiksholms Kanal 20, 1220
København

Mikkelsen Søndergaard, Marie,
landsdommer, Vestre Landsret,
Gråbrødre Kirkestræde 3, 8800 Viborg

Mohr, Sine Marie, fuldmægtig,
Justitsministeriet, Slotsholmsgade 10,
1216 København K

Mundt, Bente, kontorchef, Folketingets
Ombudsmand, Gammeltorv 22, 1457
København K

Mundt Dinesen, Louise, fuldmægtig,
Justitsministeriet, Slotsholmsgade 10,
1216 København K

Møller, Ida, psykolog, Psykologerne I
Indre By, Palægade 3, 4. tv, 1261
København K

Møller, Jens, direktør, Folketingets
Ombudsmand, Gammeltorv 22, 1457
København K

Nielsen, Lisbeth Gro, fuldmægtig,
Justitsministeriet, Slotsholmsgade 10,
1216 København K

Nilas, Claes, departementschef,
Integrationsministeriet, Holbergsgade
6, 1057 København K

Nilas, Lise-Lotte, statsadvokat,
Statsadvokaten for København og
Bornholm, Jens Kofodsgade 1, 3. th.,
1268 København K

Officersen, René, advokat, Lett
Advokatfirma, Rådhuspladsen 4, 1550
København V

Olesen, Ole Græsbøll, landsdommer,
Østre Landsret, Bredgade 59, 1260
København K

Olsen, Anja, sekretariatschef, Retten i
Roskilde, Helligkorsvej 7, 4000
Roskilde

Pallesen, Helle Ahlenius, vicedirektør,
Danske Advokater, H. C. Andersens
Boulevard 45, 1553 København V

Pedersen, Hans Viggo Godsk,
professor, Juridisk Institut, Syddansk
Universitet, Campusvej 55, 5230
Odense M

Peschcke-køedt, Marianne, dommer,
Retten i Hillerød, Søndre Jernbanevej
18 b, 3400 Hillerød

Petersen, Bo Kobber, dommer, Slots-
og Ejendomsstyrelsen,
Løngangsstræde 21, 1468 København
K

Pihlblad, Steffen, director, The Danish
Institute of Arbitration,
Kronprinsessegade 28, 3. sal
1306 København K

Poulsen, Martin, Ph.d. student, Juridist
Institut, Aalborg Universitet, Niels
Jemes Vej 6B, 8220 Aalborg

Preisler, Merete, advokat,
Finanssektorens Arbejdsgiverforening,
Amaliegade 7, 1256 København K

Rasmussen, Kenny, fuldmægtig,
Justitsministeriet, Slotsholmsgade 10,
1216 København K

Rekling, Michael, højesteretsdommer,
Højesteret, Prins Jørgens Gård 13,
1218 København K

Rhod, Henrik Engell, retspræsident,
Retten på Bornholm, Damgade 4A,
3700 Rønne

Risager, Lasse, fuldmægtig,
Justitsministeriet, Slotsholmsgade 10,
1216 København K

Rising, Lisa, administrationschef,
Danmarks Højesteret, Prins Jørgens
Gård 13, 1218 København K

Rochat, Paul, advokat, Advokaterne
Munck og Rochat, Herlev Torv 1, 2730
Herlev

Rovsing, Sys, advokat, Advokatfirmaet
Bech Bruun, Langelinie Alle 35, 2100
København Ø

Rydahl, Karen, kontorchef,
Statsforvaltningen Hovedstaden,
Borups Alle 177, 2400 København NV

Røgild, Jette, kontorchef,
Statsforvaltningen Hovedstaden,
Borups Alle 177, 2400 København NV

Rønne, Vibeke, højesteretsdommer,
Højesteret, Prins Jørgens Gård 13,
1218 København

Sartvin, Henriette, dommer,
Københavns Byret, Nytorv, 1450
København K

Scharling, Jytte, højesteretsdommer,
Højesteret, Danmark, Prins Jørgens
gaard 13, 1218 København

Schmidt, Hanne, højesteretsdommer,
Højesteret, Prins Jørgens Gård 13,
1218 København K

Sejersen, Lene, advokat,

Sepehri, Maya, Københavns
Universitet, Skov & Landskab,
Rolighedsvej 23, 1958 Frederiksberg C

Sidenius, Helle, fuldmægtig,
Justitsministeriet, Slotsholmsgade 10,
1216 København K

Simony, Anne Høgenhaven,
fuldmægtig, Justitsministeriet,
Slotsholmsgade 10, 1216 København K

Sjöberg, Mikael, landsdommer, Østre
Landsret, Bredgade 59, 1260
København K

Sofsrud, Thorbjørn, advokat, dr.jur.,
Kammeradvokaten, Vester
Farimagsgade 23, 1606 København V

Sonne, Jette-Marie, dommer, Retten på
Frederiksberg, Howitzvej 32, 2000
Frederiksberg

Stausbøll, Jens Bech, dommer,
Københavns Byret, Nytorv 25, 1450
København K

Steen, Kasper, Ph.d., Juridisk
Institut, Aarhus Universitet, Bartholins
Allé 9, bygn. 1340, 8000 Aarhus C

Stokholm, Jon, højesteretsdommer,
Højesteret, Prins Jørgens Gård 13,
1218 København K

Svanberg, Christian Wiese,
fuldmægtig, Justitsministeriet,
Slotsholmsgade 10, 1216 København
K

Sønderskov Møller, Vivi, dommer,
Retten i Glostrup, Stationsparken 27,
2600 Glostrup

Sørensen, Bjarke, research assistant,
Aalborg Universitet, Niels Jernes Vej,
6b, 9220 Aalborg Ø

Sørensen, Charlotte, Ph.d. fellow,
Aalborg Universitet, Niels Jernes Vej
6b, 9220 Aalborg Ø

Sørensen, Jørgen Steen, rigsadvokat,
Rigsadvokaten, Frederiksholms Kanal
16, 1220 København K

Sørensen, Kari, dommer, Retten på
Frederiksberg, Howitzvej 32, 2000
Frederiksberg

Sørensen, Marie Jull, videnskabelig
assistent, Aalborg Universitet, Niels
Jernes vej 6 b, 9220 Aalborg SØ

Sørensen, Torben, direktør,
Statsforvaltningen Midtjylland, St.
Blichers Vej 6, Postboks 151, 6950
Ringkøbing

Tarrow, Caroline Sophia, cand.jur.
ph.d.-stipendiat, Københavns
Universitet, Juridisk Fakultet,
Studiegaarden, Studiestræde 6, 1455
København K

Thomsen, Folke Torrid,
domstolsjurist,

Thomsen, Hans Christian,
landsdommer, Østre Landsret,
Bredgade 59, 1260 København K

Thorup, Vagn, partner, Kromann
Reumert, Sundkrogsgade 5, 2100
København Ø

Tønnesen, Claus, juridisk rådgiver,
Forsikring & Pension, Philip Haymans
Allé 1, 2900 Hellerup

Waage, Frederik, Ph.d. studerende,
Juridisk Institut, Syddansk Universitet,
Campusvej 55, 5230 Odense

Wied, Susanne Skotte, dommer, Retten
i Hillerød, Søndre Jernbanevej 18 B,
3400 Hillerød

Wiingard, Bodil, dommer, Retten i
Lyngby, Lyngby Hovedgade 96, DK-
2800 Kgs. Lyngby

Wiingard, Kjeld, landsdommer, Østre
Landsret, Bredgade 59, 1260
København K

Wiisbye, Dorthe, landsdommer, Østre
Landsret, Bredgade 59, 1264
København K.

Wiisbye, Michael, advokat, Nielsen
Nørager Advokatfirma,
Frederiksberggade 16, 1459
København K.

Willadsen, Olav, advokat
Tunnelvej 7, 2600 Glostrup

Vinkel Sørensen, Mie, fuldmægtig,
Justitsministeriet, Slotsholmsgade 10,
1216 København K

Winther, Nicolai, fuldmægtig,
Justitsministeriet, Slotsholmsgade 10,
1216 København K

Ørgaard, Anders, professor, Aalborg
Universitet, Niels Jernes Vej 6A, 9220
Aalborg Ø

Østergaard Nielsen, Caroline,
fuldmægtig, Justitsministeriet,
Slotsholmsgade 10, 1216 København
K

Finland

Aalto, Johan, advokat, senior parter,
Hannes Snellman Advokatbyrå, Södra
kajen 8, 00130 Helsingfors

af Schultén, Gerhard, jur-lic.,
Högaliden 8 B 8, 00650 Helsingfors

Anttila, Outi, jur-lic., Åbo universitet,
Ainontie 5 A 3, 13500 Hämeenlinna

Arajärvi, Pentti, professor, Helsingfors
universitet, Univerisitätgatan 7,
Helsingfors

Arponen, Kaisa, justitiesekreterare,
Högsta domstolen, PB 301, 00171
Helsingfors

Aspelin, Caritha, äldre
justitiesekreterare, Högsta domstolen,
PB 301, 00171 Helsingfors

Astola, Tiina, kanslichef,
Justitieministeriet, PB 25, 00023
Statsrådet

Autio, Anna-Liisa, hovrättsfiskal, Åbo
hovrätt, HEM Kuninkojantie 95, 20320
Turku

Baarman, Pontus, Advokatbyrå
Peltonen, Ruokonen & Itäinen Ab,
Fabiansgatan 23, 00130 Helsingfors

Bade, Benjamin, associate

Berglund, Hans, advokat, Advokatbyrå
Niinikangas, Berglund & Fjellström
Ab, Vasaesplanaden 14 A 19, 65100
Vasa

Boucht, Björn, tingsdomare,
Österbottens tingsrätt,
Korsholmsesplanaden 43, 65101 Vasa

Bruun, Niklas, professor, Helsingfors
universitet, P.O.Box 4, 00014
University of Helsinki

Bygglin, Elisabeth, hovrättsråd,
Helsingfors hovrätt,
Sundholmsstranden 7 I, 00180
Helsingfors

Bygglin, Gustav, justitieråd, Högsta
domstolen, Norra Esplanaden 3, 00170
Helsingfors

Bärlund, Johan, docent, jur.dr,
Helsingfors universitet, PB 4, 00014
Helsingfors universitet

Degerholm, Emil, vicehäradshövding,
Advokatbyrå Borenius Ab,
Georgsgatan 13, 00120 Helsingfors

Doepel, Andreas, partner, Advokatbyrå
Borenius Ab, Georgsgatan 13 a, 00120
Helsingfors

Ekblom-Wörlund, Anne,
marknadsrättsdomare,
Marknadsdomstolen, Skillnadsgatan 1-
3, 00130 Helsingfors

Enegren-Åberg, Jannika,
vicehäradshövding, Juridisk byrå
Jannika Enegren, Norra magasinsgatan
7 A, 00130 Helsingfors

Ervasti, Kaijus, förvaltningschef,
Rättspolitiska forskningsinstitutet, PB
444, 00531 Helsingfors

Finne, Christel, legal counsel

Fjellström, Peter, advokat,
Advokatbyrå Niinikangas, Berglund &
Fjellström Ab, Vasaesplanaden 14 A
19, 65100 Vasa

Gauriloff, Jouni, legal counsel,
Lappeenranta University of
Technology, Skinnarilankatu 34, PB
20, 53851 Lappeenranta

Groop-Bondestam, Janina, konsultativ
tjänstem, Justitieministeriet, Södra
esplanaden 10, PB 25, 00023
Statsrådet

Gullans, Monica, justitiesekreterare,
Högsta förvaltningsdomstolen,
Unionsgatan 16, 00130 Helsingfors

Haanpää, Kati,
marknadsrättssekreterare,
Marknadsdomstolen, Skillnadsgatan 1-
3, 00131 Helsingfors

Hakalehto-Wainio, Suvianna, JD,
forskare, Helsingfors universitet,
Juridiska fakultet, 00014 Helsingfors
universitet

Hakamies, Kaarlo, äldre
justitiesekreterare, Högsta domstolen,
Norraesplanaden 3, 00130 Helsingfors

Halila, Heikki, professor, Helsingfors
universitet, Tegelbacken 19, 00330
Helsingfors

Halila, Leena, docent, Helsingfors
universitet, Tegelbacken 19, 00330
Helsingfors

Hallavainio, Anne, regeringsråd,
Justitieministeriet,
Justitieförvaltningsavdelningen, PB 25,
00023 STATSRÅDET

Hallberg, Pekka, president, Högsta
förvaltningsdomstolen, Unionsgatan 16
(PB 180), 00130 Helsingfors
Hannula, Paula
Finland

Hannuniemi, Anja, jur-lic, Helsingfors
Universitet, Porthania rum 532, 00014
Helsingfors Universitet

Harenko, Kristiina, referendarieråd,
Högsta domstolen, Pohjoisespalandi 3,
00170 Helsingfors

Heikonen, Irmeli, referendarieråd,
Högsta domstolen, Lingonvägen 1,
02160 Esbo

Helenius, Dan, assistent, Helsingfors
universitets juridiska fakultet, PB 4,
00014 Helsingfors universitet

Helminen, Klaus, vicehäradshövding,
Täljevägen 9B 13, 00350 Helsingfors

Hentula, Ismo, advokat, partner,
Procopé & Hornborg Advokatbyrå Ab,
PB 1077, 00100 Helsingfors

Him, Christian, tingsdomare, Västra
Nylands tingsrätt, PB 29, 10601
Ekenäs

Homén, Susanne, förvaltningsdirektör,
Stiftelsen Arcada, Jan-Magnus
Janssons plats 1, 00550 Helsingfors

Hyvärinen, Anna-Liisa,
referendarieråd, Högsta domstolen,
Pohjoisesplanadi 3, 00170 Helsingfors

Hämäläinen, Merva, forskare, Juridiska
fakulteten, Helsingfors universitet, PB
4, 00014 Helsingfors universitet

Hästö, Jonas, Castrén & Snellman
Attorneys Ltd, P.O. Box 233, 00131
Helsingfors

Janson, Mårten, jurist, Fondia Oy, PB
4, 00101 Helsingfors

Kanninen, Heikki, domare, Europeiska
unionens tribunal, L-2925 Luxemburg

Kari, Kiesiläinen, överdirektör,
Justitieministeriet, PB 25, 00023
Statsrådet

Kari, Markus, jur.lic., Juridiska
fakulteten, Helsingfors universitetet,
PB 4, 00014 Helsingfors universitetet

Kauppila, Outi,
justitiekanslerssekreterare,
Justitiekanslersämbetet, PB 20, 00023
Statsrådet

Kesarev, Kiril, föredragande,
Besvärsnämnden för social trygghet,
PB 330, 00531 Helsingfors

Kiuru, Olli, advokat, Hedman Partners
Attorneys Ltd, Tehtaankatu 10, 00140
Helsinki

Knuts, Mårten, special partner,
Krogerus Attorneys, PO Box 533,
00101 Helsingfors

Komulainen, Raija-Liisa, doktorand,
Helsingfors universitet, PL 4, 00014
Helsingfors universitet

Koskelo, Pauliine, president, Högsta
domstolen, Norra Esplanaden 3, 00171
Helsingfors

Koskenniemi, Jan, Roschier
Advokatbyrå, Keskuskatu 7 A, 00100
Helsingfors

Krogerus, Mikael, hovrättspresident,
Östra Finlands hovrätt, Minna Canthin
katu 64 A, 70100 Kuopio

Krook, Åsa, senior adviser,
Advokatbyrå Borenius AB,
Georgsgatan 13 a, 00120 Helsingfors

Kumpula, Anne, professor, Åbo
Universitet, Calonia, 20014 Åbo

Kärki, Eero, jurist, Bird & Bird
Attorneys LTD, Mannerheimintie 8,
00100 Helsinki

Kääriäinen, Eeva Kaisa, fiskal, Östra
Finlands Hovrätt, PL 1158, 70101
Kuopio

Könkkölä, Mikko, hovrättspresident,
Helsingfors hovrätt,
Sundholmsstranden 7 I, (Box 132),
00181 Helsingfors

Lahti, Raimo, professor, Helsingfors
universitet, PB 4, 00014 Helsingfors
universitet

Laine, Anne, associate, Advokatbyrå
Castrén & Snellman Ab, PO Box 233
(Södra Esplanaden 14), 00131
Helsingfors

Landell, Thomas, associate, Castrén &
Snellman Attorneys Ltd, P.O. Box 233,
00131 Helsingfors

Langenskiöld, Rickard, counsel,
Castrén & Snellman Attorneys Ltd,
P.O. Box 233, 00131 Helsingfors

Laurila, Jaakko, legal counsel, Pharma
Industry Finland, Vironkatu 8 b 27,
00170 Helsinki

Lehmuskoski, Marjo-Liisa, jurist,
Nyland näring-, trafik- och

miljöcentralen, Enåsvägen 13 B 22,
00200 Helsingfors

Leikas, Minna, tingsdomare, Uleåborgs
tingsrätt, Rata-aukio 2, PB 141, 90101
Uleåborg

Leppänen, Marjo, hovrättsfiskal, Östra
Finlands hovrätt, Pl 1158, 70101
Kuopio

Letto-Vanamo, Pia, professor,
Helsingfors universitet, P.Box 4,
(Universitetsg. 3), 00014 Helsingfors
universitet

Liljenfeldt, Raija, hovrättslagman,
Vasa hovrätt, Pb 217, 65101 Vasa

Liljenfeldt, Robert, hovrättslagman,
Vasa hovrätt, Pb 217, 65101 Vasa

Liljeroos, Heikki, regeringsråd,
Justitieministeriet Finland, PB 25,
00023 Statsrådet

Lindholm, Tomas, advokat, Lindholm
Wallgren Advokatbyrå Ab,
Alexandersgatan 48 A, 00100
Helsingfors

Luomaranta, Henna, tingsdomare,
Uleåborgs tingsrätt, Rata-aukio 2,
90100 Uleåborg

Lång, Jonas, direktör, Kulturkontakt
Nord, Sveaborg B28, 00190
Helsingfors

Makkonen, Antti, jurist, OP-Tjänster
Ab, PB 909, 00101 Helsingfors

Malmberg, Heidi, senior associate,
Castrén & Snellman Attorneys Ltd,
P.O. Box 233, 00131 Helsingfors

Mannerhovi, Jarkko, överinspektör,
Justitieministeriet Finland, PB 25,
00023 Statsrådet

Morelius, Petri, partner, LMR
Attorneys Ltd., Mannerheimintie 14 A,
9th floor, 00100 Helsingfors

Muilu, Merja, regeringsråd,
Justitieministeriet, PO Box 25, 00023
Statsrådet

Muttalainen, Olli, förvaltningsdirektör,
Justitieministeriet, PB 25, 00023
Statsrådet

Mäenpää, Kalle, doktorand,
Helsingfors universitet, Juridiska
fakulteten, PB 4 (Universitetsgatan 3),
00014 Helsingfors

Mäki, Anu, hovrättsråd, Rovaniemi
hovrätt, Valtakatu 10-12, 96200
Rovaniemi

Möller, Gustaf, justitieråd, Krogerus
Advokatbyrå AB, PB 533, 00101
Helsinki

Möller, Marcus, advokat, Krogerus
Advokatbyrå Ab, PB 533, 00101
Helsingfors

Möller, Marjatta, hovrättsråd,
Helsingfors hovrätt, Box 132, 00181
Helsingfors

Niemivuo, Matti, professor, dekanus,
Laplands universitet, Solglimsvägen
4 A 1, 02210 Esbo

Niinikangas, Vesa, advokat,
Advokatbyrå Niinikangas, Berglund &
Fjellström Ab, Vasaesplanaden 14 A
19, 65100 Vasa

Norrman, Wilhelm, administrativ jurist, Helsingfors hovrätt, PB 132, 00181 Helsingfors	Puusaari, Paula, associate, Roschier, Attorneys Ltd., Keskuskatu 7 A, 00100 Helsinki
Nuotio, Kimmo, professor, Juridiska fakulteten, p.o.b. 4, 00014 Helsingfors universitet	Roman, Johan, advokat, Advokatbyrå Borenius Ab, Georgsgatan 13 a, 00120 Helsingfors
Nurmi, Pekka, överdirektör, Justitieministeriet, Södra esplanaden 10, 00130 Helsingfors	Salparanta-Lindström, Anna-Maria, fiskal, Vasa hovrätt, PB 217, 65101 Vasa
Nygård, Annika, tingsdomare, Egentliga Finlands tingsrätt, Bertelgatan 3 B 35, 20720 Åbo	Sandström, Camilla, justitiesekreterare, Högsta förvaltningsdomstolen, PB 180, 00131 Helsingfors
Nygård, Kenneth, lagman, Västra Nylands tingsrätt, Bertelgatan 3 B 35, 20720 Åbo	Sevón, Leif, f.d. president, Östra Allén 16 B 4, FI-00140 Helsingfors
Oker-Blom, Max, docent, Svenska handelshögskolan, Arkadiagatan 22, 00100 Helsingfors	Spring-Reiman, Petra, tingsdomare, Östra-Nylands tingsrätt, Tullportsgatan 1, 06100 Borgå
Olsson, Olof, fv förvaltningsråd, Högsta förvaltningsdomstolen, Georgsgatan 12 A, 00120 Helsingfors	Suominen, Maria, jurist, Finansinspektionen, Abrahaminkatu 9 B 43, 00180 Helsinki
Palmgren, Sten, lagstiftningsråd, Justitieministeriet, PB 25, 00023 Helsingfors	Suppola, Anna-Leena, jurist, Kommunikationsministeriet, Eteläesplanadi 18, Helsingfors
Pasila, Johanna, jurist, Lindholm Wallgren Advokatbyrå Ab, Alexandersgatan 48 A, 00100 Helsingfors	Supponen, Ritva, hovrättslagman, Rovaniemi Hovrätt, Valtakatu 10-12, 96200 Rovaniemi
Pitkäranta, Ann-Mari, utvecklingschef, Justitieministeriet, Justitieförvaltningsavdelning, PB 25, 00023 Statsrådet	Suviranta, Outi, professor, Helsingfors universitet/Högsta förvaltningsdomstolen, PB 180, 00130 Helsingfors
Pulkkinen, Minna, justitiekanslerssekreterare, Justitiekanslersämbetet, PB 20, 00023 Statsrådet	Söderman, Jacob, jur.lic, Luthersgatan 14 A 10, 00100 Helsingfors
	Takkunen, Eero, lagman, Helsingfors tingsrätt, Porkkalagatan 13, 00180 Helsingfors

Tala, Jyrki, professor, Rättspolitiska
forskningsinstitutet, Rättspolitiska
forskningsinstitutet, 00530 Helsingfors

Thorström, Micaela, advokat,
Lindholm Wallgren Advokatbyrå Ab,
Alexandersgatan 48 A, 00100
Helsingfors

Tikkanen, Tuomas, advokat,
Advokatbyrå Borenius & Kemppinen
Ab, Georgsgatan 13 A, 00120
Helsingfors

Träskbäck, Nina, fiskal, Vasa hovrätt,
PB 217, 65101 Vasa

Tulenheimo-Takki, Anja, justitieråd,
Högsta Domstolen, Tallvägen 4 A 7,
00270 Helsingfors

Tuori, Kaarlo, professor, Helsingfors
universitet, Universitetsgatan 3, 00014
Helsingfors universitet

Törnqvist, Jason, associate, Castrén &
Snellman Attorneys Ltd, P.O. Box 233,
00131 Helsingfors

Walkila, Sonya, forskare, Helsingfors
Universitet, Universitetsgatan 3, 00014
Helsingfors Universitet

Walkila, Tommy, justitiesekreterare,
Högsta förvaltningsdomstolen,
Unionsgatan 16, 00130 Helsingfors

Wallgren-Lindholm, Carita, advokat,
Lindholm Wallgren Advokatbyrå Ab,
Alexandersgatan 48 A, 00100
Helsingfors

Vallinkoski, Kiira,
marknadssekreterare,
Marknadsdomstol, Erottajankatu 1-3,
00131 Helsinki

Vanhala, Liisa, lagstiftningsråd,
Justitieministeriet, PB 25, 00023
Statsrådet

Vasama, Tapani, hovrättslagman,
Kouvola hovrätt, Hovioikeudenkatu 6,
45100 Kouvola

Vasara, Soile Alise, administrativ chef,
University of Turku/Turku School of
Economics/Pori, PL 170, 28101 Pori

Wilhelmsson, Thomas, rektor,
professor, Helsingfors universitet, PB
33(Universitetsgatan 4), 00014
Helsingfors universitet

Wilkman, Nina, VH, doktorand,
Brändö parkväg 6 A, 00570
Helsingfors

von Troil, Charlotta, notarie,
Justitiekanslersämbetet, PB 20, 00023
Statsrådet

Vänskä, Heidi, jurist, Finlands
Ekonomförbund, Banvaktsgatan 2,
00520 Helsingfors

Väyrynen, Juha, partner, Castrén &
Snellman Attorneys Ltd, P.O. Box 233,
00131 Helsingfors

Island

Árnason, Ragnar Tómas,
højesteretsadvokat, partner, LOGOS
legal services, Efstaleiti 5, 103
Reykjavik

Benediktsdóttir, Kolbrún, konst.
Statsadvokat, Rigsadvokaten,
Hverfisgata 6, 150 Reykjavik

Bergþórsson, Andri Fannar

Björgvinsdóttir, Áslaug, domare

Bogason, Benedikt, retspræsident,
Byretten i Vesturland, Bjarnabraut 8,
310 Borgarnes

Einarsdóttir, Ingveldur, héraðsdómari,
Héraðsdómur Reykjavíkur, Dómhúsið
við Lækjartorg, 101 Reykjavik

Eiriksson, Stefán, politimester, Politiet
i Reykjavik, Hverfisgata 113-115, 150
Reykjavik

Flóvenz, Brynhildur G., docent, Islands
Universitet, Jurísk fakultet,
Sæmundargötu 2, 101 Reykjavik

Friðriksdóttir, Hrefna, docent, Háskóli
Íslands, Lögberg v/Suðurgötu, 101
Reykjavik

Gunnarsson, Tryggvi, Altingets
ombudsman, Altingets Ombudsman,
Álftamýri 7, 108 Reykjavik

Haldorsdóttir, Telma, partner, Advel
Attorneys at Law, Sudurlandsbraut 18,
108 Reykjavik

Helgadóttir, Elin Ósk, advokat,
Forsætisráðuneytið, Stjórnarráðshúsinu
við Lækjartorg, 150 Reykjavik

Helgadóttir, Ragnhildur, professor,
Universitetet i Reykjavik,
Menntavegur 1, 102 Reykjavik

Jónsdóttir, Vilhelmina,
héraðsdómslögmaður, Winding- up
Committee of Kaupthing Bank hf.,
Borgartún 26, 105 Reykjavik

Jonsson, Thorsteinn A, administrativ
leder, Högsta domstolen, Domhusid v
Amarhol, 150 Reykjavik

Karlsson, Ari, advokat, LOGOS legal
services, Efstaleiti 5, 103 Reykjavik

Kjartansdóttir, Valborg, advokat,
Sigurjonsson & Thor ehf., Lagmuli 7,
108 Reykjavik

Kristjánsdóttir, Ása A
Kópavogsbær, Laugarásvegur 7, 104
Reykjavik

Kristjánsson, Hafsteinn Dan,
parliamentary ombudsman,
Parliamentary Ombudsman of Iceland,
Álftamýri 7, 108 Reykjavik

Magnusson, Magnus H,
højesteretsadvokat, Sigurjonsson &
Thor ehf., Lagmuli 7, 108 Reykjavik

Magnússon, Sigurður Tómas,
professor, Reykjavik Universitet,
Menntavegi 1, 105 Reykjavik

Matthiasson, Viðar Már,
hæstaréttardómari, Hæstiréttur Íslands,

Dómhúsið v/Lindargötu, 150
Reykjavík

Ragnarsdóttir, Ragna Bjork,
héraðsdómslögmaður, Winding-up
Committee of Kaupthing bank,
Borgartún 26, 108 Reykjavík

Rögvaldsdóttir, Margrét Unnur,
assist, statsadvokat, Rigsadvokaten,
Hverfisgata 6, 150 Reykjavík

Sigurjónsdóttir, Berglind Bára, jurist,
Altingets Ombudsman, Álftamýri 7,
108 Reykjavík

Snævarr, Valborg,
hæstaréttarlögmaður, Valborg Þ.
Snævarr sf, Skólavörðustígur 12, 101
Reykjavík

Snorrason, Jon H. B., assist.
Politidirektør, Politiet i
hovedstedsområdet i Reykjavík,
Hverfisgata 115, 150 Reykjavík

Spanó, Róbert, professor, dekan,
Juridiske fakultet, Islands Universitet,
Lögbergi v/Suðurgötu, 150 Reykjavík

Stefánsdóttir, Hulda María, konst.
Statsadvokat, Rigsadvokaten,
Hverfisgata 6, 150 Reykjavík

Stefánsson, Kristján Andri,
ambassadör, Udenrigsdepartementet,
Raudararstigur 25, 150 Reykjavík

Steingrimsdóttir, Thyri, advokat, Acta
Law Firm, Reykjavíkurvegi 62, 220
Hafnarfjörður

Sverrisdóttir, Anna Pála, jurist, Statens
uddannelsesstøtte i Island, Borgartún
21, 105 Reykjavík

Tryggvason, Gísli, forbrugertalsmand,
Borgartún 21, 105 Reykjavík

Tryggvason, Sigurdur Kari, jurist, LEX
Law Offices, Borgartún 26, 105
Reykjavík

Tynes, Dora, advokat, Advel legal
services, Sudurlandsbraut 18, 108
Reykjavík

Norge

Aamodt, Ingrid, prosjektleder,
Fornyings-, administrasjons- og
kirkedepartementet, Postboks 8004
Dep, 0030 Oslo

Aamodt, Øistein, utreder, Norges
Høyesterett, Postboks 8016 Dep, 0030
Oslo

Aarli, Ragna, førsteamanuensis,
Juridisk fakultet, Universitetet i
Bergen, Magus Lagabøtes plass 1,
5020 Universitetet i Bergen

Aarsæther, Anne, tingrettsdommer,
Sør-Trøndelag tingrett, Postboks 2317
Sluppen, 7004 Trondheim

Aaserudhagen, Sigurd,
dommerfullmektig, Oslo tingrett,
Postboks 8023 dep, 0030 Oslo

Aasgaard, Tone, lagdommer,
Borgarting lagmannsrett, Postboks
8017, 0030 Oslo

Aass, Sven Harald, fagdirektør,
Justisdepartementet, Postboks 8005
Dep, 0030 Oslo

Akerlie, Eirik, lagman, Borgarting
lagmannsrett, Postboks 8017 Dep,
0030 Oslo

Akerø, Merete, advokat, SAFE –
arbeidstakerorganisasjon, pb 145,
Sentrum, 4008 Stavanger

Almås, Knut, sorenskriver, Sør-
Trøndelag tingrett, Pb 2317 Sluppen,
7004 Trondheim

Amble, Fanny Platou, advokat,
Regjeringsadvokaten, Postbok 8012
Dep, 0030 Oslo

Andersen, Carl Håkon, rådgiver,
Justisdepartementet, Postboks 8005
Dep, 0030 Oslo

Arntzen, Wenche Elizabeth,
tingrettsdommer, Oslo tingrett,
Postboks 8023 Dep, 0030 Oslo

Asland, John, førsteamanuensis,
Institutt for privatrett, Universitetet i
Oslo, Pb. 6706 St. Olavs plass, 0130
Oslo

Asplin, Nina, seniorrådgiver,
Justisdepartementet, Postboks 8005
Dep, 0030 OSLO

Backer, Inge Lorange, professor,
Universitetet i Oslo, Jensmessvn. 18,
0376 Oslo

Bakke-Nielsen, Joakim, legal counsel,
Statoil ASA, Drammensveien 264,
Vøkerø, 0246 Oslo

Baldersheim, Erlend, univ.stipendiat,
Universitetet i Bergen, Det juridiske
fakultet, Postboks 7806, 5020 Bergen

Berg, Bjørn, tingrettsdommer, Sør-
Trøndelag tingrett, Munkegaten 20,
7004 Trondheim

Berg, Johan, kst. tingsrettdommer, Sør-
Trøndelag tingrett, Postboks 2317
Sluppen, 7004 Trondheim

Berg, Marianne, tingrettsdommer, Sør-
Trøndelag tingrett, 7004 Trondheim

Berg, Vigdis, tingrettsdommer, Oslo tingrett, Postboks 8023 Dep., 0030 Oslo	Brunsvig, Jørgen, lagdommer, Borgarting lagmannsrett, Pb 8017 Dep, 0030 Oslo
Bergby, Gunnar, direktør, Norges Høyesterett, Postboks 8016 Dep, 0030 Oslo	Bruzelius, Karin M., høyesterettsdommer, Nordisk Institutt for Sjørett, PB 6706 St. Olavs plass, 0165 Oslo
Berget, Kari, avdelingsdirektør, Domstoladministrasjonen, Postboks 5678, Sluppen, 7485 Trondheim	Bull, Steingrim, lagdommer, Borgarting lagmannsrett, Postboks 8017 Dep, 0030 Oslo
Berggren, Aksel Bernhard, lagdommer, Hålogaland lagmannsrett, Postboks 2511, 9271 Tromsø	Busch, Tor-Aksel, riksadvokat, Riksadvokaten i Norge, Postboks 8002, 0030 Oslo
Bergh, Espen, lagmann, Borgarting lagmannsrett, Postboks 8017 Dep., 0030 Oslo	Buset, Birthe Aspehaug, utreder, Norges Høyesterett, Postboks 8016 Dep, 0030 Oslo
Bernhardt, Peter Lauritz, lagdommer, Borgarting lagmannsrett, Pb. 8017 Dep., 0371 Oslo	Bygstad, Vigdis, dommer, Bergen tingrett, Postboks 7412, 5020 Bergen
Bjørnøy, Kari Johanne, sorenskriver, Bergen tingrett, Postboks 7412, 5020 Bergen	Bårdsen, Arnfinn, høyesterettsdommer, Norges Høyesterett, PB 8016 Dep, 0030 Oslo
Bloch-Hoell, Hans Egede, tingrettsdommer, Oslo tingrett, Postboks 8023 Dep., 0030 Oslo	Celius, Tone, avdelingsdirektør, Justisdepartementet, Postboks 8005 Dep, 0030 Oslo
Blom, Beate, dommer, Bergen tingrett, Postboks 7412, 5020 Bergen	Chen, Qiao, praktikant, Advokatfirmaet Selmer, Olav M Troviks Vei 60, H0415, 0864 Oslo
Borchsenius, Fredrik Charlo, lagdommer, Borgarting lagmannsrett, PB 8017 Dep, 0030 Oslo	Dæhlin, Ragnhild, lagdommer, Borgarting lagmannsrett, Postboks 8017, 0030 Oslo
Brofoss, Knut, trykderettens leder, Trykderetten, Postboks 8022 Dep, 0266 Oslo	Dahl, Irene, førsteamanuensis, Universitetet i Tromsø, Det juridiske fakultet, Breivika, 9037 Tromsø
Bruce, Ingvild, politiadvokat, ØKOKRIM, CJ Hambros plass 2b, 0034 Oslo	Dahl, Maria Bache, Høyesterett, Postboks 8016 Dep, 0030 Oslo

Dahle, Kjersti, studieleder, Det juridiske fakultet, Universitetet i Tromsø, 9037 Tromsø

Dons Brøndbo, Kristoffer, advokat, Advokatfirmaet Rekve Pleym & Co, Postboks 520, 9255 Tromsø

Dyrnes, Anne-Mette, lagdommer, Borgarting lagmannsrett, Postbox 8017 Dep., 0030 Oslo

Eggen, Kyrre, dr.jur.

Eidesen, Arild Oskar, førstelagmann, Hålogaland lagmannsrett, Postboks 2511, 9271 Tromsø

Eiken, Espen, seniorrådgiver, Domstoladministrasjonen, Postboks 5678 Sluppen, 7485 Trondheim

Eldjarn, Erik, universitetslektor, Universitetet i Tromsø - Det juridiske fakultet, 9037 Tromsø

Ellingsen, Hilde, rådgiver, Justisdepartementet, Akersgt. 48, 0180 Oslo

Emberland, Marius, advokat, Regjeringsadvokaten, Postboks 8012 Dep., 0032 Oslo

Enerhaug Lunde, Anders, dommerfullmektig, Lofoten tingrett, Postboks 204, 8301 Svolvær

Engstrøm Wærsten, Tine, advokat Advokatfirmaet Selmer DA, Postboks 1324 Vika, 0112 Oslo

Eriksen, Johannes, dommerfullmektig, Oslo tingrett, Postboks 8023 –Dep, 0030 Oslo

Ertzeid, Aina Mee, rådgiver, Justisdepartementets lovavdeling, Postboks 8005 Dep, 00320 Oslo

Evju, Stein, professor, Institutt for privatrett, Universitetet i Oslo, POB 6706 St. Olavs pl., 0130 Oslo

Fagemæs, Sven Ole, regjeringsadvokat, Regjeringsadvokaten, Boks 8012, 0030 Oslo dep

Five Bergström, Rebecca J., univ. bibliotekar, Universitetet i Oslo, Juridisk bibliotek, pb. 6713 St. Olavs plass, 0130 Oslo

Fliflet, Arne, sivilombudsmann, Sivilombudsmannen, Postboks 3 Sentrum, 0101 Oslo

Fodchenko, Irina, master i rettsvitenskap, Nordisk institutt for sjørett, UiO, Postboks 6706, St.Olavs gt, 0130 Oslo

Fomes, Ingun, stipendiat, Det juridiske fakultet, Universitetet i Bergen, Pb 7806, 5020 Bergen

Fosmark, Per Racin, lagdommer, Borgarting lagmannsrett, Postboks 8017 Dep., 0030 Oslo

Fougner, Amund, advokat, Advokatfirmaet Hjort DA, Postboks 471 Sentrum, 0105 Oslo

Fougner, Else Bugge, høyesterettsadvokat, Advokatfirmaet Hjort DA, Postboks 471 Sentrum, 0105 Oslo

Fougner, Jan, advokat, ph.d., Wiersholm, advokatfirma AS, Postboks 1400 Vika, 0115

Frogner, Marit B., dommer (kst),
Arbeidsretten, Postboks 8015 Dep.,
0030 Oslo

Gard, Torjus, tingrettsdommer, Oslo
tingrett, C.J. Hambros plass 4, 0030
Oslo

Gjendemsjø, Ronny, førsteamanuensis,
Universitetet i Bergen, juridisk
fakultet, Magnus Lagabøtes plass 1,
5020 Bergen

Gjølstad, Liv, høyesterettsdommer,
NorgesHøyesterett, Postboks 8016
Dep, 0030 Oslo

Grindeland Andersen, Ingvild,
dommerfullmektig, Sør-Trøndelag
tingrett, Munkegata 20, 7013
Trondheim

Groth, Vibecke, lagdommer,
Borgarting Lagmannsrett, Postboks
8017 Dep, 0030 Oslo

Grønlien, Harald L.,
førstestatsadvokat, Rogaland
statsadvokatembeter, Boks 180, 4001
Stavanger

Grønvik, Dagfinn, tingrettsdommer,
Oslo tingrett, Postboks 8023 Dep, 0030
Oslo

Gullhaug, Grethe, advokat, Kluge
Advokatfirma DA, Postboks 394
Sentrum, 5805 Bergen

Gunnarsdottir, Margret, advokat,
Thommessen Advokatfirma, Haakon
VIIIs gate 10, 0161 Oslo

Gunnes, Morten, sorenskriver, Sør-
Trøndelag tingrett, Tinghuset, 7004
Trondheim

Haare, Cecilie, rådgiver, Fornyings-,
administrasjons- og
kirke departementet, Postboks 8004
Dep, 0030 Oslo

Hack, Melanie Regine, Ph.d.-
stipendiat, Universitetet i Oslo, Institutt
for Privatrett, Postboks 6706, St.
Olavs, 0130 Oslo

Hagen, Bjørn Christian, rådgiver, NAV
Klageinstans, Postboks 2363, 9271
Tromsø

Hagen, Tore, tingrettsdommer, Follo
tingrett, Postboks 64, 1401 Ski

Hagstrøm, Viggo, professor, Det
juridiske fakultet, Karl Johansgate 47,
012 Oslo

Hames, Katrina, stipendiat, Det
juridiske fakultet, Bergen, Jussbygget
Dragefjellet, Magnus Lagabøtes plass
1, Pb. 7806, 5020 Bergen

Hamre, Emil, forlagsredaktør,
Universitetsforlaget, c/o Emil Hamre,
Elgveien 8, 0852 Oslo

Hauge, Hilde, førsteamanuensis,
Universitetet i Bergen, Juridisk
fakultet, Postboks 7800, 5020 Bergen

Haugli, Ada Jerre, kontorsjef, Norges
Høyesterett, Postboks 8016 Dep, 0030
Oslo

Haugli, Trude, professor, Universitetet
i Tromsø, 9037 Tromsø

Haver, Gustav, rådgiver,
Justisdepartementet, Postbok 8005
Dep, 0030 Oslo

Hedlund, Mary-Ann, lagdommer,
Borgarting lagmannsrett, Postboks
8017 Dep, 0030 Oslo

Heimdal, Lars Anders, stipendiat, Det
juridiske fakultet, Universitetet i
Bergen, P.boks 7806, 5020, Bergen

Helland, Ingvill, stipendiat,
Universitetet i Bergen, Det juridiske
fakultet, Magnus Lagabøtes plass 1,
5010 Bergen

Helle Arnesen, Hanne, lagdommer,
Agder lagmannsrett, Postboks 2644,
3702 Skien

Hermansen, Øystein, lagdommer,
Borgarting lagmannsrett, Postboks
8017 Dep., 0030 Oslo

Hjort, Harald, advokat, Advokatfirmaet
Hjort DA, Postboks 471 Oslo, 0105
Oslo

Hjort, Johan Bernhard, lovrådgiver,
Det Kgl Finansdepartement, Oslo,
Akersgaten 40, Postboks 8008, Oslo
0030 dep

Hjort, Maria Astrup, stipendiat,
Universitetet i Oslo, Institutt for
offentlig rett, Pb. 6706 St. Olavs plass,
0130 Oslo

Hoel, Jan, førstestatsadvokat,
Statsadvokatene i Møre og Romsdal,
Sogn og Fjordan, Fylkeshuset, 6404
Molde

Hoff, Hans Christian, lagdommer,
Frostating lagmannsrett, Munkegata
20, 7004 Trondheim

Holand, Marit, sorenskriver, Fosen
tingrett, Postboks 23, 7129 Brekstad

Hotvedt, Marianne Jenum, stipendiat,
Juridisk fakultet, Universitetet i Oslo,
Pb 6706 St Olavs plass, 0130 Oslo

Hove, Harald, advokat, Advokatene
Hove, Winjum og Håkonsen, Postboks
344 Sentrum, 5804 Bergen

Huitfeldt, Iver, lagdommer, Borgarting
lagmannsrett, Postboks 8017 Dep,
0030 Oslo

Hurlen, Chirsti Erichsen, utreder,
Norges Høyesterett, Postboks 8016
Dep, 0030 Oslo

Hval, Arnfinn, førstestatsadvokat,
Vestfold og Telemark
statsadvokatembeter, Postboks 313,
3701 Skien

Høgseth, Thomas Bruusgaard,
ambassadesekretær, Kongelig norsk
utenriksdepartement, Postboks 8114
Dep., 0032 Oslo

Indreberg, Hilde, høyesterettsdommer,
Norges Høyesterett, Postboks 8016,
0030 Oslo Dep.

Jahre, Sverre T., rådgiver,
Miljøverndepartementet, Postboks
8013 Dep, 0030 Oslo

Janmyr, Maja, doktorand, Universitetet
i Bergen, Magnus Lagabøtes Plass,
P.O. Box 7806, 5020 Bergen

Jarslett, Stine, advokat,
Jernbaneverket, Postboks 4350, 2308
Oslo

Jensen, Anne Pauline, direktør, Statens
sivilrettsforvaltning, Postboks 8027
Dep, 0030 Oslo

Jenssen, Mette, lagdommer, Borgarting lagmannsrett, Pb. 8017 Dep., 0030 Oslo	Koslung, Sveinung, lagdommer, Borgarting lagmannsrett, Keysers gate 13, 0030 Oslo
Juul, Toril, seniorrådgiver, Justis- og politidepartementet, Postboks 8005, 0030 Oslo	Krag Iversen, Vebjörn
Kaiser, Hans Egil, rådgiver, Justisdepartementet, lovavdelingen, P.b. 8005 Dep, 0030 Oslo	Kraugerud, Bente Johanne, Ks avdelingsdirektør, Justis- og politidepartementet, Postboks 8005 Dep, 0030 Oslo
Kallerud, Knut H., assisterende riksadvokat, Riksadvokaten i Norge, Postboks 8002 Dep., 0030 Oslo	Kristensen, Marianne Fallan, dommer, Sør-Trøndelag tingrett, Postboks 2317 Sluppen, 7004 Trondheim
Kjønstad, Lise-lena, tingrettsdommer, Oslo tingrett, Postboks 8023 dep, 0030 Oslo	Kristensen, Svein, lagdommer, Borgarting lagmannsrett, Postboks 8017 Dep, 0030 Oslo
Klevan, Camilla, forlagsredaktør, Universitetsforlaget, PB 508 Sentrum, 0105 Oslo	Kristoffersen, Hans Hugo, sorenskriver, Sør-Trøndelag tingrett, Munkegat. 20, 7013 Trondheim
Klouman, Hans Henrik, general counsel, Statoil ASA, Forusbeen 50, 4035 Stavanger	Kvemeland, Wenche, avdelingsdirektør, Justisdepartementet, Postboks 8005 dep, 0030 Oslo
Kløve, Unn, juridisk redaktør, Cappelen Damm Akademisk, Cappelen Damm AS, 0050 Oslo	Kvigne, Kristin, seksjonssjef, Politidirektoratet, Postboks 8051 Dep, 0031 Oslo
Kløvstad, Finn, tingrettsdommer, Drammen tingrett, Erik Børresens allé 20, PB 1066 Bragernes, 3001 Drammen	Lande, Ola Berg, dommerfullmektig, Oslo tingrett, Postboks 8023 Dep, 0030 Oslo
Koch, Sören, dr.jur. Universitetet i Bergen, Magnus Lagabøteplass 1, 5100 Bergen	Landfald, Inger-marie, tingrettsdommer, Sarpsborg tingrett, Postboks 327, 1702 Sarpsborg
Kolbjørnsen, Hilda Gerd, sorenskriver, Sør-Trøndelag tingrett, Postboks 2317 Sluppen, 7004 Trondheim	Langaas, Odd, advokat, Verdipapirsentralen i Norge, PB 4, 0051 Oslo
	Larssen, Wiggo Storhaug, lagdommer, Gulating lagmannsrett, Bergen tinghus, 5020 Bergen

Leirvik, Liv Asheim, utreder, Norges Høyesterett, Postboks 8016 Dep, 0030 Oslo

Lie, Markus Hoel, førsteamanuensis, Det juridiske fakultet, Universitetet i Tromsø, 9037 Tromsø

Lilleholt, Kåre, professor, Universitetet i Oslo, Postboks 6706 St. Olavs plass, 0130 Oslo

Lium, Rune, tingrettsdommer, Sør-Trøndelag tingrett, Munkegt 20 7004

Lund, Maria Vea, stipendiat, Universitetet i Bergen, juridisk fakultet, Postboks 7806, 5020 Bergen

Lunde, Tore, professor, dr juris

Lyngstad, Börre Wiktor, utredningsleder, Norges Høyesterett, Postboks 8016 Dep, 0030 Oslo

Løge, Gunvor, seniorrådgiver, Domstoladministrasjonen, Postboks 5678 Sluppen, 7485 Trondheim

Løstegaard, Ole Knut, rådgjevar, Justis- og politidepartementet, Lovavdelinga, Postboks 8005 Dep, 0030 Oslo

Løvold, Vibeke Irene, lagdommer, Borgarting lagmannsrett, Postboks 8017 Dep, 0030 Oslo

Mæland, Henry John, professor, dr juris, Universitetet i Bergen, Magnus Lagabøtes pl 1, 5010 Bergen

Mæland, Mats, advokat, Advokatfirma Turid Mæland, Strandgaten 9, 5013 Bergen

Mæland, Turid T., advokat, Advokatfirma Turid Mæland, Strandgt. 9, 5013 Bergen

Magnus, Marianne Nergaard Justisdepartementet, Lovavdelingen, Postboks 8005 Dep., 0030 Oslo

Magnussen, Lola, utreder, Høyesterett, Postboks 8016 Dep, 0030 Oslo

Mahieu, Katinka, advokat, Advokatfirmaet Selmer DA, Postboks 1324 Vika, 0112 Oslo

Marthinussen, Hans Fredrik, førsteamanuensis, Universitetet i Bergen, Postboks 7806, 5020 Bergen

Matningsdal, Magnus, høyesterettsdommer, Norges Høyesterett, Postboks 8016 Dep, 0030 Oslo

Mellingen, Karen, advokat osatfullmektig, Regjeringsadvokaten, 8012 Dep, 0030 Oslo

Meyer, Fredrik, sorenskriver, Rana tingrett, Postboks 1024, 8602 Mo i Rana

Mo, Ellen, lagmann, Borgarting lagmannsrett, Postboks 8017 Dep, 0030 Oslo

Moen welo, Kaja, rådgiver, Justisdepartementet, Postboks 8005 Dep, 0030 Oslo

Myhrer, Berit Aresvik, protokollsekretær, Norges Høyesterett, P.b. 8016 Dep, 0030 Oslo

Narvestad, Anders, rådgiver, Justisdepartementets Lovavdeling,

Akersgaten 42 (H-blokk), Postboks
8005 Dep, 0030 Oslo

Nazarian, Henriette, advokat, dr. juris,
Steenstrup Stordrange DA, Postboks
1088, 9261 Tromsø

Nesheim, Torkjel, avd.leder, dommer,
Oslo tingrett, Postboks 8023 Dep, 0030
Oslo

Nesset, Willy, avdelingsdirektør,
Domstoladministrasjonen, Postboks
5678 Sluppen, 7485 Trondheim

Nilsen jr., Agnar Arthur, lagdommer,
Borgarting lagmannsrett, Postboks
8017 Dep, 0030 Oslo

Nilsson, Sture, advokat,
Regjeringsadvokaten, Postboks 8012
Dep, 0030 Oslo

Nisja, Ola, advokat,
Regjeringsadvokaten, Pilestredet 19,
0164 Oslo

Noer, Ragnhild, dommer, Høyesterett,
pb 8016 dep, 0030 Oslo

Nordstad, Tor Erling,
Høyesterettplass, Oslo

Nordtveit, Ernst, professor,
Universitetet i Bergen, Postboks 7806,
5020 Bergen

Normann, Kristin,
høyesterettsdommer, Norges
Høyesterett, Postbox 8016 Dep., 0030
Oslo

Noss, Amund, advokat,
Regjeringsadvokaten, Pb. 8012 Dep.,
0030 Oslo

Nygaard, Kjersti Buun, ass. direktør,
Norges Høyesterett, Postboks 8016
Dep, 0030 Oslo

Omma, Elle Merete, rådgiver,
Formyings-, administrasjons- og
kirkedepartementet, Postboks 8004
Dep, 0030 Oslo

Pettersen, Monica Annie,
dommerfullmektig, Nedre Romerike
tingrett, Jonas Lies gate 20, 2000
Lillestrøm

Ramm, Nils Ihlen, lagdommer,
Borgarting lagmannsrett, Keysersgt 13,
Pb 8017 Dep 0030 Oslo

Randen, Marte, advokat,
Advokatfirmaet Vogt & Wiig, pb 1503
vika, 0117 Oslo

Reiertsen, Michael, rådgiver,
Justisdepartementet, Lovavdelingen,
Akersgaten 42, Postboks 8005 dep.,
0030 Oslo

Remen, Hedda, lagdommer, Borgarting
lagmannsrett, Postboks 8017 Dep,
0030 Oslo

Riis-Johannessen, Inger,
seniorrådgiver, Justis- og
politidepartementet, Postboks 8005
Dep., 0030 Oslo

Robberstad, Kristin, lagdommer,
Borgarting lagmannsrett, Keysersgt 13,
0165 Oslo

Robberstad, Leiv, tingrettsdommer,
Oslo tingrett, Postboks 8023 Dep, 0030
Oslo

Rognhaug, Magnus H., første-
konsulent, Miljøverndepartementet,
P.b. 8013 Dep., 0030 Oslo

Rohde, Karl Inge, utreder, Norges
Høyesterett, Postboks 8016 Dep, 0030
Oslo

Saether, Jannicke Ryun, Solliststrandv.
19, 3190 Horten

Samuelson, Anne M., lagdommer,
Borgarting lagmannsrett, Postboks
8017 Dep, 0030 Oslo

Schei, Tore, justitiarius, Norges
Høyesterett, Postboks 8016 Dep, 0030
Oslo

Schjatvet, Jan, advokat, Advokat
Schjatvet, Box 190, 2001 Lillestrøm

Selfors, Finn-Arne, sudi-sorenskriver,
Sis-Finnmarkko diggegodd - Indre
Finnmark tingret, Diggevesti -
Tinghuset, 9845 Tana

Selvaag, Anne Marie, tingrettsdommer,
Sør-Trøndelag tingrett, Munkegata 20,
7004 Trondheim

Simonsen, Lasse, professor,
Universitetet i Oslo, Det juridiske
fakultet, St Olav gate 23, 0167 Oslo

Simonsen, Nils Ole, lagdommer,
Agder lagmannsrett, Statens hus, 3708

Sjåfjell, Beate, førsteamanuensis,
Universitetet i Oslo, Det juridiske
fakultet, Inst, Postboks 6706 St Olavs
plass 5, 0130 Oslo

Skaar, Ingvild, dommerfullmektig,
Sør-Trøndelag tingrett, Postboks 2317
Sluppen, 7004 Trondheim

Skjæggestad, Wenche, lagdommer,
Borgarting lagmannsrett, Postboks
8017 Dep, 0030 Oslo

Skjefstad, Arnt, stipendiat,
Universitetet i Bergen, Det juridiske
fakultet, P.B. 7806, 5020 Bergen

Skjeie, Tonje, advokatfullmektig,
Regjeringsadvokaten, postboks 8012
dep, 0030 Oslo

Sletmoen, Gunhild, dommerfullmektig,
Oslo tingrett, Postboks 8023 Dep.,
0030 Oslo

Slettebøe, Axel, tingrettsdommer, Oslo
tingrett, C.J.Hambros plass 4, Postboks
8023 Dep, 0030 Oslo

Smith, Eivind, professor, Universitetet
i Oslo, Postboks 6706 St. Olavs plass,
0130 Oslo

Smith, Jørgen, spesialrådgiver, Arntzen
de Besche Advokatfirma AS, Postboks
2734 Solli, 0204 Oslo

Smith Ulseth, Terese, postdoktor,
Institutt for privatrett, UiO, Postboks
6706 St. Olavs plass, 0130 Oslo

Smukkestad, Øyvind, ekstraordinær
lagdommer, Agder lagmannsrett,
Bergstien 16B, 7043 Trondheim

Solheim, Stig Harald, kst. lagdommer,
Hålogaland lagmannsrett, Postboks
2411, 9271 Tromsø

Sollund, Marius, advokatfullmektig,
Wiersholm, Mellbye & Bech
advokatfirma, P.O. Box 1400 Vika,
0115 Oslo

Spilde, Magne, lagdommer, Borgarting
lagmannsrett, Pb 8017 Dep, 0030 Oslo

Spiten, Johan Nyrerød, seniorrådgiver,
Sivilombudsmannen, Postboks 3
Sentrum, 0101 Oslo

Staalesen, Ulf-Einar, Advokatfirma Staalesen, Kirkegt. 3, 4004 Stavanger	Svendsen, Yngve, sorenskriver, Kristiansand tingrett, Postboks 515 Lundsiden, 4605 Kristiansand
Stabel, Ingse, høyesterettsdommer, Høyesterett, Postboks 8016 Dep, 0030 Oslo	Syse, Aslak, professor, Universitetet i Oslo, Inst. off. Rett, Postboks 6706, St. Olavs plass, 0130 Oslo
Stabell, Tolle, assisterende regjeringsadvokat, Regjeringsadvokaten, postbok 8012 Dep, 0030 Oslo	Syse, Audgunn, fng lovrådgiver, Justisdepartementet – lovavdelingen, Akersgaten 42, 8005 Oslo
Stensland, Vidar, lagdommer, Hålogaland lagmannsrett, Postboks 2511, 9271 Tromsø	Sørensen, Christopher Haugli, utreder, Norges Høyesterett, Postboks 8016 Dep, 0030 Oslo
Stensrud, Mats, lagdommer, Frostating lagmannsrett, postboks 2315 Sluppen, 7004 Trondheim	Sørli, Arne-Martin Hægdahl, advokat, Regjeringsadvokaten, Postboks 8012 Dep, 0030 Oslo
Stenwig, Elisabeth, advokat, Regjeringsadvokaten, Damstredet 2, 0177 Oslo	Tennøe, J. Elisabeth, tingrettsdommer, Oslo tingrett, postboks 8023 Dep, 0030 Oslo
Stenvik, Are, Bugge, Arentz-Hansen & Rasmussen, Postboks 1524 Vika, 0117 Oslo	Thue, Ida, advokat, Regjeringsadvokaten, Postboks 8012 Dep, 0030 Oslo
Stigum, Ingrid, dommer, Sør- Trøndelag tingrett, Tinghuset, 7004 Trondheim	Thue, Yngvild, tingrettsdommer, Oslo tingrett, Postboks 8023 dep, 0030 Oslo
Ståland, Helge, tingrettsdommer, Follo tingrett, Postboks 64 1440 Ski	Tjomsland, Steinar, høyesterettsdommer, Norges Høyesterett, Postboks 8016 Dep, 0030 Oslo
Støylen, Joar Holme, advokatfullmektig, Advokatfirmaet Selmer DA, Tjuvholmen allé 1, 0112 Oslo	Trætteberg, Marianne, tingrettsdommer, Oslo tingrett, Postboks 8023 Dep., 0030 Oslo
Sunde, Torje, rådgiver, Justisdepartementet, Postboks 8005 Dep, 0030 Oslo	Trondvold, Børge, administrasjonssjef, Sør-Trøndelag tingrett, Postboks 2317 Sluppen, 7004 Trondheim
Sundet, Tron Løkken, nestleder, Arbeidsretten, Postboks 8015 Dep, 0030 Oslo	Tuseth, Bård Sverre, univ.bibliotekar, Institutt for offentlig rett, Universitetet i Oslo, Postboks 6706 St. Olavs plass, 0130 Oslo

Tverberg, Arnulf, lovrådgiver,
Justisdepartementet, Postboks 8005
Dep, 0030 Oslo

Tønder, Bård, høyesterettsdommer,
Norges Høyesterett, Høyesteretts plass
1, 0030 Oslo

Utgård, Karl Arne, høgsterettsdommar,
Noregs Høgsterett, pb 8016 Dep, 0030
Oslo

Waalder, Thorleif, tingrettsdommer,
Oslo tingrett, C.J.Hambros plass,
Postboks 8023, 0030 Oslo

Wahl, Jakob, leder (kst.),
Arbeidsretten, Postboks 8015 Dep.,
0030 Oslo

Wang, Per Sigvald, kst. lovrådgiver,
Justisdepartementet, lovavdelingen,
Postboks 8005 Dep., 0030 Oslo

Wegner, Jens-Sveinung,
tingrettsdommer, Asker og Bærum
tingrett, Postboks 578, 1302 Sandvika

Wennerås, Pål, advokat,
Regjeringsadvokaten, Postboks 8012
Dep, 0030 Oslo

Westbye, Hilde, univ.bibliotekar,
Universitetet i Oslo, Juridisk bibliotek,
PB 6713 St. Olavs plass, 0130 Oslo

Vetnes, Terje, dommerfullmektig,
Lister tingrett, Gåseholmen, 4551
Farsund

Wettergren Strømman, Trine, Adv.
Firma Strømman, Kvøpmannsgt. 23,
7013 Trondheim

Vigmostad-Olsen, Per Eirik,
dommerfullmektig, Oslo tingrett,
Postboks 8023 Dep, 0030 Oslo

Wigum, Tor, universitetslektor,
Universitetet i Tromsø, Det Juridisk
Fakultet Universitetet i Tromsø, 9037
Tromsø

Wiig, Inger, lagdommer, Borgarting
lagmannsrett, Postboks 8017 Dep,
0030 Oslo

Vik, Inga Merethe, sorenskriver, Oslo
byfogdembete, Postboks 8003 Dep,
0030 Oslo

Vik, Ragnar, lagdommer, Borgarting
lagmannsrett, Postboks 8017 Dep,
0030 Oslo

Villars-Dahl, Leif, dommer, Oslo
byfogdembete, Postboks 8003 – Dep,
0030 Oslo

Wittemann, Elisabeth,
tingrettsdommer, Oslo tingrett,
Postboks 8023 Dep., 0030 Oslo

Voll, Rune, lagdommer, Gulating
lagmannsrett, Postboks 7414, 5020
Bergen

Årstad, Eddie, advokat, Adv fa Årstad
ans, Boks 666 Sentrum, 4003
Stavanger

Øie, Toril M., høyesterettsdommer,
Norges Høyesterett, Postboks 8016
dep., 0030 Oslo

Østberg, Øivind, advokat,
Advokatforum, Grensen 12 B, 0159
Oslo

Østerbø, Leif O., kst tingrettsdommer,
Sør-Trøndelag tingrett, Munkegt. 20,
7004 Trondheim

Sverige

Adelswärd, Thed, chefsrådman,
Malmö tingsrätt, Box 265, 201 22
Malmö

Adlercreutz, Susanne, jur.kand.,
Regeringskansliet, Fredsgatan 8, 103
33 Stockholm

Adlercreutz, Thomas, fastighetsjurist,
Fortifikationsverket, 63189 Eskilstuna

Ahlberg, Kerstin, forskningsredaktör,
Institutet för social civilrätt,
Stockholms universitet, 106 91
Stockholm

Ahlberk, John, ämnesråd,
Justitiedepartementet, 103 33
Stockholm

Ahlner Wetterqvist, Jenny,
kammaråklagare,
Åklagarmyndigheten, Riksåklagarens
kansli, Box 5553, 114 85 Stockholm

Ahlström, Kristina, jur. kand., Kristina
Ahlström Juridik AB, Box 92140, 120
08 Stockholm

Aldenstig, Lars, hyresråd,
Hyresnämnden i Stockholm, Box 8301,
104 20 Stockholm

Aldestam, Mona, kammarrättsråd,
Kammarrätten i Stockholm, Box
2302, 103 17 Stockholm

Alfredsson, Louise, tf. assessor,
Kammarrätten i Stockholm, Box 2302,
103 17 Stockholm

Allgårdh, Susanne, hovrättsassessor,
Domstolsverket/Domstolsakademien,
Kyrkogatan 34, 551 81 Jönköping

Alm, Patrik, rådman,
Förvaltningsrätten i Stockholm, 105 76
Stockholm

Almgren, Karin, justitieråd, Högsta
förvaltningsdomstolen, Box 2293, 103
17 Stockholm

Almgren, Marie, justititesekreterare,
Högsta förvaltningsdomstolen, Box
2293, 103 17 Stockholm

Almqvist, Malin, tf. hovrättsassessor,
Hovrätten för Nedre Norrland, Södra
Tjängatan 2, 851 03 Sundsvall

Almqvist, Mattias, kammarrättsråd,
Kammarrätten i Jönköping, Box 2203,
550 02 Jönköping

Alskog, Emma, tingsfiskal, Borås
tingsrätt, Box 270, 503 10 Borås

Alvsing, Charlotte, hyresråd,
Hyresnämnden i Stockholm, Box 8301,
104 20 Stockholm

Andersson, Anna Karin, föredragande,
Riksdagens näringsutskott, Riksgatan
2, 100 12 Stockholm

Andersson, Jan, generaldirektör,
Brottsförebyggande rådet, Box 1386,
111 93 Stockholm

Andersson, Kristina, rådman, Malmö
tingsrätt, Box 265, 201 22 Malmö

Andersson, Malou, Stockholms universitet, juridiska institutionen, 10691 Stockholm

Andersson, Mari, lagman, Förvaltningsrätten i Stockholm, Tegeluddsvägen 1, 115 76 Stockholm

Anderson, Mats, Linklaters Advokatbyrå AB, Regeringsgatan 67, Box 7833, 103 98 Stockholm

Andersson, Simon, doktorand, Juridicum, Stockholms universitet, 106 91 Stockholm

Antemar, Gudrun, riksrevisor, Riksrevisionen, Nybrogatan 5, 114 90 Stockholm

Arvidsson, Johan, hovrättsråd, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Askersjö, Inga-Lill, lagman, Kammarrätten i Stockholm, Birger Jarls torg 5, 103 17 Stockholm

Axberger, Hans-Gunnar, justitieombudsman, Riksdagens Ombudsmän, Box 16327, 103 26 Stockholm

Backryd, Charlotte, tingsfiskal, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Bagge, Susanne, rådman, enhetschef, Förvaltningsrätten i Stockholm, Tegeluddsvägen 1, 115 76 Stockholm

Baheru, Haymanot, forskningsamanuens, Stockholms universitet, Universitetsvägen 10 C, 106 91 Stockholm

Barnekow, Magnus, rådman, Stockholms tingsrätt, Box 9307, 104 20 Stockholm

Bengtsson, Anders, rådman, Växjö tingsrätt, Domstolsakademin, 551 81 Jönköping

Bengtsson, Bertil, professor, f.d. justitieråd, Walling. 1, 75224 Uppsala

Bengtsson, Ulf, universitetsadjunkt, Högskolan i Gävle, Kungsbäcksvägen 47, 801 76 Gävle

Benson Cederberg, Clara, junior associate, Roschier Advokatbyrå, Box 7358, 103 90 Stockholm

Berg, Christina, föredragande, Riksdagens Ombudsmän (JO), Box 163 27, 103 26 Stockholm

Bergendahl, Märit, biträdande rektor, Domstolsakademin, Domstolsverket, 404 83 Göteborg

Bergene, Anders, föredragande, Riksdagen, Riksgatan 1, 100 12 Stockholm

Bergman, Erika, föredragande, Riksdagens Ombudsmän (JO), Box 163 27, 103 26 Stockholm

Bergman, Fredrik, hovrättsfiskal, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Bergsten, Olle, justitiesekreterare, Högsta domstolen, Box 2066, 103 12 Stockholm

Bernitz, Ulf, professor, Stockholms universitet, Juridicum, 106 91 Stockholm, Box 62, 178 02 Drottningholm

Bevner, Hanna, föredragande, Svea hovrätt, Box 2290, 10317 Stockholm

Beyer, Claes, advokat, Mannheimer Swartling Advokatbyrå, Box 2235, 403 14 Göteborg	Borgeke, Martin, justitieråd, Högsta domstolen, Box 2066, 103 12 Stockholm
Biertz, Ekaterina, tingsnotarie, Solna tingsrätt, Box 1356, 171 26 Solna	Borgs, Anna, jur. kand., Lantmäteriet, Brygghusvägen 10, 776 98 Garpenberg
Billquist, Bengt, utskottsråd, Sveriges riksdag, Civilutskottet, 100 12 Stockholm	Braathen, Therese, ämnessakkunring, Justitiedepartementet, SI-enheten kst. 224, 103 33 Stockholm
Billum, Susanne, justitieråd, Högsta förvaltningsdomstolen, Box 2293, 103 17 Stockholm	Bratt Norrevik, Anne, hyresråd, Hyresnämnden i Stockholm, Box 8301, 104 20 Stockholm
Björk, Charlotta, hovrättsfiskal, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm	Brattgård, Erik, chefsrådman, Uppsala tingsrätt, Box 1113, 751 41 Uppsala
Björkdahl, Erika P., Juridiska Fakulteten, Uppsala universitet, Box 512, 751 20 Uppsala	Brehmer, Emma, administrativ fiskal, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm
Björmer, Lena, justitiesekreterare, Högsta förvaltningsdomstolen, Box 2296, 10317 Stockholm	Brickman, Annika, justitieråd, Högsta Förvaltningsdomstolen, Box 2293, 10317 Stockholm
Blixt, Lena, hovrättsråd, Svea Hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm	Brossner, Linnéa, föredragande, Domarnämnden, Birger Jarls torg 5, 103 18 Stockholm
Bloch, Eva, kansliråd, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm	Brunson, Daniel, tingsfiskal, Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104 20 Stockholm
Blomberg, Helen, tingsfiskal, Nacka tingsrätt, Box 1104, 131 26 Nacka strand	Bull, Thomas, professor, Uppsala universitet, Box 512, 750 20 Uppsala
Blomstrand, Severin, justitieråd, Högsta domstolen, Box 2066, 103 12 Stockholm	Bylander, Eric, docent, jur dr, Uppsala universitet, Box 512, 75120 Uppsala
Blomstrand Åhman, Ingrid, hovrättsråd, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm	Bylund Uddenfeldt, Birgitta, hovrättsråd, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm
Borg, Lars, hovrättsråd, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm	Bäck Mirchandani, Kavita, rådman, Göteborgs tingsrätt, 404 83 Göteborg

Bäcklund, Agneta, justitieråd, Högsta domstolen, Box 2066, 103 12 Stockholm

Cappelen-Smith, Anna, föredragande, Justitiekanslern, Box 2308, 10317 Stockholm

Cappelen-Smith, Hans, rådman, Solna tingsrätt, Box 1356, 171 26 Solna

Carlsson, Mia, docent, SCCL, Juridicum, Stockholms universitet, 106 91 Stockholm

Carlsson, Ronja, tingsnotarie, Södertörns tingsrätt, Björnkullavägen 5 A, 141 84 Huddinge

Carsten, Gebhard, professor, Land Rheinland-Pfalz, Parkallee 3, DE-23669 Timmendorfer Strand, Tyskland

Cernjul, Erik, föredragande, Kammarrätten i Stockholm, Birger jarls Torg 5, 103 17 Stockholm

Dackmar, Jennie, rättssakkunnig, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm

Danelius, Johan, advokat, Hamilton Advokatbyrå, Box 715, 101 33 Stockholm

De Geer Fällman, Charlotte, föredragande, Riksdagens ombudsmän – JO, Box 16327, 103 26 Stockholm

de Hoog, Oscar A., jur.kand., Juridiska institutionen, Handelshögskolan Göteborg, Box 650, 405 30 Göteborg

Delin, Katarina, föredragande, Konstitutionsutskottet, Riksdagen, 100 12 Stockholm

Dexe, Nils, justitieråd, Högsta förvaltningsdomstolen, Box 2293, 103 17 Stockholm

Dyrefors Grufman, Caroline, kammarrättsråd, Kammarrätten i Stockholm, Box 2302, 103 17 Stockholm

Eberhardt, Agneta, chefsrådman, Förvaltningsrätten i Stockholm,

Edholm, Anna, tf. assessor, Kammarrätten i Stockholm, Box 2302, 103 17 Stockholm

Edvardsson, Charlotte, justitiesekreterare, Högsta domstolen, Box 2066, 103 12 Stockholm

Egelin, Lena, rådman, Södertörns tingsrätt, Björnkullavägen 5 A, 181 84 Huddinge

Eka, Anders, lagman, Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104 20 Stockholm

Ekeberg, K-G, tf. hovrättspresident, Hovrätten för Nedre Norrland, Box 170, 851 03 Sundsvall

Ekholm, Magnus, direktör, VJS, Box 5192, 10244 Stockholm

Eklund, Ellinor, Södertörns tingsrätt, Björnkullavägen 5A, 181 84 Huddinge

Eklund, Torbjörn, verksjurist, Arbetsgivarverket, Box 3267, 103 65 Stockholm

Ekman, Anders, fiskal, Förvaltningsrätten i Uppsala, Box 1853, 751 48 Uppsala

Elén, Martina, tingsfiskal, Norrköpings tingsrätt, Box 418, 601 05 Norrköping

Eliason, Marianne, justitieråd, Högsta förvaltningsdomstolen, Box 2293, 103 17 Stockholm

Elserth, Kerstin, hovrättsråd, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Enander, Peter, Förvaltningsrätten i Stockholm, Tegeluddsvägen 2, Stockholm

Eneman, Cecilia, tingsfiskal, Nacka tingsrätt, Box 1104, 131 26 Nacka strand

Englund, Evelina, tingsfiskal, Nyköpings tingsrätt, Box 333, 611 27 Nyköping

Englund, Lisa, fiskal, Förvaltningsrätten i Stockholm, Tegeluddsvägen 1, 115 76 Stockholm

Engström Rahm, Birgitta, universitetsadjunkt, Högskolan i Gävle, Kungsbäcksvägen 47, 801 76 Gävle

Ericson, Christina, föredragande, Riksdagens Ombudsmän (JO), Box 163 27, 103 26 Stockholm

Ericsson-Rindö, Jens, advokat, Rätt & Råd, Råsundavägen 134, 169 36 Stockholm

Eriksdotter, Malin, tingsfiskal, Södertörns tingsrätt, Björnkullavägen 5 A, 141 84 Huddinge

Eriksson, Kristian, hyresråd, Hyresnämnden i Stockholm, Box 8301, 104 20 Stockholm

Eriksson, Magnus, advokat, Hannes Snellman Advokatbyrå AB, Box 7801, 103 96 Stockholm

Eriksson, Susanne, Diskrimineringsombudsmannen, Box 3686, 103 59 Stockholm

Eriksson, Tobias, ämnesråd, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm

Erlandsson, Johan, gruppjurist, Hyresnämnden i Stockholm, Box 8301, 104 20 Stockholm

Erlman, Anders, lagman, Haparanda tingsrätt, Box 174, 953 24 Haparanda

Erman, Anna, rådman, Stockholms tingsrätt, Scheelegatan 7, 112 28 Stockholm

Ervo, Laura, professor, Örebro universitet, JSP, 70182 Örebro

Ewald-Möller, Carin, chefsåklagare, Ekobrottsmyndigheten, Box 27, 201 20 Malmö

Evjen, Johanna, föredragande, Kammarrätten i Stockholm, Box 2302, 10317 Stockholm

Falkelius, Gabriella, jurist, Rikspolisstyrelsen, Box 12256, 10226 Stockholm

Fast, Katarina, doktorand, Stockholms universitet, Juridiska institutionen, 106 91 Stockholm

Felding, Monica, chefsrådman, Förvaltningsrätten i Malmö, Box 4522, 203 20 Malmö

Flodin, Anna, rådmann, Attunda tingsrätt, Box 940, 19129 Sollentuna

Flodin, Jonny, adjunkt, Kungliga tekniska högskolan, Brinellvägen 1, 100 44 Stockholm

Forchheimer, Catherine, Luleå tingsrätt

Forsberg, Hjalmar, cehrsrådmann, Stockholms tingsrätt, Stockholm

Forsberg, Linnéa, hovrättsfiskal, Hovrätten för Övre Norrland, Box 384, 901 08 Umeå

Forsgren, Mikael, hovrättsråd, Hovrätten för Övre Norrland, Box 384, 901 08 Umeå

Forssell, Hans, advokat, Eversheds Södermark Advokatbyrå AB, Box 14055, 104 40 Stockholm

Forzelius, Lina, tf. byråchef, Riksdagens Ombudsmän, Box 16327, 103 26 Stockholm

Fredricson Svensson, Anna, rådmann, Förvaltningsrätten i Göteborg, Box 53197, 400 15 Göteborg

Frennered, Hans, hovrättslagmann, Hovrätten för Västra Sverige, Box 40, 401 20 Göteborg

Frick, Agneta, rådmann, Jönköpings tingsrätt, Box 2243, 550 02 Jönköping

Fridh Welin, Anna, fiskal, Domarnämnden, Box 2330, 103 18 Stockholm

Frostell, Hans, rådmann, Solna tingsrätt, Box 1356, 171 26 Solna

Frånlund Althin, Eva, rådmann, Förvaltningsrätten i Stockholm, Tegeluddsvägen 1, 115 76 Stockholm

Gensmann, Camilla, hovrättsassessor, Domstolsverket, Box 846, 201 80 Malmö

Georgsson, Mariette, föredragande, Förvaltningsrätten i Göteborg, Box 53197, 400 15 Göteborg

Glantz, Yvette, verksjurist, Rikspolisstyrelsen, Box 12256, 102 26 Stockholm

Granberger, Hanna, tingsfiskal, Norrköpings tingsrätt, Box 418, 601 05 Norrköping

Graner, Magnus, statssekreterare, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm

Gräns, Minna, docent, Uppsala universitet, juridiska fakulteten, Box 512, 75120 Uppsala

Gunnarsdóttir, Anna Theodóra, enhetschef, Diskrimineringsombudsmannen, Box 3686, 103 59 Stockholm

Gunnarsson, Jonas, gruppjurist, Hyresnämnden i Stockholm, Box 8301, 104 20 Stockholm

Hall, Monica, kanslichef, Riksdagen, 100 12 Stockholm

Hall, Per, rättschef, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm

Hallstedt, Linda, hovrättsråd, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Halvarsson, Marie, hovrättsfiskal,
Hovrätten för Nedre Norrland, Box
170, 851 03 Sundsvall

Hamberg, Lennart, justitieråd, Högsta
förvaltningsdomstolen, Box 2293, 103
17 Stockholm

Hammar, Eva, kammarrättsråd,
Kammarrätten i Stockholm, Box 2302,
103 17 Stockholm

Hansson, Björn, chefsrådman, Malmö
tingsrätt, Box 265, 201 22 Malmö

Hansson, Lars, universitetsadjunkt,
Umeå Universitet, Peter Lestadius väg,
901 87 Umeå

Hansson, Margareta, hovrättsråd,
Hovrätten över Skåne och Blekinge,
Box 846, 201 80 Malmö

Hardgren, Kerstin, chefsrådman,
Förvaltningsrätten i Malmö, Box 4522,
203 20 Malmö

Heckscher, Sten, f.d. justitieråd,
Baldersgatan 10 A, 11427 Stockholm

Hed, Irja, ämnesråd, Regeringskansliet,
Justitiedepartementet, 103 33
Stockholm

Hedenmo, Jakob, rådman, Stockholms
tingsrätt, Box 8307, 104 20 Stockholm

Hedesten Nordin, Gunilla, lagman,
Förvaltningsrätten i Malmö, Box 4522,
20320 Malmö

Hedvall, Caroline, föredragande,
Civilutskottet, Sveriges riksdag, 100 12
Stockholm

Hellman, Emma, tingsfiskal, Svea
hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Hellstrand, Eva Marie, rättsakkunnig,
Justitiedepartementet, 103 33
Stockholm

Hennig, Cecilia, hovrättsassessor,
Justitiedepartementet,
Regeringskansliets
utredningsavdelning i Göteborg, 401
25 Göteborg

Henrikson, Ann-Sofie, doktorand,
Umeå universitet, 905 87 Umeå

Herre, Johnny, justitieråd, Högsta
domstolen, Box 2066, 103 12
Stockholm

Hesser, Lars, hovrättsråd, Svea hovrätt,
Box 2290, 103 17 Stockholm

Heuman, Sigurd, Säkerhets- och
integritetsskyddsnämnden, Box 22523,
104 22 Stockholm

Hindmarsh, Caroline, rådman,
Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104
20 Stockholm

Hinn, Eskil, chefsrådman,
Förvaltningsrätten i Malmö, Box 4522,
203 20 Malmö

Hirschfeldt, Johan, f.d.
hovrättspresident, Stockholmsvägen
74, 182 74 Stocksund

Hobér, Kaj, professor, Mannheimer
Swartling Advokatbyrå, Box 1711,
11187 Stockholm

Hollunger Wågnert, Katrin, ämnesråd,
Justitiedepartementet, 103 33
Stockholm

Holmberg, Fredrik, planeringsdirektör,
Ekobrottsmyndigheten, Box 820, 101
36 Stockholm

Holmdahl, Cecilia, tf. assessor,
Kammarrätten i Göteborg, Box 1531,
401 50 Göteborg

Holmgren, Kristina, biträdande
enhetschef, ämnesråd, EU-enheten,
Justitiedepartementet, 103 33
Stockholm

Håkansson, Charlotte, byråchef,
Riksdagens Ombudsmän (JO), Box
163 27, 103 26 Stockholm

Håkansson Fröjelin, Eva,
generaldirektör,
Ekobrottsmyndigheten, Box 820, 101
36 Stockholm

Håstad, Torgny, professor, Uppsala
universitet, juridiska institutionen, Box
256, 751 05 Uppsala

Hägg Bergvall, Magdalena, rådman,
Nacka tingsrätt, Box 1104, 131 26
Nacka Strand

Högström, Jonas, ämnesråd,
Justitiedepartementet, 103 33
Stockholm

Ihrfelt, Gösta, hovrättsråd, Svea
hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Ihrfelt, Ulrika, hovrättsråd, Svea
hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Ingvarsson, Torbjörn,
universitetslektor, Uppsala universitet,
Box 512, 751 20 Uppsala

Isberg Amnäs, Katja, hovrättsråd, Svea
hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Isgren, Marcus, assessor, Stockholms
tingsrätt, Box 8307, 104 20 Stockholm

Ivarsson, Bengt, advokat, Kihlstedts
Advokatbyrå, Box 350, 581 03
Linköping

Jacobsson, Christina, hovrättsråd, Svea
hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Jacobsson, Gunnar, rådman,
Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104
20 Stockholm

Jacobsson, Måns, f.d. hovrättsrådman,
Östergatan 27, 211 25 Malmö

Jacobsson, Anders, överåklagare,
Ekobrottsmyndigheten, Box 820, 101
36 Stockholm

Jermsten, Henrik, justitieråd, Högsta
förvaltningsdomstolen, Box 2293, 103
17 Stockholm

Johannisson, Sven, hovrättsråd, Svea
hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Johansson, Cecilia, tingsnotarie,
Norttälje tingsrätt, Box 5, 761 21
Norttälje

Johansson, Kjell E, hyresråd,
Hyresnämnden i Stockholm, Box 8301,
104 20 Stockholm

Johansson, Lennart, chefsrådman,
Malmö tingsrätt, Box 265, 201 22
Malmö

Johansson, Rolf, advokat, advokat Rolf
Johansson AB, Dekanhuset, Odinslund
2, 753 10 Uppsala

Johansson, Stefan, rättschef,
Justitiedepartementet, 103 33
Stockholm

Johansson, Stefan, ämnesråd,
Justitiedepartementet, 103 33
Stockholm

Johansson, Svante O., professor,
Göteborgs universitet, Box 650, 405 30
Göteborg

Johnson, Albert, byråchef, Riksdagens
Ombudsmän, Box 16327, 103 26
Stockholm

Johnsson, Eva, gästlektor, fil.dr.,
Stockholms universitet, Juridiska
institutionen, 10691 Stockholm

Jonasson, Jenny, hovrättsassessor,
Konstitutionsutskottet, Sveriges
riksdag, 100 12 Stockholm

Jornert, Erik, tingsnotarie, Värmlands
tingsrätt, Box 188, 651 05 Karlstad

Jäderblom, Helena, justitieråd, Högsta
förvaltningsdomstolen, Box 2293, 103
17 Stockholm

Kaldal, Anna, J.D., Stockholms
universitet, Juridiska institutionen, 106
91 Stockholm

Kallner, Bertil, chefsjurist,
Kammarkollegiet, Box 2218, 103 15
Stockholm

Kantor, Miriam, justitiesekreterare,
Högsta domstolen, Box 2066, 103 12
Stockholm

Karlsson, Helene, tf assessor,
Hovrätten för Nedre Norrland, Box
170, 851 03 Sundsvall

Kindström Dahlin, Moa, doktorand,
Stockholms universitet, Juridiska
fakulteten, 106 91 Stockholm

Klerbro, Cecilia, chefsrådman,
Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104
20 Stockholm

Klint, Silja, rådman, Förvaltningsrätten
i Göteborg, Box 53197, 400 15
Göteborg

Klintefall Råssjö, Lena, rådman, Solna
tingsrätt, Box 1356, 17126 Solna

Knuts, Gisela, advokat, jur.dr.,
Centralgatan 7 A, 00100 Helsingfors,
Finland

Knutsson, Margit, justitieråd, Högsta
förvaltningsdomstolen, Box 2293, 103
17 Stockholm

Kornstrand, Agneta, chefsjurist,
Domstolsverket, Juridiska avdelningen,
551 81 Jönköping

Korsell, Lars, chefsjurist, Brå, Box
1386, 111 93 Stockholm

Krumnack, Marie-Louise, contract
manager, PAREXEL International
GmbH, Spandauer Damm 130, D-140
50 Berlin, Tyskland

Kugelberg, Charlotte, kansliråd,
Justitiedepartementet, 103 33
Stockholm

Kussak, Karin, hovrättsråd, vice
ordförande, Svea hovrätt, Box 2290,
103 17 Stockholm

Kuttenkeuler, Anne, hovrättsråd, Svea
hovrätt, Box 2290, 10317 Stockholm

Kvarnsjö, Ulrika, beredningschef,
Högsta domstolen, Box 2066, 103 12
Stockholm

Källberg, Elin, tingsfiskal, Solna tingsrätt, Box 1356, 171 26 Solna

Königsson, Karin, justitiesekreterare, Högsta förvaltningsdomstolen, Box 2293, 103 17 Stockholm

Lagebrant Torén, Eva, kammarrättsråd, Kammarrätten i Stockholm, Box 2302, 103 17 Stockholm

Lambertz, Göran, justitieråd, Högsta domstolen, Box 2066, 103 12 Stockholm

Landström, Lena, universitetsadjunkt, Juridiska institutionen, Umeå universitet, Samhällsvetarhuset, 901 87 Umeå

Larson, Håkan, rådman, Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104 20 Stockholm

Larsson, Anders, beredningschef, Högsta domstolen, Box 2066, 103 12 Stockholm

Larsson, Anna-Karin, föredragande, Justitiekanslern, Box 2308, 103 17 Stockholm

Larsson, Gunnar, generaldirektör, Konsumentverket, Box 48, 651 02 Karlstad

Leeman, Dan, tingsfiskal, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Leijonhufvud, Madeleine, professor em, Stockholms universitet, Karlbergs Strand 7, 171 73 Solna

Lennerbrant, Per, departementsråd, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm

Leviner, Pernilla, jur.dr., Stockholms universitet, juridiska fakulteten, 106 91 Stockholm

Lidgren, Karin, tingsnotarie, Värmlands tingsrätt, 651 05 Karlstad

Lilja, Karin, hovrättsassessor, Domstolsverket, 551 81 Jönköping

Lind, Staffan, hovrättslagman, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Lindblom, Malou, byråchef, Riksdagens Ombudsmän (JO), Box 16327, 103 26 Stockholm

Lindeblad, Ann-Christine, justitieråd, Högsta domstolen, Box 2066, 103 12 Stockholm

Lindencrona, Gustaf, professor em, Stockholms universitet, Stureparken 2, 11426 Stockholm

Lindgren, Per Anders, kammarrättslagman, Kammarrätten i Stockholm, Box 2302, 103 17 Stockholm

Lindqvist, Per, chefsåklagare, Ekobrottsmyndigheten, Box 820, 101 36 Stockholm

Lindsjö, Charlotta, SCCL, Juridiska fakulteten, Stockholms universitet, 10691 Stockholm

Lindskog, Stefan, justitieråd, Högsta domstolen, Box 2066, 103 12 Stockholm

Lindström, Lars, justitieombudsman, Riksdagens ombudsmän, Box 16327, 103 26 Stockholm

Ljungqvist, Richard, chefsrådman,
Förvaltningsrätten i Stockholm,
Tegeluddsvägen 1, 115 76 Stockholm

Lokrantz, Charlotta, kammaråtsråd,
Kammarrätten i Stockholm, Box 2302,
103 17 Stockholm

Lombach, Gun, hyresråd,
Hyresnämnden i Stockholm, Box 8301,
104 20 Stockholm

Lundberg, Karl, justitiesekreterare,
Högsta förvaltningsdomstolen, Box
2293, 103 17 Stockholm

Lundberg, Karolin, kammaråklagare,
Åklagarmyndigheten, Box 70296, 107
22 Stockholm

Lundberg, Stefan, chefsåklagare,
Ekobrottsmyndigheten, Box 820, 101
36 Stockholm

Lundblad, Claes, advokat, Roschier
Advokatbyrå, Box 7358, 109 30
Stockholm

Lundblad, Nicklas, senior policy
counsel, Google, 1600 Amphitheatre
parkway, Mountain view CA 94043,
USA

Lundgren, Agneta, kanslichef,
Riksdagens ombudsmän – JO, Box
16 327, 103 26 Stockholm

Lundgren, Helena, kammaråklagare,
Åklagarmyndigheten, Box 5553, 114
85 Stockholm

Lundgren, Lars, chefsrådman,
Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104
20 Stockholm

Lundh, Petra, chefsrådman,
Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104
20 Stockholm

Lundin, Sofie, rättssakkunnig,
Justitiedepartementet, 10333
Stockholm

Lundius, Marianne, justitieråd, Högsta
domstolens ordförande, Högsta
domstolen, Box 2066, 103 12
Stockholm

Lunell, Erika, universitetslektor,
Karlstads universitet, Avdelningen för
juridik, 651 88 Karlstad

Lärfars Persson, Eva,
justitiesekreterare, Högsta domstolen,
Box 2066, 103 12 Stockholm

Löfgren Cederberg, Gun, byråchef,
Justitiekanslern, Box 2308, 103 17
Stockholm

Lönnestav, Anna, rådman,
Förvaltningsrätten i Stockholm,
Tegeluddsvägen 1, 115 76 Stockholm

Magnadottir, Nanna, senior adviser,
Council of the Baltic Sea States,
Slussplan 9, 2.v., 10311 Stockholm

Magnusson, Cecilia, tf. assessor, Svea
hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Mallmin, Josefin, tf. hovrättsassessor,
Svea hovrätt, Box 2290, 103 17
Stockholm

Malmberg, Jonas, professor, Uppsala
universitet, Box 512, 751 20 Uppsala

Malmqvist, Christian, tingsfiskal,
Östersunds tingsrätt, Box 708, 83128
Östersund

Marcusson, Lena, professor, Uppsala universitet, juridiska fakulteten, Box 512, 75120 Uppsala

Marklund, Linda, Luleå tekniska universitet, 833 83 Strömsund

Martinson, Claes, docent, Göteborgs Universitet, Box 650, 405 30 Göteborg

Mattsson, Charlotte, justitiesekreterare, Högsta förvaltningsdomstolen, Box 2293, 103 17 Stockholm

Mattsson, Dag, rättschef, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm

Mattsson, Mats, chefsåklagare, Ekobrottsmyndigheten, Box 27, 20120 Malmö

Mattsson, Stefan, justitiesekreterare, Högsta domstolen, Box 2066, 103 12 Stockholm

Melin, Mats, justitieråd, Högsta förvaltningsdomstolen, Box 2293, 103 17 Stockholm

Melin, Sandra, Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104 20 Stockholm

Mellqvist, Anne, hovrättsråd, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Mielnicki, Philip, doktorand, SCCL, Juridiska fakulteten i Stockholm, Stockholms universitet, 10691 Stockholm

Moberg, Karin, rådmann, Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104 20 Stockholm

Moberg, Ulrika, hovrättsfiskal, Hovrätten för Övre Norrland, Box 384, 90108 Umeå

Monfils Gustafsson, Katarina, tingsfiskal, Solna tingsrätt, Box 1356, 171 26 Solna

Munck, Johan, f.d. justitieråd, Anhaltsvägen 48, 19140 Sollentuna

Munukka, Jori, docent, Stockholm Centre for Commercial Law, Juridiska fakulteten, Stockholms universitet, 106 91 Stockholm

Myhrberg, Ylva, rådmann, Norrtälje tingsrätt, Box 5, 761 21 Norrtälje

Myredal, Sara, kammaråklagare, Riksåklagarens kansli, Box 5553, 114 85 Stockholm

Möncke, Caroline, jurist, Rikspolisstyrelsen, Box 8304, 104 20 Stockholm

Nacke, Karin, personalchef, Domstolsverket, 551 81 Jönköping

Neijd, Mikaela, fiskal, Kammarrätten i Stockholm, Box 2302, 103 17 Stockholm

Nielsen, Peder, bitr. kanslichef, Konstitutionsutskottet, Sveriges riksdag, 100 12 Stockholm

Nilheim, Lisa, tingsfiskal, Nacka tingsrätt, Box 1104, 13126

Nilsson, Tomas, advokat, Sju Advokater HB, Box 22016, 104 22 Stockholm

Nilsson, Åsa, tf. kammarrättsassessor, Kammarrätten i Stockholm, Box 2302, 103 17 Stockholm

Nordell, Mattias, tf. hovrättsassessor,
Hovrätten för Övre Norrland,
Storgatan 39, 901 08 Umeå

Nordell, Matts, chefsjurist,
Trafikförsäkringsföreningen, Box
24035, 104 50 Stockholm

Nordenfelt, Cecilia,
chefsjustitieombudsman, JO, Box
16327, 103 26 Stockholm

Nordholm, Frida, kammarrättsfiskal,
Kammarrätten i Jönköping, Box 2203,
550 02 Jönköping

Nordin, Jennie, kansliåklagare,
Åklagarmyndigheten, Box 5553, 114
85 Stockholm

Nordlander, Kenneth, hovrättsråd,
Svea hovrätt, Box 2290, 103 17
Stockholm

Nordström, Per, chefsjurist,
Bolagsverket, Stuvarvägen 21, 86531
Alnö

Norling, Thomas, chefsjurist,
Pensionsmyndigheten, Box 38190, 100
64 Stockholm

Norling Jönsson, Ylva, lagman,
Helsingborgs tingsrätt, Box 712, 251
07 Helsingborg

Nydén, Fredrik, rättssakkunnig,
Justitiedepartementet, 103 33
Stockholm

Nymansson, Erik, justitieråd, Högsta
förvaltningsdomstolen, Box 2293, 103
17 Stockholm

Olsson, Camilla, hovrättsråd, Svea
hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Owens, Anna, jurist,
Rikspolisstyrelsen, Polhemsgatan 30,
114 30 Stockholm

Palmkvist, Ragnar, kanslichef,
Domarnämnden, Box 2330, 103 18
Stockholm

Perklev, Anders, riksåklagare,
Åklagarmyndigheten, Box 5553, 114
85 Stockholm

Perklev, Ingela, hovrättsråd, Svea
Hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Persson, Annina H, professor, JPS,
Örebro universitet, 701 82 Örebro

Persson, Bertil, chefsjurist, Svenska
Kraftnät, Box 1200, 172 24
Sundbyberg

Persson, Ingemar, justitieråd, Högsta
domstolen, Box 2066, 103 12
Stockholm

Petersson, Magdalena,
justitiesekreterare, Högsta domstolen,
Box 2066, 103 12 Stockholm

Pettersson, Thomas, hovrättsfiskal,
Svea Hovrätt, Box 2290, 103 17
Stockholm

Pleiner, Mattias, tf. hovrättsassessor,
Svea hovrätt, Box 2290, 103 17
Stockholm

Pontén Brattgård, Hanna, advokat,
Ahlford Advokatbyrå AB, Box 1111,
751 41 Uppsala

Påhlsson, Katarina, hovrättslagman,
Hovrätten för Västra Sverige, Box 40,
401 20 Göteborg

Rahm, Anna, beredningsjurist,
Ekobrottsmyndigheten, Box 820, 101
36 Stockholm

Ramberg, Anne, generalsekreterare,
advokat, Sveriges advokatsamfund,
Box 27321, 102 54 Stockholm

Ramberg, Christina, professor,
Christina Ramberg AB, Övre
Fogelbergsgatan 3, 114 28 Göteborg

Rapp, Anne, kansliråd,
Regeringskansliet, 103 33 Stockholm

Rask Samuelsson, Ann, tingsnotarie,
Alingsås tingsrätt, Box 124, 441 23
Alingsås

Reimers, Elisabet, kammarrättsråd,
Kammarrätten i Stockholm, Box 2302,
103 17 Stockholm

Renbjer, Lennart, rättschef,
Näringsdepartementet, 103 33
Stockholm

Renfors, Cecilia, hovrättslagman, Svea
hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Ribbing, Michaela, doktorand,
Juridicum, Stockholms universitet, 106
91 Stockholm

Rohlin, Clara, tingsnotarie, Norrtälje
tingsrätt, Box 5, 761 21 Norrtälje

Rojas Wiberg, Annika, hovrättsråd,
Domstolsakademin, Kyrkogatan 34,
55181 Jönköping

Rolén, Thomas, president,
Kammarrätten i Stockholm, Box 2302,
103 17 Stockholm

Roos, Ann-Louise, rådman, Malmö
tingsrätt, Box 265, 201 22 Malmö

Roos, Mari-Ann, rättsakkunnig,
Justitiedepartementet, 103 33
Stockholm

Rosén, Peter, kammarrättspresident,
Kammarrätten i Jönköping, Box 2203,
550 02 Jönköping

Rosenmüller, Anna, tingsfiskal,
Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104
20 Stockholm

Rostamian, Sara, hovrättsfiskal, Göta
Hovrätt, Box 2223, 550 02 Jönköping

Rustand, Håkan, byråchef, JK, Box
2308, 103 17 Stockholm

Rågmark, Liselotte, hovrättsråd, Svea
hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Rågmark, Olof, advokat,
Advokatfirman Delphi KB, Box 1432,
111 84 Stockholm

Saldén Enérus, Anita, justitieråd,
Högsta förvaltningsdomstolen, Box
2293, 103 17 Stockholm

Sangborn, Johan, stf. chefsjurist,
Sveriges advokatsamfund, Box 27321,
102 54 Stockholm

Scharmer, Peter, föredragande,
Sveriges riksdag, 100 12 Stockholm

Schéle, Jörgen, avdelningsjurist,
Bolagsverket, Stuvarvägen 21, 851 81
Sundsvall

Schultz, Mårten, professor, Uppsala
universitet, Box 256, 751 20 Uppsala

Schüssler, Harry, universitetsadjunkt,
Högskolan i Gävle, Kungsbäckvägen
47, 801 76 Gävle

Schöldström, Patrik, hovrättsråd, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Sederholm, EvaLinda, föredragande, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Selting, Leonie, advokat, Advokatfirman Leonie Selting AB, Box 7602, 103 94 Stockholm

Silfverberg, Jenny, kammaråklagare, Åklagarkammaren i Uddevalla, Box 674, 451 24 Uddevalla

Silfverberg, Jonas, jur.kand., Justitiedepartementet, Regeringskansliets utredningsavdelning i Göteborg, 401 25 Göteborg

Sjöblom, Nils, hovrättsfiskal, Hyresnämnden i Stockholm, Ulrikeborgsvägen 5, 104 20 Stockholm

Sjöblom, Susanne, föredragande, Sveriges Riksdag, 100 12 Stockholm

Sjölund, Daniel, rådmann, Förvaltningsrätten i Stockholm, Tegeluddsvägen 1, 115 76 Stockholm

Skarhed, Anna, justitiekansler, Justitiekanslern, Box 2308, 103 17 Stockholm

Skarp, Kestin, vice riksåklagare, Åklagarmyndigheten, Box 5553, 114 85 Stockholm

Sollerborn, Anna, föredragande, Justitieombudsmannen, Box 16327, 10326 Stockholm

Soppela, Ari, departementsråd, Justitiedepartementet, 103 33 Stockholm

Stenbeck Gustavson, Ulrika, hovrättsråd, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Stenberg, Sara, jurist, Diskrimineringsombudsmannen, Box 3686, 103 59 Stockholm

Stenman, Olle, justitieråd, Högsta förvaltningsdomstolen, Box 2293, 103 17 Stockholm

Stertman, Jonas, chefsjurist, AFA Försäkring, Klara Södra Kyrkogata 18, 106 27 Stockholm

Storskrubb, Eva, senior associate, Rochier Advokatbyrå, Box 7358, 103 90 Stockholm

Strandberg, Sofie, tingsfiskal, Nacka tingsrätt, Box 1104, 13126 Nacka strand

Strinäs, Lennart, chefsrådman, Malmö tingsrätt, Box 265, 201 22 Malmö

Strömberg, Stefan, lagman, Göteborgs tingsrätt, 404 83 Göteborg

Stubbe, Nina, rådmann, Solna tingsrätt, Box 1356, 171 26 Solna

Ståhl, Candice, universitetsadjunkt, Högskolan i Gävle, Kungsbäckvägen 47, 801 76 Gävle

Ståhl, Kristina, justitieråd, Högsta förvaltningsdomstolen, Box 2293, 10317 Stockholm

Stålhandske, Jan, hovrättsråd, Svea hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Stålnacke, Anna, justitiesekreterare, Högsta Förvaltningsdomstolen, Box 2293, 103 17 Stockholm

Sundberg, Hans, hovrättsråd,
Hovrätten för Övre Norrland, Box 384,
901 08 Umeå

Sundberg, Per, hovrättsråd, Svea
hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Sundin, Lisa, hovrättsfiskal, Svea
hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Sundqvist, Jeanette, föredragande,
Kammarrätten i Sundsvall, Box 714,
851 21 Sundsvall

Svahn Lindström, Gunilla,
kammarrättslagman, Kammarrätten i
Stockholm, Box 2302, 103 17
Stockholm

Swanson, Lisa, tingsnotarie, Norrtälje
tingsrätt, Box 5, 761 21 Norrtälje

Svartz, Kristina, kanslichef,
Justitieutskottet, Sveriges riksdag, 100
12 Stockholm

Svedjetorp, Robert, hovrättsfiskal,
Hovrätten för Övre Norrland,
Storgatan 39, 901 08 Umeå

Svenaesus, Lovisa, hovrättsfiskal, Göta
hovrätt, Hovrättsgränd 4, 550 02
Jönköping

Svensson, Anneli, områdesansvarig,
föredragande, Justitieombudsmannen,
Box 16327, 10326 Stockholm

Svensson, Per-Anders, hovrättsråd,
Hovrätten för Nedre Norrland, Box
170, 851 03 Sundsvall

Sylten, Vibeke, hovrättsråd, Svea
hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Säfwe, David, bitr. kanslichef, Svea
hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Söderblom Mohammar, Omi,
hovrättsråd, Svea hovrätt, Box 2290,
103 17 Stockholm

Söderholm, Inger, lagman, Attunda
tingsrätt, Box 940, 19129 Sollentuna

Södersten, Susanne, kansliråd,
Regeringskansliet, 103 33 Stockholm

Sörbom, Monika, hovrättslagman,
Svea hovrätt, Box 2290, 103 17
Stockholm

Tavakoli, Mahyad, jur.kand., Juridiska
institutionen, Umeå Universitet, 901 87
Umeå

Thorblad, Barbro, generaldirektör,
Domstolsverket, 551 81 Jönköping

Thorsson, Leif, justitieråd, Högsta
domstolen, Box 2066, 103 12
Stockholm

Torgils, Mats, rådmann, Falu tingsrätt,
Box 102, 79123 Falun

Ullman, Magnus, advokat, Lindskog
Malmström Advokatbyrå, Box 27707,
115 91 Stockholm

Waas, Charlotte, kammarrättsråd,
Kammarrätten i Sundsvall, Box 714,
851 21 Sundsvall

Wagermark, Maria, justitiesekreterare,
Högsta domstolen, Box 2066, 103 12
Stockholm

Wahlqvist, Staffan, rådmann, Attunda
tingsrätt, Box 940, 19161 Sollentuna

Valfridsson, Martin, rådmann,
Stockholms tingsrätt, Box 8307, 104
20 Stockholm

Waller, Annika, ämnesråd,
Justitiedepartementet, 103 33
Stockholm

Wallin, Martin, advokat, Hannes
Snellman Advokatbyrå AB, Box 7801,
103 96 Stockholm

van der Sluijs, Jessika, jur.dr.,
Stockholm Centre for Commercial
Law, Juridiska fakulteten, Stockholms
universitet, 10691 Stockholm

Warglo, Zara, föredragande,
Kammarrätten i Stockholm, Box 2302,
103 17 Stockholm

Wartin, Anne, rådman, Solna tingsrätt,
Box 1356, 171 26 Solna

Weilander, Christina, Södertörns
tingsrätt, Björnkullavägen 5, 141 84
Huddinge

Wennberg, Bertil, kanslichef,
Riksdagens konstitutionsutskott,
Sveriges Riksdag, 100 12 Stockholm

Wennergren, Anna, föredragande,
Säkerhets- och integritetsskydds-
nämnden, Box 22523, 104 22
Stockholm

Wersäll, Fredrik, hovrättspresident,
Svea hovrätt, Box 2290, 103 17
Stockholm

Westerling, Christina, rådman,
Förvaltningsrätten i Stockholm,
Tegeluddsvägen 1, 11576 Stockholm

Westerlund, Carin, rådman, Uppsala
tingsrätt, Box 1113, 751 41 Uppsala

Westgård, Hanna, tingsfiskal,
Göteborgs tingsrätt, 404 83 Göteborg

Westin, Anna, jur.kand., Södertörns
tingsrätt, Björnkullavägen 5 A, 141 84
Huddinge

Wetterqvist, Olof, justitiesekreterare,
Högsta domstolen, Box 2066, 103 12
Stockholm

Wettersvik, Ida, rättsakkunnig,
Justitiedepartementet, 103 33
Stockholm

Wibom, Hans, direktör, Institutet för
Rättsvetenskaplig Forskning, Box
16066, 103 22 Stockholm

Victor, Dag, justitieråd, Högsta
domstolen, Box 2066, 103 12
Stockholm

Widemar, Torbjörn, hovrättsråd, Svea
Hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Widlund, Lars, föredragande, Sveriges
riksdag, Finansutskottets kansli, 100 12
Stockholm

Wiklund, Carin, tf. hovrättsassessor,
Svea hovrätt, Box 2290, 107 17
Stockholm

Wiklund, Lilian, justitieombudsman,
Riksdagens ombudsmän – JO, Box
16327, 103 26 Stockholm

Wingmark, Alexandra,
kammarrättsfiskal, Kammarrätten i
Stockholm, Box 2302, 103 17
Stockholm

Wirén, Håkan, chefsrådman,
Förvaltningsrätten i Malmö, Box 4522,
203 20 Malmö

Wollsén, Birgitta, hyresråd,
Hyresnämnden i Stockholm, Box 8301,
104 20 Stockholm

von Arnold, Fredrik, lagman, Uppsala
tingsrätt, Box 1113, 751 41 Uppsala

von der Esch, Marianne, enhetschef,
Riksdagens ombudsmän – JO, Box
16327, 10326 Stockholm

von Essen, Ulrik, professor,
Stockholms universitet, Karlsrovägen
13, 18253 Danderyd

Wännström, Emma, justitiesekreterare,
Högsta förvaltningsdomstolen, Box
2293, 10317 Stockholm

Zettervall, Lisa, Södertörns tingsrätt,
Björnkullavägen 5A, Huddinge

Åberg, Kazimir, hovrättsråd, Svea
hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Åberg, Margareta, lagman,
Förvaltningsrätten i Göteborg, Box
53197, 40015 Göteborg

Åbyhammar, Marianne, hovrättsråd,
Svea hovrätt, Box 2290, 10317
Stockholm

Åkerlind, Annika, hovrättsråd, Svea
hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm

Åkerman, Magnus, advokat,
Österlånggatan 39, 111 31 Stockholm

Åström, Anja, jurist, Rätt & Råd,
Råsundavägen 134, 169 36 Stockholm

Örmsved, Patrik, ämnesråd,
Justitiedepartementet, 103 33
Stockholm

Örtenhed, Kristina, jur.dr.,
föredragande, Konstitutionsutskottet
Sveriges riksdag, 100 12 Stockholm

Österlind, Maria, gruppjurist,
Hyresnämnden i Stockholm, Box 8301,
104 20 Stockholm

Östmark, Therese, chef,
Diskrimineringsombudsmannen, Box
3686, 10359 Stockholm

Öwerström, Dan, hovrättsråd, Svea
hovrätt, Box 2290, 103 17 Stockholm